

Cseke Péter

Egy létparadoxon megoldási kísérletei 1937-ben

– A *Nem lehet* vitáról ötven év múltán –

1. A két világháború közötti erdélyi magyar szellemi élet megújulásában, a kisebbségi létforma törvényszerűségeinek felismerésében s azokban a megismétlődő kísérletekben, amelyek a nemzetiségi öntudat megteremtését, illetve – ami ettől elválaszthatatlan – a hatékony kisebbségvédelem kiépítését célozták, nagy szerepük volt az irodalmi vitáknak, az eszmetisztázó és gyakorlati teendőket is megfogalmazó közéleti állásfoglalásoknak. Nem nehéz kimutatni, hogy például a harmincas évek fordulóján zajló, az írói lelkiismeret-vizsgálatnak és a közösségi sorsvállalásnak hangot adó *Vallani és vállalni* vitától – közbeeső állomásokon át – egyenes út vezet a Vásárhelyi Találkozó szellemi érlelődését és gyakorlati előkészítését szolgáló konfrontációkig. Közös jellemzője valamennyi szellemi és közéleti megnyilatkozásnak ebben a periódusban, hogy az ún. sorskérdésekre, az erdélyi magyarság fennmaradásának és fejlődésének lehetőségeire keresték a választ. Hadd tegyük hozzá rögtön: a kisebbségi létviszonyok gyorsan változó feltételei közepette. Mert egészen más volt a történelmi, társadalmi és gazdasági helyzet 1929–30-ban (a *Vallani és vállalni* vita idején), mint például 1935–37-ben (a Vásárhelyi Találkozó előkészítésének időszakában). A gazdasági világválság legfeljebb a megélhetés alsó szintjére szorította a kisebbségi társadalmak tagjait, a feléledő nacionalizmus, a fasiszmus nyílt előretörése azonban másféle veszélyhelyzetet teremtett: létükben fenyegette a kollektív jogok kivívásáig még el sem jutott nemzeti kisebbségeket.

Kántor Lajosnak meg a Kriterionnak köszönhetően a *Vallani és vállalni* vitáról immár megbízható áttekintés, igényes irodalomtörténeti összegezés¹ áll rendelkezésünkre. A Vásárhelyi Találkozó feldolgozására is történtek kísérletek,² jóllehet az ún. kényes kérdések tisztázását, a máig élő tabuk feloldását maradéktalanul elvégző szintézis még várat magára. Annál nagyobb gondot jelent, hogy a *Vallani és vállalni* meg a Vásárhelyi Találkozó közötti időszak szellemi mozgástere jószerint feltáratlan. Holott ebben az intervallumban – a kiküzdött eszmei magaslatok, illetve ideológiai nyugvópontok által határolt helyzetben – exponálódnak az ellentmondások a legélesebben; korszakváltásra jellemző tüneteket figyelhetünk meg benne: olyan jelenségeket, amelyek – történelmi lépték szerint – hihetetlenül rövid idő alatt önmaguk ellentétébe csapnak át.

Közéjük tartozik a maga bonyolultságában mindmáig feltáratlan Makkai-rejtély, a főként a repatriált író-püspök által kirobbantott kisebbségi létparadoxon-vita.

Az előzményekről itt most csak annyit, hogy a két világháború közötti

romániai magyarság legsajátosabb ideológiájának, a transzilvanizmusnak – Kós Károly és Kuncz Aladár mellett – Makkai Sándor volt az egyik megfogalmazója. A *Vallani és vállalni* vita lényegében ennek az ideológiának a vértömlesztését eredményezte, amennyiben a romantikus, mitikus múltba fordulással szemben a közösségi gondok, a kisebbségi sorskérdések vállalását tűzte napirendre. Ebben a termékeny szellemi légkörben írta meg Makkai nagy hatású kisebbségpedagógiai művét, a romániai magyarság gondolkodásának és erkölcsi felfogásának, egyáltalán magának az egész kisebbségi társadalomnak a belső megújulását sürgető *Magunk revízióját* (1931),³ hogy aztán öt év múltán püspöki állásáról lemondva repatriáljon, s 1937 februárjában közlétegye viharos sajtóvitát támazstó *Nem lehet* című írását,⁴ amelyben a „kisebbségi világhivatás” korábbi hirdetője egyebek mellett azt fejtegeti: a kisebbségi kérdésnek semmiféle – *emberhez méltó* – megoldását nem tudja elképzelni, mert maga a kisebbségi állapot (mint másod- vagy harmadrendű, kollektív jogokat nélküöző állampolgárság) önnön lényéből fakadóan eleve csökkentértékűsége predestinálja a benne élőt, nem teszi lehetővé számára az emberhez méltó lét teljességének átélését. Meglepő fordulatokban ezt követően sincs hiány, mert a cikk egyes tételeit és főként következtetéseit cáfoló vitapartnerek – főként azok, akik továbbra is kénytelenek elviselni a kisebbségi helyzet abszurdításait – egy-két kivételtől eltekintve nem veszik észre, hogy Makkai nem a romániai magyarság ellen szolt a *Nem lehet*-ben, hanem éppenséggel *őerte* fordult Európa lelkiismeretéhez. Ugyanaz ismétlődött meg, mint nem sokkal korábban Németh László romániai útinaplójának⁵ fogadtatása során, amikor is kisebbségi sajtónk közvéleményformáló hangadói ingerülten utasították el a szerző megdöbentő erejű látletét. Pedig Németh László pontosan fogalmazott. Makkai Sándor, sajnos, félreérthetően; mert még nem tudott annyira elvonatkoztatni saját megrázó élményeitől, kisebbségi megpróbáltatásaitól, hogy mondanivalóját higgadtan, az általa bejelentett elvi igénynek megfelelően egyértelmű fogalmi vértzetben adja elő. Másrészt viszont a *Nem lehet* szerzője nem egy idelátogató röntgenszemű író benyomásait rögzítette, hanem egy olyan közéleti személyiségnek a meggondoloztató és továbbgondolozásra késztető mondanivalóját próbálta általános érvénnyel megfogalmazni, aki a maga hatáskörében minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a kisebbségi sorsot – nemcsak a maga, hanem főként közössége számára – elviselhetőbbé tegye, mégsem maradt más választása, mint-hogy a szellemi őrhely feladásának ódiuzmát vállalva többségi helyzetbe „meneküljön”.

2. Sztereotip publicisztikai fordulatokban, torzító leegyszerűsítésekben, hamis tudatot szülő analógiákban gyűrűzik tovább a *Nem lehet* ötven év múltán is. Két – egymástól teljesen független, tehát más-más jellegű – tényező erősíti fel az utóregzéseket: a) mostanig senki sem dolgozta fel tudományos módszerességgel e vita előzményeit, lefolyását és tanulságait; b) fél évszázaddal a kisebbségi létparadoxon-vita kirobbanása után hasonló jelenségekre figyelhetünk fel, mint amilyenek a *Nem lehet*-hez vezettek.

Az analógiával azonban csínján kell bánnunk, mert legalább két lényeges

különbség adódik: a) egészen más történelmi helyzetben, a szocialista rendszeren belül észleljük most a hasonló jelenségeket, amikor is a nemzetiségi megmaradáshoz (a nélkülözhetetlen nemzetiségi intézmények fenntartásához például) hiányzik a két világháború között még létező, a nemzeti elnyomás körülményei között is a relatív biztonságérzetet nyújtó anyagi háttér; b) jóllehet ezek a kérdések nemcsak a nemzetiségi jövő szempontjából életbevágóak, *mégsem kaptak eddig nyilvánosságot.*

Vagy amennyiben igen, féligazságok kinyilatkoztatásai közepette. Zöldi László, az *Élet és Irodalom* főszerkesztő-helyettese írta le a nyolcvanéves Balogh Edgárt köszöntő, ám egyúttal az ünnepeltnek egy nem is olyan régi vitafelét akarva-akaratlanul diszkreditáló cikkében a következőket: „ötven évvel ezelőtt és mostanában is valóságos *exodus* indult meg Magyarország felé, lám, a csakugyan tragikus kritikájában búcsúzkodó irodalmár is már Szombathelyen tanít. Nem kell különösebb empatikus készség ahhoz, hogy emberileg megértsük az erdélyi magyar értelmiség kivonulását a társadalomból, gyakorta pedig a tájból is. De talán érthető – számomra még hiteles is – Balogh Edgár indulata, meg az a gesztusa, hogy a válságos helyzetben tudatosan vállalja Reményik Sándor hajdani szerepét. Cikkének ezért adta ezt a címet: *Lehet, mert kell.*”⁶

Helyzetünk valóban válságos, ha ez ugyan mond valamit a válsághelyzetekhez, válságjelenségekhez korunkban eléggé hozzászokott, hozzászoktatott füleknek. Mert oly mindennaposokká váltak ezek a tünetek, hogy a legújabb bejelentéseket már olyaténképpen fogadjuk, mint a terjedő náthalázzról szóló híreket. Korántsem biztos azonban, hogy a mi mostani válságos helyzetünk enyhe lefolyású volna.

Aligha hihető tehát, hogy e válsághelyzet akár indulatos, akár tudatos nemzetiségi helytállással megoldható lenne. Aminthogy az egyre tömegesebbé váló – s a legtudatosabb helytállókat is ugyancsak kétségbeejtő – *exodus* sal még kevésbé.

Hogy mi a teendő? Milyen alternatívák kínálóznak számunkra? Ezeken a kérdéseken töprengett el e sorok írója is, miközben a Kolozsvári Akadémiai, illetve Központi Egyetemi Könyvtárban a *Nem lehet* vita anyagát heteken át „körmölte”, hogy mások számára is hozzáférhetővé tegye, tetszhalott-állapotukból új életre keltse a jobb sorsra érdemes hajdani cikkeket. Mai zaklatott kérdéseinkre nem hangelyelő, hanem rezonancia-erősítő hangfalak lehetnek ezek az írások. Persze, mutatis mutandis.

3. Mielőtt beleolvasnánk a roppant izgalmas vitaanyagba, próbáljuk meg szemrevételezni: azok a tanulmány szerzők, akik a hetvenes-nyolcvanas években valamilyen módon foglalkoztak a *Nem lehet*tel (mert választott témájuk kidolgozása során óhatatlanul szembe találták magukat a szóban forgó Makkai-cikkkel, illetve az általa kiváltott vitával), miként viszonyultak hozzá, milyen tanulságokat igyekeztek beépíteni az irodalmi köztudatba belőle? Mint jeleztük, a módszeres feldolgozásra még nem került sor; érintőleges megköze-lítésekkel, illetve globális értékelésekkel azonban találkozhattunk.

Gáll Ernő például a „kisebbségi humánus”, az „erdélyi lélek”, a „sajá-

tosság méltósága” fogalomvizsgálata, illetve a nemzetiségi jövőkutatások értékelése során több tanulmányában⁷ visszanyúl a *Nem lehet* vita tanulságaihoz is. Ez persze nem azt jelenti, hogy a bő vitaanyagból időről időre újabb elemeket volna be tanulmányai szempontgazdagságának bővítése érdekében. Alapállását *A humanizmus viszontagságai* című 1972-es kötetében fogalmazza meg, s lényegében az ott kifejtett kritikai nézeteit tartja fenn, ezekre tér vissza a későbbiek során is. Elismeri, hogy Makkainak jelentős szerepe volt a kisebbségi élet megszervezésében és új értékrendjének a megteremtésében; nem vonja kétségbe a *Nem lehet*ben felállított diagnózis, illetve prognózis alapjául szolgáló tényeket sem, csupán annak a „borúlátó jóslatnak az érvényét, amely az adott helyzet extrapolálásával jutott el a kisebbségi kérdés elvi megoldatlanságát kinyilvánító, leszerelő végkövetkeztetéshez”.⁸ Számunkra viszont éppen az tűnik ma fölöttébb izgalmasnak, hogy egy kisebbségi ideológus és közösségi életkeret-építő felfogásában milyen szemléleti változásokat idéznek elő azok a tények, amelyek a jelzett diagnózishoz és prognózishoz vezettek. Gáll Ernő eleve eltekint annak vizsgálatától, hogy az író-püspököt milyen személyes indítékok, milyen felismerések készítették vagy kényszerítették távozásra. Márpedig ennek ismerete nélkül nem érthetjük meg azt sem, hogy miként jutott Makkai a kisebbségi létparadoxon csapdájába.

Kántor Lajos egy 1983-as Kriterion-kötet⁹, Reményik Sándor válogatott verseihez írt bevezető tanulmányában ugyancsak kitér a *Nem lehetre*, a tanulmány alcímében is idézve Reményiknek az *Ellenzék* hasábjain közreadott állásfoglalását: *Lehet, mert kell*.¹⁰ Vizsgálódásunk szempontjából nem is az az érdekes, hogy Kántor idézi Reményik határozott válaszát, hanem hogy a költő következetességét hangsúlyozza: aki 1935-ben megírta az *Ahogy lehet* című, jellegzetesen transzilvanista költeményét (keletkezésének időpontja: 1935. április 11.), az 1937-ben a *Nem lehet* kihívását sem hagyhatta megválaszolatlanul. Fontosnak érezzük e mikrofilológiai tisztázást már csak azért is, mert sokan abban a tévhitben élnek, hogy a szóban forgó Reményik-vers Makkai kisebbségi *non possumus*ának hatására született meg. Ezek szerint az *Ahogy lehet* antitezisének kell felfognunk a *Nem lehetet*, a *Lehet, mert kell* alternatíváját pedig szintézisnek? Makkai nem utal a Reményik-versre, cikke azonban kétségtelenül a transzilvanizmus esélytelenségét is megfogalmazza – a nacionalizmus fellángolása idején. Az *Ahogy lehet* alternatívája nézetünk szerint azt fejezte ki, hogy a kisebbségi lét heroikus továbbvitele („karszti sors”, „karszti föld”) emberileg még lehetséges, mert a nagy áldozatok árán megőrzött élet még fel-fellobbanthatja a reményt: a beszűkült vagy beszűkített lét értékhorizontja idővel, más helyzetbe kerülve kitágítható. Ugyanazt fogalmazta meg, mint Sütő András az ötvenes évek tanulságairól szólva: a fű lehajlik – és megmarad. Csakhogy Sütő nem maradt meg ennél a szemléletnél: a hetvenes években eljutott a „felemelt fő” ideológiájáig. A *Lehet, mert kell* imperativusából is kiérezzük a dacos főfelvetést, de mai tapasztalataink birtokában és egészen más összefüggésben (például hatalom és igazság viszonylatában) az irracionális történelmi voluntarizmus kényszerképzetét is óhatatlan tuda-

tunkba idézi. Amire azért nem árt gondolniuk azoknak, akik mai vitáink közepette a hajdani Reményik-címmel replikáznak.

Pomogáts Béla érvényesítette eddig a legátfogóbb szempontot a *Nem lehet* értékelésében, a transzilvanizmus eszmetörténetébe ágyazva – előzményeivel és tanulságaival együtt – a vitát. Lényegbevágó megállapításai közül az alábbi gondolatokra szeretnők felhívni ezúttal a figyelmet: „A távozó püspök nyilatkozata a nemzetiségi irodalom régi félelmét szólaltatta meg, rejtett sebeket tépett fel, valóban a kisebbségi lét legnagyobb gondjára: a megmaradásra kérdezett. Pedig nem a megmaradás vált kérdésessé, inkább egy ideológia. A romániai magyar középrétegek transzilván ideológiája, amely már nem adott elég védelmet, nem tűzött ki megfelelő célokat a harmincas évek új lángra lobbanó nacionalista veszélyei között. A megmaradás nagy sorskérdésére ekkor már az »erdélyi gondolat« magában nem válaszolhatott. Új nemzetiségi ideológiának kellett születnie, amely leszámolva a szép történelmi illúziókkal, elfogadja a kisebbségi élet nehéz realitásait, és a többi demokratikus mozgalommal szövetségben lép fel a nemzetiségi jogok védelmében.”¹¹

4. Makkai Sándor és Jancsó Béla eddig ismeretlen levelezéséből most arra derül fény, hogy a *Magunk revíziója* megjelenését követő években alapvetően megváltozik Makkai szemlélete. Nem minden ok nélkül kaptak tehát szárnyra – már 1934-től kezdve! – azok a híresztelések, miszerint közelebről el fogja hagyni működésének színterét. Az erdélyi magyarság önrevízióját meghirdető ideológus úgy látja, hogy a kisebbségek sorsa egész Európában megpecsételődött. Az erkölcsi megújulás önmagában véve semmiképp sem lehet megtartó ereje a kisebbségnek. Annál szíven ütőbb számára ez a felismerés, mivel az erkölcsi megigazodás hirdetőjeként lépten-nyomon azt kell tapasztalnia, hogy a kisebbségi helyzet még inkább felszínre hozza a benne élők morális gyengeségeit; különösen fájdalmas látvány számára az önfeladás, a renegáttá válás mindennapi gyakorlata; a nemzetárulás eseteit látta ezekben a – kisebbségi helytálláserkölcst megsegző – lépésekben.

Jancsó Béla nagyon meglepődik, amikor Makkai a *Magunk revíziója* óta bekövetkezett szemléleti változással indokolja eltávozását. Meg is írja kertelés nélkül mesterének, hogy bizony műveivel nem készítette fel erre a váratlan fordulatra híveit és főként tanítványait. Három dologtól tart Jancsó: 1. Makkai repatriálásának tényét fegyverként fogják felhasználni a transzilvanizmus ellen; 2. kisebbségi helyzetben hirdetett eszmerendszerének megtagadásával demoralizálólag, lefegyverzőleg hat az egész erdélyi magyarságra, különösen pedig az ifjúságra; 3. ezzel a távozással jelentős mértékben veszít erkölcsi és szellemi hatóerejéből a román-magyar közeledés ügye, melynek előbb-utóbb szükségszerűen be kell következnie. Jancsó Béla érvelése nem győzi meg Makkait, aminthogy hatástalan marad legjobb munkatársainak és tanítványainak közbenjárása is. Ami nem csoda, hiszen László Dezső kéziratos Makkai-monográfiájából megtudhatjuk: az író-püspök nagy körültekintéssel és módszerességgel készítette elő már 1934-től elmenetelét. „Ahogy Hitler előretörésével és étvágnövekedésével a közép-európai élet egyre nehezebb

lett – jegyezte fel a Makkai halálát követő évben, 1952-ben László Dezső –, ő egyre inkább érezte, hogy a növekvő feszültségek között nem tudja többé a maga tisztét lelkiismeretesen betölteni.”¹² Makkai püspöki búcsúszózatában arról beszél, hogy „fájdalmas kényszerűség súlya alatt” született meg elhatározása, nem tehetett másképpen. Építő püspöknek nevezték, teljes joggal. Főpásztori működése idején nemcsak belsőleg újíttotta meg egyházát a maga reformeszméinek a gyakorlatba ültetése során; olyan intézményhálózatot épített ki (ő maga ötszáz református templomról és iskoláról számol be), amely a romániai magyarság szellemi gyarapodását szolgálta. László Dezső szerint az építő püspök idejében ráérezett arra, hogy építésre alkalmatlan időszak következik. Megérezte, hogy az ő korszaka Erdélyben lejárt, s korával együtt akart távozni.

De mit takarnak azok a szavak, amelyek arról vallanak, hogy Makkai jobb belátása ellenére, „fájdalmas kényszerűség súlya alatt” döntött az elmenetel mellett? Rájött arra, hogy kisebbségi körülmények között nem lehet egyetemes szinten dolgozni? Megtorpant ama felismerés előtt, hogy „szenvető áldozatainak vagyunk a beteg világszellemnek”?¹³ Csakhogy a meglehetősen kíméletlenül fogalmazó Jancsó Bélának azt adja tudtára 1936 júliusában, hogy a közérdekében, az erdélyi magyarság iránt érzett felelősségétől vezéreltetve hallgatnia kell bizonyos dolgokról. Amiből azt a következtetést vonja le Jancsó, hogy a szellemi örhely elhagyásával, eszmerendszerének megtagadásával stb. vádolt Makkai tulajdonképpen tragikus sorsú áldozat, áldozata „egy hibás és rothadó rendszer”-nek.¹⁴

Írásos dokumentumok nem állnak rendelkezésünkre, csupán a hajdani beavatottak rohamosan fogyatkozó tagjainak meglehetősen ellentmondásos szóbeli megnyilatkozásaira hivatkozhatunk: az állandó hatósági megfigyeléseknek kitett püspök egy adott pillanatban olyan *kényszerhelyzetbe került*, amelyből nem lehetett más kiútja, mint a végleges távozás. Vagyis nem önként mondott le püspöki állásából, hanem tíz esztendei eredményes munkásságának a következményeként *rákényszerítették* erre a döntésre. Más kérdés, hogy Makkai – minden jel szerint – számolt ezzel, és közismert előrelátásával felkészült erre a fordulatra. Nem volt nehéz hozzászoknia a repatriálás gondolatához, mert – miként Jancsó Bélának megvallja – hosszas tépelődés után rájött arra, hogy „az erdélyi magyarság sorsát [...] csakis az egyetemes magyarság egységes sorsához kötve látja megoldhatónak”.¹⁵ Úgy érzi, hogy a transzilván erkölcs, hűség és helytállás parancsát nem szegte meg kényszerű távozásával sem, mivel felfogása szerint a transzilvanizmus olyan érték kategóriát jelöl, amely szerves része az egységes magyar szellemiségnek.

5. Vajon teljesen új elem ez Makkai transzilvanizmus-felfogásában, vagy pedig már korábban is jelentkezett? Esetleg nem ennyire hangsúlyosan, mint ahogy most a körülmények hatására, a történelmi helyzet nyomására felerősödik? Valóban erre kell gondolnunk, mert a transzilvanizmus tételes megfogalmazásában, *Az erdélyi szellem* című 1925-ös tanulmányában Makkai világosan leszögezi, hogy „az erdélyi magyar szellem nem más szellem, mint az egyetemes magyar”. Csakhogy ekkor a transzilván ideológus még bízott

abban, hogy az erdélyi szellem arra van hivatva, hogy kicsiny lehetőségek között, nagy szellemi erőfeszítéssel *egyetemesen* emberi szellemmé legyen.¹⁶ Akkori felfogása szerint a kisebbségek, már csak szenvedéseiknél fogva is, annak a jövőnek az előkészítői, amelyben a nemes humánus, az egyetemes emberi szellemiség és a néptestvériség törvényei uralkodnak majd. Nem nehéz kikövetkeztetnünk, hogy Makkai a polgári liberalizmus pluralizmusának megvalósulásában bízott; ez határozta meg kezdeti transzilvanizmus-felfogását.

Hitler uralomra jutása, a nacionalizmus fellángolása azonban véget vetett minden jóhiszeműségnek. A polgári liberalizmus eszméjében – vonja le a következtetést Makkai – a kisebbségek többé nem bízhatnak. Rá kell ébredniük arra, hogy a nacionalizmus és sovinizmus, a mind nyíltabbá váló fasiszta agresszió egyenesen a *létükben* fenyegeti őket.

Vajon ez készíti a *Nem lehet* megírására a többségi viszonyok között hamar önmagára találó Makkai Sándort?

Kétségtelen, hogy nem csupán az önismerés szándéka – miként kortársai közül nagyon sokan vélték – adta kezébe a tollat, amikor a kisebbségi *non possumus* tételeit megfogalmazta. Elsősorban a világ közvéleményét, „Európa lelkiismeretét” akarta felrázni. Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy a kisebbségi helyzetben sajátos ideológiát megfogalmazó és kisebbségpedagógiát kidolgozó (a *Magunk revíziója* lényegében ennek tekinthető) Makkai többségi helyzetbe kerülve és pedagógusi állást vállalva (egyetemi tanár lesz a debreceni teológián) hozzáfog nemzetpedagógiai művének a kidolgozásához. A *Magyar nevelés – magyar műveltség* című kötete 1937 nyarára már meg is jelent. Ennek átgondolása és megírása során óhatatlanul szembe kellett néznie a kisebbségi helyzettel is. Annál is inkább, mivel – egyik levelében utal is erre Makkai – többségi körülmények között tudja felmérni igazán, hogy mit jelentett számára kisebbségként élni és alkotni. Akkor döbben rá hirtelen a kisebbségi életforma – László Dezső 1931-ben még a kisebbségi élet „ajándékairól” beszélt az *Új Arcvonalban* megjelent tanulmányában – ijesztő hiányaira.

Mindezek a felismerések együttvéve ott munkálnak, ott munkálhattak a *Nem lehet* szerzőjében. Beleértve azt is, amit Szekfű Gyula így fogalmazott meg: Makkai a „kisebbségi sorsban felgyülemlett keserűségét semmiféle megfontolással vagy tekintettel nem tudta többé magába fojtani, ki kellett törnie annak, amikor megint többségi nép tagjának érezhette magát”.¹⁷

6. A továbbiakban nem magára a vitára, azaz „eseménytörténetére”, lefolyására szeretnénk kitérni, hanem, az eredményeit próbáljuk összegezni: milyen jellegű fogalomtisztázással járt e szellemi konfrontáció, s ez miként segítette elő a kortársak reális helyzetfelismerésből fakadó létérzékelését? Ennek függvényében pedig arra szeretnénk rávilágítani, hogy a Makkai által megfogalmazott kisebbségi létparadoxon feloldására a vita során milyen jellegű elvi megoldáskísérletek születtek.

Az kétségtelen, hogy Makkai helyes premisszákból vonta le a maga félreérthető – mert fogalomzavarral küszködő, önellentmondásos – következtetéseit. Abból a nyilvánvaló tényből indult ki, hogy az első világháborút követő

békeszerződések miközben régi sebeket orvosoltak, újabbakat osztottak. A kisebbségi kérdés rendezésében ugyanis a mindennapi gyakorlat során nem a liberális, a humánus elvek érvényesültek, hanem az elnyomás, az erőszak; a kisebbségeket megillető közösségi jogok helyett a másod- vagy harmadrendű állampolgárság állandó éreztetése. Még olyan esetekben is, amikor a kisebbségek jó szándékot tapasztalhattak, csupán egyes részletkérdésekben történt elfogadható rendezés, de ezekre is rányomta bélyegét az ideiglenesség. S ha ez a gyakorlat érvényesült az alatt a másfél évtized alatt, amikor még megnyugtató módon lehetett volna rendezni a kisebbségi kérdést, mi fog bekövetkezni majd akkor, ha a nemzeti totalitarizmusok teljesen eluralkodnak? Mert – világosan látta ezt Makkai – „minél inkább telik az idő, a politikai megoldás útjába annál több új és új akadály fog gördülni, mivel szakadatlanul bonyolódnak azok a társadalmi, gazdasági, jogi és kulturális viszonylatok, melyek közé a kisebbségek kerültek”. Ha a kisebbségi „kérdés megoldásának igazi emberi lehetőségei”-t az első világháború utáni Európa elmulasztotta, *politikai* rendezésre pedig egyre kevésbé van kilátás, akkor Európának számolnia kell azzal – és itt jön a valóban előrelátónak bizonyuló Makkai Sándor figyelmeztetésének lényege –, hogy a „másképp megoldhatatlan kérdés egy világháború robban” ki.

Tudjuk, Makkai aggodalma nem volt alaptalan. Hogy figyelmeztetése mégsem a kívánt irányba hatott? Hogy különösen erdélyi sorstársaiban erős ellenérzéseket fakasztott? Ez főként azzal magyarázható, hogy a *Nem lehet* szerzője indulatosan fogalmazva nem törekedett fogalmi egyértelműsége. Nem tett különbséget például az egyetemesség szerves részeként megnyilatkozó nemzeti eszme érték kategóriája és a maguké mellett más nemzeti értéket el nem ismerő, egyeduralomra törekvő nemzeti totalitarizmusok „egyetemesége” között. Századunk valóban a nemzeti identitástudat keresésének-felerosódásának, a nemzeti eszme kiteljesedésének százada. Ha rá is érzett erre Makkai, ezt nem tudja világosan kifejezni. Sőt éppen ebben az alapvető kérdésben teremt zűrzavart. Mivelhogycsalódott a szabadelvűség politikai gyakorlatában, a polgári liberalizmusban, másrészt pedig retteg a nemzeti sajátosságokat egyneműsítő „általános humánus” zsarnokságától is, nem lát más alternatívát planetáris szinten, mint hogy „a jövődőt alakító leghatalmasabb tényezőhöz”, a nacionalizmushoz kell igazodnia a világnak. Joggal mutattak rá a vitafelek, közülük is elsősorban László Dezső,¹⁸ hogy Makkai egyetlen tényező abszolutizálásával megtévesztő általánosításhoz jut el. A „nacionalista örület és delírium” fájdalmas látványa – szögezte le a *Nem lehetre* elsőként felfigyelő és a szerző tévedéseire figyelmeztető Hegedűs Nándor is – jogos aggodalommal töltötte el Makkait, ám rögtön aránytévésztés áldozatává válik, mihelyt „a kíméletlen neonacionalizmust, amely ma Európában úgy dúl és éget [...], a nemzeti öntudat kiteljesedésének látja és üdvözli”.

Ha pedig így látta, akkor nem is vonhatott le más következtetést, mint hogy a nemzeti kizárólagosság elvének uralomra jutása mindenekelőtt a kis

népek és nemzeti kisebbségek számára tragikus, mert az létükben, fennmaradásukban veszélyezteti őket.

A vitafelek – ki-ki vérmérsékletének és felkészültségének megfelelően hol tárgyilagos, hol személyeskedő hangnemben – igyekeznek kimutatni Makkai gondolatmenetének buktatóit, a fogalmi tisztázatlanságból adódó önellentmondásait. S az így megtisztított nemzet-, illetve kisebbségfogalom fényében már magát a kisebbségi létparadoxont sem találják elvileg megoldhatatlannak. Szentimrei Jenő számára például Berzsenyi, Ady és Bartók nemzetfelfogása a mérce. „Ez a magyarság – üzeni a *Brassói Lapok* hasábjain Makkainak – nem uszít, nem lázít, nem hajszol ábrándokat, nem követelőzik a »kultúrfölkény« jogán, de vitathatatlanul és megdönthetetlenül áll a saját életéhez való emberi jogok bástyafokán.”²⁰ Bányai László a *Korunkban* szövezi le: „Makkai a kultúrát és haladást termő nemzeti öntudat képében az imperialista nemzetszemléletet népszerűsíti, abban látja az emberi egyetemesség megnyilatkozását. S igaza is van annyiban, hogy a hódító hatalmak tényleg egyetemességre törnek, egyetemes uralomra, *urbi et orbi*. [...] A nemzet azonban, ez a történelmileg kialakult közösség, az emberibb élet előfeltételeiért folytatott százados szabadságküzdelmében kovácsolódott össze. Szellemi örökségét a függetlenségi harcok átfogó népi hagyományai, a haladás béklyókat feszítő közösségi tudata töltik be...”²¹ Vásárhelyi János – Makkai utóda a főpásztori székben – az *Ellenzéknek* adott sajtónyilatkozatában szintén a nacionalizmus veszélyére hívja fel a figyelmet. Megállapítása szerint Makkait a legtöbben félreértették, holott a *Nem lehet* szerzője voltaképpen „arra a nagy veszedelemre mutatott rá, mely különösen a kisebbségi népekre nézve abból támad, ha a nemzeti kizárólagosság és türelmetlenség elve akadálytalanul érvényesül, mert az a kisebb népek létezésének erkölcsi és anyagi feltételeit semmisíti meg”.²²

A vita során Makkai nem kért szót. Miként előljáróban jeleztük, nemzetpedagógiai kézikönyvén dolgozott éppen. Válaszát is ebben a művében fogalmazta meg. Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy nem sokkal a vita kirobbanása előtt, 1936. XII. 28-án kelt levelében ezt írja Debrecenből Jancsó Bélának: „Most – egyebek mellett – egy rendszeres nemzetpedagógiai könyvön dolgozom, majd a tavasszal fog megjelenni, mely Neked sok tekintetben feleletet fog adni meg nem válaszolhatott kérdéseidre abban, hogy az én gondolkodásom s hivatásérzetem hová s miért alakult át?” Minthogy a Jancsó Béla és Makkai 1936-os levélváltásának ismeretében a mai olvasónak aligha okoz különösebb meglepetést a *Nem lehet*, legfeljebb logikus következménye a Makkai leveleiben is dokumentált szemléleti változásoknak s e változások irányának, így a *Magyar nevelés – magyar műveltség* kisebbségekről szóló fejezetét joggal tekinthetjük a vitafeleknek szóló közvetett válasznak is. Annak tekintetével maga a *Láthatár* szerkesztősege is. Vitazáró gyanánt ugyanis a szóban forgó fejezetből vesz át néhány hangsúlyosnak érzett gondolatot. Elsőül mindjárt a nemzeti eszme és a nacionalizmus viszonyát újrafogalmazót, amely arról tanúskodik, hogy Makkai figyelembe vette és hasznosította vitafeleinek józan érvelését: „A *nacionalizmus* mai formája *kisebbségellenes*. De hangoz-

tatom, hogy a nemzeti szellem modern gondolata nem szükségképpen az. Éppen ennek az új nacionalizmusnak a *hevességét* kell valahogy lefékezni, hogy a kisebbség *emberi* életet élhessen.”²³

7. És most térjünk vissza egy kicsit a *Nem lehet* alaptételéhez: miért tartotta Makkai eleve elfogadhatatlannak magát a kisebbségi kategóriát mint olyat? Megfogalmazása szerint azért, mert a kisebbség fogalmának elismerésével az anyanemzetükről leszakadt tömbök, népességcsoportok így maguk is „szentesítenék” azt az *emberhez méltatlan* állapotot, hátrányos helyzetet, amelybe akaraton kívül kerültek. A vitapartnerek – egy-két kivételtől eltekintve – értetlenül, sőt indulatosan kezelték Makkai „vesszőparipáját”. Hát változtat valamit a tényeken, magán a kisebbségi helyzeten, hogy mi a fogalmi megjelölője? Annál is inkább – így az opponensek –, mivel Közép- és Kelet-Európában századok óta létezik kisebbségi kérdés, és elkerülhetetlenül lesz az elkövetkezendő időkben is. Minthogy e térségben a nemzet- és az államhatárok nem fedik egymást, ezért a jövőben sem képzelhető el olyan „megoldás”, amely az egy nemzethez tartozók szuverén államiságát biztosítaná.

Igen ám, csak hogy a kisebbség fogalma egészen más minőséget jelentett a XX. század elejéig, mint a két világháború között, illetve a második világháború után. Az első világháború előtt az államalkotó népek mellett élő más fajú, nemzetiségű, vallású stb. kisebb-nagyobb népcsoportokat nemzetiségeknek nevezték, ami alatt nemcsak nyelvi, vallási, kulturális, hanem gyakorta gazdasági közösséget is értettek; ez a kisebbségfogalom tehát implicite tartalmazta az önállósodásra utaló tendenciát, a nemzetiségi élet belső önkormányzatának a megszilárdulása után az önálló nemzetté válás lehetőségét is. Ezzel szemben Trianon után a nemzeti törekvésekben kiteljesedett közép- és kelet-európai államok vagy a gyors asszimilálódás, vagy a lassú vegetálás sorsát szánták tehertételként „örökölt” kisebbségeiknek.²⁴

Aligha meglepő az események ismeretében, hogy a második világháború után „újratermelődött” a kisebbségi, illetve nemzetiségi kérdés. Maga a kisebbségi kategória ötven évvel a *Nem lehet* vita után sem tűnt el a fogalomhasználatból; egyebek mellett azért sem, mert időközben „a kisebbségi kérdés területileg mérhetetlenül kiterjedt. Európai kérdésből világjelenséggé vált, amely jelenleg mind erőteljesebben jelentkezik.” Ami mindenekelőtt a nemzeti egyneműsítéssel, erőszakos asszimilálással ellentétes folyamatoknak köszönhető; főként az identitáskeresésnek, az identitástudat felerősödésének. „Ezt nemcsak a kedvező körülmények között [...] élő kis népek, etnikai csoportok élete, fejlődése mutatja, hanem a nemzeti lét szempontjából kedvezőtlen körülmények között levő [...] népcsoportok ragaszkodása is nemzetiségükhöz, ahhoz, hogy megőrizzék és ápolják nyelvüket, kultúrájukat, hagyományait.”²⁵

Ha csak érintőlegesen is, de ki kellett térnünk ezekre a kérdésekre, hogy – bár jelzésszerűen – érzékeltethessük: a Makkai által elfogadhatatlannak minősített, a vitafelek által pedig a közép- és kelet-európai népek történelméből kiiktathatatlannak tételezett kisebbségi kategória *történelmi képződmény*. Tehát nem egyszer s mindenkorra adott, hanem koronként változó tartalmú

és jellegű; a történelem dinamizmusát követően más-más jellegű törekvések megnyilatkozásaként jelentkeznek. Amiből itt csupán azt a következtetést szeretnénk levonni, hogy a Makkai-cikk – bármennyire is igyekezett elvi síkon, saját megfogalmazása szerint „légüres térben” mozogni – nagyon is gyakorlati célt követett, amikor nyilvánvalóvá tette a korabeli kisebbségpolitika igazi tartalmát, embertelen voltát. Fölöttébb zavarólag hatott azonban, hogy a szerző elevenbe vágó mondanivalója kifejtéséhez kénytelen volt magára öltetni az elvi fejtegetések palástját. Makkaiából ugyanis – bármennyire is átélte, megszenvedte a kisebbségi sors tragikumát – hiányzott a kisebbségi kérdés *elvi felvetéséhez* nélkülözhetetlen történelemszemlélet és a fogalmi kifejtés elméleti igényessége. Így történhetett, hogy a kisebbségi kérdés megoldásának egyik konkrét, járhatatlan, emberhez méltatlan módját összetévesztette a szóban forgó kérdés elvi megoldhatatlanságával.

S minthogy kisebbségi helyzet, kisebbségi sors e logikai ficam ellenére is létezett – a feljegyzések szerint a két világháború közötti Európában negyvenmillió embernek volt ez kényszerű életformája –, a kisebbségi kérdés tudományos megközelítése továbbra is elengedhetetlen követelmény maradt. Egyebek mellett a lugosi *Magyar Kisebbség*²⁶, illetve a *Nem lehet* vitát is tudományos mederben tartó budapesti *Láthatár*²⁷ hasábjain évről évre izmosodó kisebbségtudománynak kellett kidolgoznia a gyakorlati megoldások elvi alapjait.

Nem érdektelen e vita kapcsán azt is megvizsgálni, hogy a fogalomtisztázás során történt-e olyan kísérlet a kisebbségi kategória tudományos leírására, amely egyben a kérdés elfogadható, megnyugtató, a Makkai által igényelt méltányos megoldásának irányába mutat. Nos, egyedül Paál Árpád értelmezését tekinthetjük ilyen jellegű kísérletnek. Más kérdés, bár ettől nem elválaszthatatlan, hogy a megoldáskeresés igyekezetéről tanúskodik úgyszólván mindenik megnyilatkozás, amely e vita kapcsán közvéleményformáló tényezővé vált.

A vitafelek szóhasználatában a következő kifejezések fordultak elő a kisebbségi kategória jelölésére: nemzetrész, nemzettömb, nemzetdarab, nemzeti kisebbség, kisebbségi nemzet, nemzettöredék, néptömb, népkisebbség, népcsoport, néprészlet, népkisebbségi csoport. Már önmagában ez is azt jelzi, hogy a fogalmi egyértelműsége milyen nagy szükség mutatkozott. Paál Árpád a *népkisebbség* fogalmát részesíti előnyben a kisebbségi kategória helyett. Nála e kifejezés *kollektív lényként* felfogott *kisebb népet* jelent. Vagyis nem a hátrányt jelentő kisebbségre esik a hangsúly, hanem az azt megszervező minőségre: az emberközösségre. Eszerint a felfogás szerint a kisebbség „olyan nyelvi, faji vagy vallási és történelmi egységű *állandó* embercsoport”-ot jelöl, „mely egy országon belül a lakosok többségét alkotó néppel szemben kisebb népként vagy kisebb néppé fejlődő néprészletként jelentkezik”. Aminek a hangsúlyozása azért rendkívül fontos, mert a nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgároknak csak a kollektív jogok gyakorlásának szabadsága biztosíthatja az emberhez méltó életformát. A kisebbségeknek – fogalmazza meg Paál Árpád – „néphez illő kollektív jogokat kell adni, mely ne függhessen

állami önkényektől, hanem nemzetközi védelem alatt álljon. A népek kollektív életjogába mindenesetre bele kell tartoznia a saját népterülethez való jognak s e területen a gazdasági és szellemi önrendelkezésnek.”²⁸

8. „Nem lehet, természetesen, de ahogy lehet, folytatjuk életünket!”²⁹

Akár mottója is lehetett volna a szóban forgó vitának ez a – kisebbségi lét antinómiáit pregnánsan kifejező – Molter-idézet. Reményik Sándort búcsúztatva Molter Károly illendőnek tartotta kitérni a költő emlékezetes állásfoglalására is. Azt is mondhatnók, hogy Molter ugyanakkor a létparadoxonvita profán tanulságát is megfogalmazta ezzel a szándékos, irodalomtörténeti tényeket felcserélő inverzióval. Végül is a legkétségbeejtőbb, a legreménytelebbs helyzetben sem az életről való lemondás az egyetlen elképzelhető „megoldás”; mellette mindig ott van valamilyen formában a túlélés alternatívája, amely az élet vegetatív szintű továbbvitelével magában hordja az értékmegőrzés és a majdani értékképzés lehetőségét is.

De lássuk, miként képzelték el a kisebbségi kérdés megoldását a Makkainak ellentmondó kortársak.

Hegedüs Nándor felfogása szerint a többségi nemzet toleranciája biztosíthat csak emberi élethez méltó lehetőségeket a kisebbségek számára.³⁰ Szász Endre cikkének végkicsengése: a nemzeti öntudat kiteljesedése idején a kisebbségek sem tehetnek mást, minthogy kifejlesszék a maguk öntudatát.³¹ Reményik Sándor állásfoglalásában sem csupán a megmaradásra, hanem az ettől elválaszthatatlan önvédelmi reflex működésére esik a hangsúly: „elhatározottak vagyunk, hogy utolsó csepp vérünkig megmaradunk szülőföldünkön, s megmaradunk a kisebbségi életkategóriában, a kisebbségi önvédelem jogos útjait keresve”.³² Szentimrei Jenő a kisebbségek törzsét alkotó dolgozó osztályok életrevalóságában és fejlődőképességében bízva fogalmazza meg: „él a nép”, „szívós önfenntartási ösztön dolgozik” benne, „s mint mag a hó alatt, a megújulásnak állandóan termőképes csíráit hordozza magában”.³³

A *Nem lehetre* adott első ösztönös válaszok, önvédelmi reflexek után egyre inkább a tudatos *miként lehet* kérdését feszegették a hozzászólók. Vásárhelyi János állásfoglalása például a kisebbségi kérdést a kelet-európai kis nemzetek kérdésévé tágítja, mivelhogy a fasiszta agresszióval szembeni fennmaradásra számukra sem lát más esélyt, mint az összefogást: „a kisebb népeknek össze kell fogniuk, és keresniük kell a kibontakozó világáramlatok veszedelmei között erők összefogása, jogos törekvéseik kölcsönös, méltányos elismerése által saját létfeltételeik biztosításának útját. Ebben a világatekinvésben a román és a magyar nép nem hogy szemben állana egymással, hanem ellenkezőleg, a közös életérdek felismerése alapján egymás megértésére és egy egységes kibékítő összefogásra van utalva.”³⁴ Talán nem tévedünk, amikor azt mondjuk: akár a Vásárhelyi Találkozó előhangjának is tekinthetjük ezt az állásfoglalást.

A kisebbségtudományban jártas Csuka Zoltán, a *Láthatár* egyik szerkesztője, a kisebbségi életforma javítását helyezi előtérbe: annak a felismerésének ad hangot, hogy a többségi népeket rá kellene döbbsenteni: a kisebbségi kérdés megoldatlansága őket is katasztrófába sodorhatja. Mert: „Európa

majd minden nemzete bizonyos részében kisebbségi vagy többségi, és így a kérdés megoldása *egyetemes európai érdek*.³⁵ Csuka – a vitában felszólalókkal egybehangzóan – a *békés megoldásért* száll síkra, s mielőtt a kisebbségi életforma javításának a konkrét módozatait a politikai gyakorlat hatáskörébe utalná (a kisebbségtudomány az elvi alapok lerakásával segíti elő ezek megtalálását), arra hívja fel a figyelmet, hogy a kisebbségi nemzetrészek lakosainak szülőföldjükön kell kitartaniuk, míg helyzetük, sorsuk jobbrafordulása bekövetkezik. Ez persze nem jelent feltétlenül tétlen várakozást, és semmiképpen sem merülhet ki valamiféle lefegyverző csodavárásban; ellenkezőleg: a kisebbségeknek, amellett, hogy szívós önfenntartással küzdenek nemzeti identitásuk megőrzéséért – és ezt a gondolatot a pécsi Kisebbségtudományi Intézet állásfoglalása tartalmazza –, „az egymásra acsarkodó nemzetek közötti megértés kiépítését” is elő kell mozdítaniuk.³⁶

Hogy a túlélés posztulátumában nem pusztán a történelmi helyzetkivárás akaratbénító, a közvetlen és a tágabb közösségért egyaránt felelősséget hordozó személyiség moralitását alaposan próbára tevő tehetetlenség jusson kifejezésre, hanem a történelmi változás irányát felismerő s azt elősegíteni hivatott cselekvőkészség is érvényre juthasson – a kisebbségi élet belső megtisztulására, erkölcsi megigazodásra, önrevízióra van szükség. Ebből a szempontból ugyancsak relevánsnak tekinthetjük Dávid Gyula (akkoriban székelyudvarhelyi lelkész) Makkai-kommentárjának végkövetkeztetését: „magunkat – politikai, kulturális, társadalmi, egyházi helyzetünket – sokkal komolyabban, mint eddig tettük, újra revízió alá vesszük; hogy hamarább, mint elpusztulnánk, megszülessék közöttünk és bennünk a *minőségben új ember*”.³⁷ A belső megújulásra, az emberi minőség kiküzdésére azonban nemcsak a kisebbségek életében van szükség. Sokkal inkább a többségi, illetve az anyanemzet életében. A kisebbségek sorsáért a történelmi felelősség azonban az anyanemzetre hárul, minthogy tőle kell kiindulniuk a megoldáskereső kezdeményezéseknek.³⁸

Ezek után joggal merül fel a kérdés: miként lehetne közös nevezőre hozni a különböző irányú és jellegű megoldáskeresőket? Mi lehetne az a legátfogóbb rendezési elv, amely kisebbségeknek, államalkotó és anyanemzeteknek egyaránt érdeke? Szemlér Ferenc máig érvényes megállapítását idézzük: „Európa, Közép-Európa területén a nemzetek egymásba kapcsolódnak, a fonadék talán örökre szétválaszthatatlan. És ha a mindig jelenlévő kisebbségnek emberi létet akarunk biztosítani, akkor csupán egyetlen út van nyitva számunkra. És ez a Demokrácia, a szabadelvűség...”³⁹ Ezt az egyetlen járható utat kívánta egyengetni Bányai László is, amikor a *Korunk* hasábjain leszögezte: „az egymás ellen acsarkodó nacionalizmusok felmorzsolják, viszont a népi demokrácia a legteljesebb mértékben össze tudja egyeztetni az egymással összefonódó nemzetek érdekeit, önrendelkezési joguk kölcsönös tisztelete alapján, megszüntetve a gazdasági és politikai kiváltságoknak a számbeli vagy erőviszonyokhoz mért skáláját”.⁴⁰

Ha a valóban ígéretes és nagy reményekre feljogosító kezdetek után ez következetesen megvalósulhatott volna, akkor most aligha lenne időszerű e fél évszázaddal ezelőtti tragikus vita felidézése.

JEGYZETEK

¹ Kántor Lajos: *Vallani és vállalni. Egy irodalmi vita és környéke* (1929–1930). Buk., 1984.

² Csatári Dániel: *A Vásárhelyi Találkozó*. Bp., 1967; Turzai Mária: *A Vásárhelyi Találkozó*. Buk., 1977. – Lásd még Balogh Edgár, Kacsó Sándor, Méliusz József, Nagy István és mások visszaemlékezéseit.

³ A *Magunk revíziójában* foglalt nézeteit Makkai először nagy visszhangot kiváltó nyilvános előadásokon fejtette ki, s az Erdélyi Szépművészeti Céh kiadásában jelentette meg 1931-ben.

⁴ *Láthatár* 1937/2. 49–53.

⁵ *Magyarok Romániában. Tanú 1935/3–4.*

⁶ Zöldi László: *Lehet, mert kell. Élet és Irodalom* 1986/36.

⁷ Lásd Gáll Ernő: *A humanizmus viszontagságai*. Buk., 1972. 272–293; *Az „erdélyi lélek”: mítosz és valóság*. In: *Tegnapi és mai önismeret*. Buk., 1975. 32–48; *A sajátosság méltósága és ami mögötte van*. In: *Pandora visszatérése*. Buk., 1979. 268–294; *A jövő kutatás nemzetiségi vonatkozásai*. In: *Tegnapi és mai önismeret*. 74–85.

⁸ *Uő.: Pandora visszatérése*. 290.

⁹ Reményik Sándor: *Az építész fia*. Versek (1916–1941). Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Kántor Lajos. Buk., 1983.

¹⁰ *Uő.: Lehet, mert kell. Ellenzék* 1937. február 17.

¹¹ Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. *Irodalomtörténeti füzetek* 107. Bp., 1983. 182–183.

¹² Lásd László Dezső kéziratosa Makkai-monográfiájának – gyűjteményükben olvasható – 9. fejezetét (*Makkai Sándor távozásáról*).

¹³ Lásd: *Makkai Sándor püspök búcsúszózata egyházához*. *Ellenzék* 1936. július 1.

¹⁴ *Jancsó Béla levele Makkai Sándorhoz*. Kolozsvár, 1936. július 20.

¹⁵ *Makkai Sándor levele Jancsó Bélához*. Budapest, 1936. július 30.

¹⁶ Makkai Sándor: *Az erdélyi szellem*. In: *Erdélyi szemmel*. Kvár, 1932. Idézet a 131. lapról.

¹⁷ Szekfű Gyula: *A Nem lehet*. *Láthatár* 1937/5. 193–194.

¹⁸ László Dezső: *Kommentár Makkai Sándor kisebbségekről írt elégiájához*. *Kiáltó Szó* 1937/4. 44–47.

¹⁹ [Hegedüs Nándor]: *Megjegyzések*. *Szabadság* (Nagyvárad) 1937. február 12.

²⁰ Szentimrei Jenő: *Üzenet Makkai Sándornak*. *Brassói Lapok* 1937. február 21.

²¹ Bányai László: *A kisebbségi jövő kérdése*. *Korunk* 1937/5. 428–432.

²² *Ellenzék* 1937. március 5.

²³ *A „Nem lehet” kérdésének feloldása*. *Láthatár* 1937/6–7. 274–275.

²⁴ Lásd Kövágó László: *Kisebbség – nemzetiség*. Bp., 1977.

²⁵ *Uő.: I. m.* 128–129.

²⁶ Lásd: Balogh Edgár: *Lugosi örökség*. In: *Mesterek és kortársak*. Buk.,

1974. 472–479; Mikó Imre: *Jakabffy Elemér és a Magyar Kisebbség*. In: *Változatok egy témára*. Buk., 1981. 148–164. – Monografikus feldolgozása: Balázs Sándor: *Lugosi üzenet*. Kéziratban.

²⁷ A *Láthatár*nak 1933 és 1944 között (1935 kivételével) összesen tizenegy évfolyama jelent meg. Kezdeményezője és egyik szerkesztője a Jugoszláviából 1933 augusztusában Erdligetre költöző Csuka Zoltán volt, aki ugyanazon év októberében indította meg az alcíme szerint *Az összes magyar nyelvterületek életének figyelője* szerepét betöltő folyóiratot. A *Láthatár* célját Csuka – Kosuth, Ady, Bartók és Németh László szellemében – a következőképpen fogalmazta meg: „hidat verni a négy világtáj felé hullott magyarság szellemi életében, s ezzel párhuzamosan hidat verni az egymás mellett élő népek kulturális életében is”. (Vö.: Péter László: *A Láthatár repertórium. Élet és Irodalom* 1986/46.) Péter László idézett jegyzetében arra is felhívja a figyelmet, hogy Balogh Edgár nyolcvanadik születésnapján adott interjújának egyikében sürgette egy *Láthatár*hoz hasonló folyóirat újraindítását, mely a Duna menti népek sorsközösségét szolgálná.

Itt kell szóvá tennünk azt is, hogy a becses szellemi örökségünket jelentő folyóirat címe gyakorta pontatlanul jelenik meg a mai kiadványokban. A *Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládája* (Buk., 1979) például következetesen *Látóhatár*ként tartja számon, egy frissen megjelent budapesti kiadvány (Balogh Edgár: *Magyarok, románok, szlávok*. Bp., 1986) jegyzetanyagában (Sándor László munkája) pedig ezt olvashatjuk: „Makkai Sándor (...) *Nem lehet!* címmel a bukaresti *Látóhatár*ban tagadta a kisebbségi élet lehetőségét...” Mindez egy olyan kötetben, amelyik nemcsak egyik írásának címében, hanem kötetzáró fejezetének élén is betűhíven idézi a budapesti *Láthatár*ban megjelent *Nem lehetre* adott Reményik-féle választ: *Lehet, mert kell*.

²⁸ Dr. Paál Árpád: *Lehet-e megoldása a „kisebbségi” kérdésnek? Láthatár* 1937/4. 145–149. – Lásd még a szerző *Erkölcsei szempontból a népkisebbségi jogról* című tanulmányát a *Magyar Kisebbség* 1935-ös évfolyamában. Erről a tanulmányról írja Gáll Ernő 1972-es kötetében: „Paál Árpád etikai nézeteire Kant erkölcstana hatott. A feltétlen jó kanti fogalmára utalva Paál az erkölcsöt a jóra való törekvéssel azonosítja. Ennek az erkölcsi felfogásnak a nevében igényli, hogy elismerjék a népkisebbség *kisebb népként* kialakult életközösségének jogait. A népcsoport erkölcsi fejlettsége, amely az egymás iránti jószág, az önzetlenség és emberszeretet erényeiben nyilvánul meg, nélkülözhetetlen tényező fennmaradásában és hivatása teljesítésében.” (A *humanizmus viszontagságai*. 295.)

²⁹ Molter Károly: *A jellem költője. Erdélyi Helikon* 1941/12. 790–794.

³⁰ Hegedűs Nándor: *I. m. I. h.*

³¹ Szász Endre: „*Nem lehet?*” *Keleti Újság* 1937. február 13.

³² Reményik Sándor: *Lehet, mert kell*. I. h.

³³ Szentimrei Jenő: *I. m. I. h.*

³⁴ Vásárhelyi János állásfoglalása egy nagyobb terjedelmű sajtóbeszélgetés részeként jelent meg az *Ellenzék* 1937. március 5-i számában.

³⁵ Csuka Zoltán: *Hogyan lehet? Láthatár* 1937/3. 97–98.

³⁶ *Mi nem lehet?* (A pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet válasza Makkai Sándor dr. „Nem lehet” c. cikkére.) *Láthatár* 1937/3. 99–100.

³⁷ *Dávid Gyula: Értsük meg Makkai Sándort. Kiáltó Szó* 1937/4. 42–43.

³⁸ Dr. Belohorszky Ferenc: *Hogy is lehet? Láthatár* 1937/5. 194–197.

³⁹ I. Szemplér Ferenc: *Elvek és törvények. Hittel* 1937/1. 70–76.

⁴⁰ Bányai László: *I. m. I. h.*

1.

Makkai Sándor – Reményik Sándorhoz

Kedves Barátom,

Hozzám intézett leveledet csak most vehettem kézhez, mivel hivatalos úton távol voltam. Nagyon köszönöm neked mindazt, amit ebben a levélben régi és elszakíthatatlan barátságunkról írtál és magam is teljes súlyában mérlegelem és értékelem mindazokat, amikről velem kapcsolatban ebben a levélben megemlékeztél. Remélem lesz alkalmunk erről az ügyről nyugodtabb körülmények között élőszóban beszélgetni, mert a témának az a váratlanul és ezért nyersen való fölmerülése, amely téged megzavart, s amit utóbb nagyon sajnálok, igen egyoldalúan tüntette föl előtted a dolgot. Meg vagyok győződve felőle, hogy ha alkalmam lesz egyszer elmondani neked, amiről nem tudhatsz, egész másképpen és minden bizonnyal vigasztalóbban is fogod nézni ezt a dolgot. Egyelőre annyit mindenesetre sietek kijelenteni, hogy az ügy még nem aktuális és senki se mondhatja meg, hogy miféle körülmények folyhatnak be arra nézve, hogy egy vagy más irányban módosuljon. Nagyon szeretném, ha amúgy is nagy terheket hordozó lelkedet legalább én nem terhelném még további nehézségekkel. Szívből kívánva gyógyulást s újólág megköszönve annak kifejezését, ami közöttünk úgyis változatlanul megmarad, amíg élünk, szeretettel ölel

Kolozsvár, 1934. március 12.

igaz barátod

Makkai Sándor

2.

Makkai Sándorné – Reményik Sándorhoz

[1]934.III.26.

Kedves, jó Sándorka,

Sanyi borzasztó elfoglaltsága miatt nem írt kedves és hosszú levelére, én is rá vártam és így csak most az ünnepi alkalmatosságból írok.

Drága Sándorka, olyan jólesett leveléből az a becsületes, baráti buzgóság, hogy Sanyit meggyőzze. Kár, hogy maga elég egyedül áll ezekkel a gondolatokkal, és kár, hogy már nagyon nehéz visszatéríteni őt arról az útról, amelyen elindult. Az erdélyi gondolatot melegen érzi és igazán ő is, nem úgy értette ő a magyar problémát, ahogy kifejezte. Oly nehéz volt neki a nyílt kérdésre hazudni, de mikor ott együtt ültünk, akkor is kimondta volna, ami a szívét nyomta, ha minden összedőlt volna. Sok nehéz óránk, keserves küzdelmek eredménye ez az elhatározás. És még valami, amit papíron nem lehet tisztázni. Talán, ha visszajön maga és együtt lehetünk, vagy mi felmegyünk, akkor beszélgethetünk, és maga megérti Sanyit. Őt a jövő fogja megmagyarázni, mert most nem látszik az, hogy ő ott is segíthet, dolgozhat. Ha lesz elég egészsége hozzá. Nagyon megviselte őt a nehéz élet, csak elég büszke hozzá, hogy takarja. Én, aki ismerem és szeretem őt és akinek van lelkiismeretem is, azt kell mondjam: joga van hozzá, hogy az élete felett ő maga határozzon és talán életet ment vele. A magáét és rajta keresztül az enyémet.

Így vagyunk, Sándorka kedves, úgy sajnáltam azt a délutánt, bár ne történt volna meg az a beszélgetés. De talán jobb így és becsületesebb, mint hazudni, takargatni. [...]

Sanyi bizonyosan okosabban, világosabban ír magának, de biztosítom, több szeretetet még ő sem írhat. Ez mentsen minket mindig maga előtt, hogy igaz szeretettel és barátsággal vagyunk mindig maga mellett. Bárhol legyünk is! És ne vádolja magát semmiért. Ez meggátolhatatlan volt. Benne rejlik a Sanyi alaptermészetében, a körülmények sodrában, és talán így van megírva. Boldog, békés ünnepeket kíván sok szeretettel,

Margit

Sanyi úton van, talán hallotta ott fenn maga is!

3.

Makkai Sándor

Hősiesség

Kissé zavartan pillantottam végig magamon, mikor egy kitűnő magyarországi ismerősöm arról beszélt előttem, hogy mi, kisebbségi sorsban küszködő magyarok, milyen hősi munkát végzünk nemzeti tradícióink, kultúránk, intézményeink megtartásáért. Magamra és sorstársaimra gondolva, egyszerre végigpergett a lelkem előtt az a film, amit az életünkről lehetne fölvenni. Szégyenkezve ráztam meg a fejemet. Nem hősi, egy cseppet sem. Csak amolyan napról napra való élés, közönséges formáiban távolról sem „történelmi” küszködés a kenyérért, a lélegzetért, a puszta egzisztenciáért. Az ismerősöm, igen szépen fejezve ki magát, azt mondta, hogy mi katonasort vállaltunk és harcmezőn állunk, minden pillanatban készen a halálra is. Ez sem így van, gondoltam magamban. Senki, soha meg nem kérdezte egyikünk-től se, hogy vállaljuk-e vagy sem?... Nem volt más választásunk, mint az, amire kényszerítettünk.

Mártírság, könny, vér, tűz és vas: nagy szavak, szép szavak. Hiszen igaz, igaz: szenvedni kell is, lehet is, szoktunk is. Előfordul, hogy némelyikünk így, vagy úgy, el is pusztul. De ezek a szenvedések és pusztulások szintén nem görögtűzben és zenekísérettel történnek meg, ami a hősiességet jelentené, hanem az élet sivár, unalmas módján, lassan felmorzsoló malomkövei és kései között. A tragédiák nagyszerű hősei nem ilyenek. Talán ez az oka, hogy kicsit meg is utáltuk a tragédiákat, az ódákat és a vezércikkeket. Általában a szép szavakat. A mi számunkra a legnehezebb és legnagyobb dolog a világon az lett, hogy egyszerűen legyünk és éljünk. Hát bizony ez nem valami nagy hősiesség, nincs benne pátosz, romantika.

Akkor azonban hallgattam, legfennebb valami affélét mondtam rá, hogy: bizony, bizony... Elvégre miért, mi jogon romboljam én le valakinek a hitét, aki ebben a hitben lelki felemelkedést, tragikai katarzist érez?... Ő hősiességnek látja és nevezi, és ez nagy megtiszteltetés számunkra, akik életünket a kényszerűség és a kötelesség szürkébb szavaival jellemezhetnők.

Hanem csakhamar meg kellett tudnom, hogy nem mindenki így gondolkozik rólunk a távolból. Egy másik ismerősöm ugyanvalóst ellenkező nézetekkel tisztelt meg. Azt mondta, hogy az ő nézete szerint nem vagyunk méltók a történelmi időkhöz, amelyekhez szerencsénk van. Nem vagyunk elég kemények, ellenállók, harciasak és hősiések. Az volna a felemelő és stílszerű, ha a kisebbségi sorkatoná állandóan hörögve állana történelmi posztján, szétszórt hajával, véres homlokával és naponként meghalna a nemzeti igazságért. Igenis, úgy kell venni a helyzetet, hogy a kisebbségi sorsba jutott magyar önként vállalta misszióját, sőt erre kötelessége büszkének lennie, s természe-

tes és elvárható tőle, hogy boldogan nyomorogjon és hősiesen pusztuljon el. Hiszen maholnap nem lehet rólatok egy tisztességes vezércikket írni, egy kiadósabb szónoklatot tartani, mondta megrovólag.

Mélyen elszégyelltem magamat, ezúttal éppen ellenkezőleg, a gyávaságunk miatt. Tényleg bosszantó, gondoltam röstellkedve, hogy ez a komisz mindennapi élet nem akar alkalmazkodni a mi nagyszerű hivatásunkhoz. Nem akar alkalmat adni a hősiességre, amit joggal várnak el tőlünk. Rettenetes, hogy a mártírsors osztályosai csak úgy prózában beszélnek, mint akárki fia. Arcpirító elgondolni, hogy minden este lefeküsznek, ágyban alusznak, hadifelszerelés nélkül, reggel felkelnek, közönséges, kicsi dolgaik után látnak, valamit mégis esznek ebédre, éppen úgy születnek, házasodnak, betegeskednek és haláloznak, mint máségebek. Állítólag – remegve írom le a szót! – néha nevetni és tréfálkozni is merészelnek, jó képet vágnak a rossz játékhoz, időjárásról, vásárról, erről-arról haszontalan beszélgetéseket folytatnak, sőt olyan elvetemültek is akadnak köztük, akik nem röstellnek színházba, moziba járni, könyveket olvasni, sportolni és egyáltalában élni.

Hej, be nehéz kisebbségi magyarnak lenni! – morfondíroztam magamban keseregve. Csupa szégyenkezés a sorsunk: egyszer azért, mert hősöknek magasztalnak, máskor azért, mert gyávának bélyegeznek. Eszembe jutott, hogy egyszer Kalotaszegen járva, a régi bikali templomban, amelyet szép tarka mennyezetképek ékesítettek, deszkára festve láttam egy furcsa figurát. Sokszínű madár volt, de emberfejjel. A művész oda is pingálta feléje: „Ihol az emberfejű madár”. De utána meggondolva, hogy fantáziájának e hősiességszerű lendülete zavarba hozhatná a jámbor lelkeket, szerényen alája írta ezt is: „Nints a világon”. Szép erdélyi hős-madár: ragyogó szárnyú, vitézorcájú angyalsas, a valóságban bizony nem vagy a világon, csak amolyan „kétlábú, tollatlan állat” vagy, ahogy a görög bölcs a közönséges embert nevezte.

S mivelhogy csak ilyen vagy, nem tudod hősiesebb dolgon törni a fejedet, mint azon a közönséges dolgon, hogy egyáltalában lehetne-e valamiképpen élni, megélni? Megmaradni, dolgozni, csendesen embernek lenni, érdemes módon betölteni az élet apró feladatait s örömet találni abban, hogy magyar vagy nyelvben, mesében, dalban, táncban, ruhában és becsületben. És békében élni azok között, akik a magukénak örvendenek.

Gyávaság, hogy csak ennyit akarsz? Hősiesség, hogy vakmerő dolgokra törekszel? Nem tudom, nem akarom eldönteni.

Az emberfejű madárról: a lélekről álmodozni mindig csak a legbátrabbak merészkedtek, és vajon nem ezt cselekszi-e a kisebbségi magyar nép, amikor templomát, iskoláját építi, védelmezi, gyakorolja? Amikor árváinak otthont teremt, betegeinek kórházat állít, újságot, könyvet ír és olvas, történelmének emlékeit gyűjtögeti és gondozza? Mikor azért dolgozik, hogy a léleknek ez a csodamadara a gyermekei, az ifjúsága szívében is kibontsa szárnyait és nekirepüljön a jövő ködének?... Talán mégsem olyan gyáva, talán mégis van valami keménység, ellenállás, harciasság és hősiesség abban a népben, amely nem akar lemondani a lelkéről?

Igaz, hogy van a dolognak egy másik oldala is. Szegénység, fáradtság,

csüggesztő tapasztalások súlya alatt gyakran sóhajt fel az ember, a lélek kincseire gondolva: nem érdemes. Nincs a világon!... Minek erőlködni? A sors kérlelhetetlenül be fog telni. El kell vesznünk. És ha már úgyis el kell vesznünk, miért harcolnánk? Jobb csendesen, zajtalanul, nem híva ki magunk ellen senkit, föloldódni, elporladni az erősebb élet, az uralkodó és hódító jókedvű árjában. És ha ez a halálos gondolat végigborzong a halálraítélt népen, vajon egyszerűen csak gyávaság ez? És csak az ő gyávasága?

A kisebbségi sorsban élő magyar népre nézve, ha még egyáltalán számít valamit az egész magyar nemzet öntudatában, hogy létezik-e vagy nem – ezek a romantikus „hősiesség”-képzetek és ezek a méltatlan „gyávaság”-vádak egyaránt lényegtelenek. Más, realisabb és termékenyebb szempontból kell néznie önmagát és kell néznie őt a magyarországi magyarságnak is.

A következő kérdésekre kell világos és gyakorlati feleletet találni:

1. Mi az, amit a kisebbségi magyarság saját erejéből megtehet önmagáért, és mennyiben van annak, amit megtehet, önmagán túlmutató jelentősége?

2. Mi az, amit a magyarországi magyar nemzet tehet meg kisebbségi sorsba jutott véreiért, és mi lehet az a cél, amiért azt meg kell tennie?

Az első kérdésre megfelelni csak akkor lehet, ha a tizenhat esztendő sorsfolyamatot alaposan és belülről ismerjük. Megvallom, magam is csak egyik részletében ismerem azt: az erdélyi magyarságra vonatkozóban. Feleletem tehát bizonyos korlátok között érvényes, de mégis azt hiszem, hogy más kisebbségi nemzetdarabok életének tanulságai csak színezhetnék, kisebb módosításokat adhatnának hozzá, lényegében azonban mégis ugyanazt az eredményt szolgálnák. Ha tehát a következőkben erdélyi magyarságról beszélek, ezt azért teszem, mert konkrét módon és hitelesen akarok beszélni, de viszont abban a meggyőződésben, hogy általánosságban a kisebbségi magyarok összességéről is beszélek. Az elmúlt tizenhat esztendő az erdélyi magyarság életében, egyre gyorsuló tempóban, egy elkerülhetetlennek látszó folyamatot jelent: az intézményszerűségtől az atomizálódás felé. Az öröklött és létesített külső szervezet: a politikai párt, közgazdasági és kulturális intézmények, tradicionális közjogi fogalomrendszer az önvédelmi frontot érő rendkívüli külső nyomás folytán egyre inkább szakadozik szét a kisebb gazdasági és kulturális csoportok, családok és egyének atomjaira. A magyar földbirtok eltűnése, túlterheltsége, a nép tulajdonában maradt apró holdacsók elégtelensége a szaporodó család eltartására, adósságok, adóterhek és végrehajtások, a magyarságnak a városokban való leszorulása, a magyar pénzüzetek csődje, a vidékek és falvak hatósági és szabad egzisztenciákkal való behálózása, a különféle politikai és társadalmi akciók, a magyar iskolarendszer külső és belső okok miatt való sorvadása, kétségtelenül bizonyítják az eddigi önfenntartási forma tarthatatlanságát.

Ami pedig a külső tények mögött alakult ki, magának az erdélyi magyar gondolkodásnak átalakulása, föltett kérdésünk szempontjából még sokkal figyelemreméltóbb. Az erdélyi magyarságot, történelmi tradíciókból és adott helyzetekből kifolyólag mindig jellemezte bizonyos autonomikus fölfogás, az öncélúság érzése, vagy talán csak illúziója, éspedig a magyarországi magyar-

sággal szemben is. Ehhez az érzéséhez vagy illúziójához új helyzetében is gyakran menekült az erdélyi magyarság, és ez gyakorlatilag azzal a jelentőséggel bírt, hogy összetartó erőnek bizonyult létharcában. Ez a „transzilvanizmus” szélesedett ki publicisták, írók, művészek, egyházi vezetők gondolkozásában olyan akciókká, kísérletekké, melyek az Erdélyben élő román, szász és magyar nép között keresték a szellemi közeledés és a gyakorlati együttélést megkönnyítő kapcsolatok szálait. Ezen a téren azonban csak nagyon elszigetelt, esetleges jelenségek alakultak ki. Ellenkezőleg: ma már azt lehet mondani, hogy ez a „transzilvanizmus” megszűnt számbavehető tényezőnek lenni. Az erdélyi románság, ha a maga szempontjából érzi és követeli is sajátos érdekeinek érvényesülését Romániában, teljes mértékben távol áll a magyarság erdélyi koncepciójától. De a szászság is, a hitlerizmus öntudatában, a maga külön „birodalmi” missziójának föllángolásában, ma már teljesen eltávolodott az erdélyi magyarsággal való együttműködés gondolatától. És így az erdélyi magyarság, külső frontján széttöredezve és atomizálódva, belső öntudatában és szellemi életében is egészen és végképpen magára maradt. Ez a helyzet e pillanatban végzetesnek látszik. De szerintem éppen ebben a tényben villan fel az erdélyi magyar, a kisebbségi magyar igazi öntudatának lehetősége. Az erdélyi román tudja, hogy nincs két román probléma, hanem csak egy. Az erdélyi szász tudja, hogy a németiség az egész világon egy és ugyanaz. Az erdélyi magyarnak is, mint általában a kisebbségi magyarnak, végre teljes tudatossággal kell ráébrednie, hogy magyar probléma is csak egyetlenegy van. Nincs négy vagy öt magyarság a földön, hanem csak egy. Szó sem lehet az erdélyi vagy felvidéki magyarság elszakított, külön fejlődéséről, öncélúságáról, külön jövőjéről, hanem csakis arról lehet szó, hogy maga a magyar nemzet él-e, vagy hal Európában?

Nagyon is érzem, hogy adott helyzetemben milyen veszedelmes kérdések közelébe jutottam. De távol áll tőlem, hogy ennek az egyedüli nagy követelménynek, az egyetlen magyarságnak külső, vagy mondjuk, politikai elképzelési formáit feszegessem. Nem vagyok politikus és hála Istennek, nem vagyok felelőtlen légvárépítő sem. Különben is az a véleményem, hogy a politikai megoldások önmagukban véve még nem tesznek egy nemzetet életképpé, ha az önmagában nem bírja az élet erőit és feltételeit. A magyarság kérdése az én szememben szellemi kérdés, mely minden adott helyzetben és azon felül létezik és megvalósítandó.

A kisebbségi magyarság, amíg bírja, intézményesen, s ha már nem bírja, atomjaiban, utolsó kis ízcsekkéig az egész magyar szellem részese, és ebben a mivoltában kell részt vennie azoknak az államoknak az életében, ahol él. Öncélja csak abban a szűkebb értelemben van, hogy önfenntartása egyúttal feladata is; de életének értelme, tartalma, magasabb értéke csakis abban van, hogy egész mivoltával túlmutat önmagán és az egyetlen magyar szellemiséget reprezentálja bárhol a világon.

Így nézve a kérdést, bolond dolog volna tőle olyan hősiességet kívánni, ami csak hősködés, esztelen és haszontalan fejfel-falnak-menés volna. A szerepe nem patetikus, romantikus, szónoki és látványos. Ellenkezőleg. Nem tehet

nagyobbat, minthogy fizikailag, gazdaságilag megél s szellemileg megőrzi és továbbfejleszti magában a magyar lélek értékeit. Hiszen ezt mind nehezebb lesz megtennie, és egy csendes belső hősiesség nélkül lehetetlen is volna megtenni. Alkalmazkodása az élethez, az a törekvése, hogy megbecsülést vívjon ki életrevalóságával, tudásával, igénytelenségével, becsületességével, sohasem gyávaság, amíg ezek által lehetőséget teremt arra, hogy legemberibb mivoltában, ott ahol az életkedv és az önbizalom forrásai rejlenek, a magyar szellem nedveiből szívja föl táplálékát. Sorsa csak ebben az egy vonatkozásban van a saját kezébe téve; minden egyébben mástól függ. Amit erre az egyre nézve megtehet, azt neki meg kell tennie. Meg kell őriznie magát a magyar szellemi közösség számára. Hogy ennek van-e, lesz-e a külső világban megmutatózó értelme is, az nem lehet gátja kötelességének. A legnagyobb dolgok mindig rejtelmesek, kockázatosak és értelmetlennek látszóak. Az élet-erőt az a hit méri, amellyel vállalni merjük azt, amit nem tudunk.

De másik kérdés az, hogy mit tehet a magyarországi magyar nemzet értünk és azt miféle célkitűzéssel kell megtennie? Ismét hangsúlyozom, hogy az, amire gondolok, nem külső és nem politikai természetű feladat. Erre nézve csak annyit akarok megjegyezni, hogy a politikai elképzelések vulgáris műkedvelői jól tennék, ha alaposan körülnéznének a kisebbségi magyarság által lakott területeken. Talán meglátnának olyan új és nem ismert erőket, melyek gondolkozóba ejtenék őket. Ezenkívül nem gondolok itt most semmiféle jótékony akcióra sem. Sokkal nagyobb dologra gondolok, mint amit rokonszenv, jótékonyosság, pillanatnyi felhevülés nyújthat. Arra gondolok, hogy a magyar nemzetnek a saját országában a magyar szellemiség olyan megtestesítőjének kell lennie, hogy a kisebbségi magyarság igazi és értékes szellemi mintát láthasson benne a maga számára és gazdag lelki forrást, amelyből értelmet, erőt, célt, életkedvet és méltóságot meríthet a maga élete számára. A kisebbségi magyarságnak az az egyetlen óhajta a magyarországi magyar nemzet-re nézve, hogy az európaiságban, emberségben, kultúrában, igazságosságban és belső békeességben az egész világ előtt magasan ragyogjon, és ez a fény essék a mi sötét életutunkra, igazolásul és megbecsülésül.

Ennek a kívánságnak a háttérben nem lehet más célkitűzés – a magyarországi magyar nemzet részéről sem –, mint az, hogy bármiféle jövőbeli történelmi alakulás esetén is a magyarságot mint egyazon szellem értékes és nélkülözhetetlen hordozóját, mérlegelje és méltányolja a világ. Ezt a hősiesség célkitűzést tartjuk méltónak a magyarsághoz, és az ebben való törhetetlen hitünk ad erőt a teher továbbhordozására.

4.

Szekfű Gyula

Mégis ők a hősök

A *Budapesti Hírlap* január 20-i számában jelent meg Makkai Sándor erdélyi református püspök cikke az itthoni és a leszakadt, kisebbségi magyarság kapcsolatairól. Sokszor és sokáig fogják keresni ezt a számot, sokan fogják még Makkai cikkét olvasni, s ha valamikor, boldogabb korban, visszatekint a történész a magyarság kisebbségi életkorszakára, ezt a cikket dokumentumként, s egyúttal új irányt mutató gesztusként fogja méltányolni, akár csak Bethlen István grófnak a kisebbségi kérdéssel foglalkozó beszédeit.

Az a néhány kisebbségi szakember, akivel a magyarság rendelkezik, kezdettől fogva tudatában volt annak az alapelvnek, mely nélkül kisebbségi helyzet meg nem érthető. Már boldogult Jancsó Benedek felszólalt az elv félreismerése ellen, melyet legújabbán Bethlen István, s utána Szász Zsombor fejezett ki legvilágosabban: a kisebbségi kérdés emberek kérdése, nem a földé vagy területé. Adva van bizonyos tömegű ember, akiknek területi helyzetét pillanatnyilag nem lehet megváltoztatni, de akik mai területi elszigeteltségükben, az anyaországtól való elszakadottságukban is a mieink, a mi nemzetünk vagy népünk tagjai. Minő magatartást kell tehát velük szemben tanúsítanunk, ez a kisebbségi kérdésnek igazi, minket illető oldala. És erre a kérdésre vonatkozólag ad Makkai Sándor nagy cikke megszívlelésre méltó tanulságokat.

Makkai unja a tragikus pózokat, melyekbe képzeletben az itthoni magyarság a leszakadt magyarokat, tiltakozik minden pátosz, retorika, romantika, mutatvány és látványosság ellen. Szerinte a kisebbségi magyar nem hős, hanem egyszerű ember, aki nem vállalt mártíromságot, mert nem kérdezte senki, hogy akarsz-e ily mártírsággal határos állandó nyomás alatt élni. Élnie kell, s életének egyetlen lehető formája az, amit itthon tragikus előadásnak szokás nézni, mintegy páholyból, s ha nem eléggé az, akkor még nekünk áll feljebb, és mi követeljük meg tőle azt a tragikus ünnepélyességet, amelyet mi legfeljebb vezércikkekben és beszédekben hozunk össze.

Nem vehetjük rossz néven Makkai Sándortól, hogy megundorodott a „kiadós szónoklatoktól”, nemcsak ő, hanem a leszakadt magyarságnak szinte minden tagja. Itthon is szép számmal vagyunk, akik sajnálkozunk azon, hogy képtelenek bizonyultunk a „mindig reá gondolni, soha róla nem szólni” formula megvalósítására. Annyi kétségtelen, hogy a kisebbségi magyarság helyzetének a miénktől való gyökeres eltérését még nem képes a tömeg felfogni, s abból saját magatartására kötelező következtetéseket alkotni.

De valljuk be, hogy ezt a politikai gondolkodásában annyira naivista tömeget túlságosan sok új idea rohanta meg a kisebbségi kérdéssel kapcsos-

latban, s túlságosan szokatlan állásfoglalásokat követelt tőle az új helyzet. A kisebbségi magyarság új gazdasági, politikai, kulturális helyzetét, mely fokozódó elnyomással egyértékű, még megértette volna, de ez új tények mögött új lelki háttér körvonalai is mutatkoztak, a leszakadt magyarság differenciálódásáról, külön fejlődési irányáról, tőlünk elfordulásáról, külön erdélyi, felvidéki lélekről, vajdasági gondolkodásról jöttek a hírek ehhez az itthoni tömeghez, mely boldog egyszerűségében a politikai élet lelki háttereit még mindig csak 67 és 48 kettősségének formulája szerinte szokta érzékelni. Amit főként a fiatalok közöltek ez új lelkiségekről, az túl bonyolult volt, s vele szemben a régi retorikának kényelmi s egyéb előnyei is voltak és vannak.

Makkai most a kérdést egyszerűvé, világossá teszi az itthoni man in the street, a vidéki kaszinói, a pesti asztaltársasági ember számára is. Reméljük, hogy mindenki megérti szavait: „A kisebbségi magyarnak végre teljes tudatossággal kell ráébrednie, hogy magyar probléma is csak egyetlenegy van. Nincs négy vagy öt magyarság a földön, hanem csak egy. Szó sem lehet az erdélyi vagy felvidéki magyarság elszakított külön fejlődéséről, öncélúságáról, külön jövőjéről, hanem csakis arról lehet szó, hogy maga a magyar nemzet él-e, vagy hal Európában!”

Ezek nemcsak világos, félre nem érthető szavak, melyek csekély politikai gyakorlattal is felfoghatók, hanem nagy szavak is, megnyugtató tartalommal azok számára, akik a kisebbségi magyarság problémájával mint legfőbb nemzeti szükségletünkkel tusakodnak évek óta. Az elszakított magyarság külön fejlődésének hangsúlyozásával mindig több nehézség adódott, különösen erdélyi viszonylatban, ahol a történeti, kulturális, népi különfejlődést ennek az ottani öncélúságnak az érdekében nemegyszer torzítva rajzolták meg. Az erdélyi léleknek ily szélsőséges megfogalmazásai néha rosszul estek nekünk, akik Makkaival együtt az egységet tartjuk a dominánsnak a kisebbségi és többségi magyarság viszonyában, de ahol csak lehetett, óvakodtunk polemikusan reflektálni, hiszen nem tudhattuk, nem várnak-e odaát testvéreink tényleges javulást helyzetükre egy szélsőséges transzilvanista koncepciótól.

Makkai cikke számomra ebből a szempontból nagy felszabadulást hozott. Aggódástól, a jövő félelmétől mentett meg. Mert borzasztó még csak elképzelni is, hogy az országhatárok lelki határokká mélyüljenek magyar és magyar közt; márpedig az utóbbi évek fejlődése, ha azt illúzió nélkül tekintjük, már veszedelmesen ebbe az irányba fordult. A végén itthoni és kisebbségi magyar idegenül állhatott volna egymással szemben. Ezen folyamat megakasztásáért egyenesen szükség volt Makkai cikkére, mely így valóságos tettnek számít.

Ne gondoljuk azonban, hogy ezzel minden meg van téve. Meg van téve az ő részükről, mert hiszen e nyílt, bátor szókimondás most is csak az ő részükről történt, ők, az „atomizált” magyarok emelkedtek fel a közösség és egyetemes magyarság magaslataira, nem pedig mi, akiknek megint csak, mint sok másban, követnünk kell őket. Amikor a leszakadt magyarság egyik szellemi vezére programszerűen elismeri a magyar nép közösségét és a külön fejlődésnek eddig több oldalról favorizált útját beleköti a nagy magyar útba,

akkor nekünk örömmel kell vennünk e megállapításokat és részünkről mindent megtenni, hogy ez az egységes, egyetlen nagy magyar út járható legyen határokon innen, határokon túl.

Itt jönnek azok a következtetések, melyeket Makkai állásfoglalásából le kell vonnunk. Ezek kétfélék: magasabb, kulturális síkon levők és alacsonyabb, gyakorlati következtetések.

Az első csoportba tartozókat maga Makkai kötötte egybe, amikor az itthoni magyar szellemiséget olyannak követelte, hogy a „kisebbségi magyarság igazi és értékes szellemi mintát láthasson benne a maga számára”, s hogy az itthoni nemzet „európaiságban, emberségben, kultúrában, igazságosságban és belső békességben az egész világ előtt magasan ragyogjon”. A mi kedves, jó testvéreink, akik onnan távolból ilyennek akarnak bennünket látni! – erről a pontról többet beszélni messze vezetne; mindenesetre ajánlható az új reformifjúságnak, hogy Makkai e szavait programjába felvegye.

Kevésbé szellemi rangúak azon következtetések, melyek az „ildom” fejezetébe oszthatók, s a köztünk való érintkezés gyakorlati szabályozását illetik. Minél szélesebb tömegeket kellene kioktatni arra nézve, hogy a leszakadt magyarság speciális helyzetben van, urai vannak, akiktől függ egész élete, s ennél fogva nekünk itthon sem tenni, sem mondani, sem írni nem szabad olyant, aminek következtetéséül az idegen urak még jobban megkeserítik a kisebbségi magyar életét. Kisebbségi viszonylatban legkevésbé szabad tehát érzéseinket szabadjára eresztetni, nem szabad felelőtlenül beszélnünk, hanem éppen mert elevenen érezzük leszakadt testvéreinkkel sorsközösségünket, csak olyant szabad mondanunk, aminek következtetéséül önmagunk is vállalnánk, de nem itthon, hanem künn, az idegen uralom alatt! Legyen vége annak, hogy itt minden szenvedélyes temperamentum szabadon kiönthesse érzelmeit olyan kisebbségi kérdésekről, mikhez semmit nem ért, amikor már számtalan eset van arra, hogy e rétori kitörések egyetlen következtetéséül egy-egy újabb ütés a leszakadt magyarság arcán. Legyen vége annak, hogy mi akarjuk megszabni meleg szobánkból a leszakadt magyarság keserves útjának stációit jeges lejtőkön, hófúvások között. Hiszen ők félreérthetetlenül kimondták, hogy az oszthatatlan, egyetlen magyar nemzet részei, s ha már nem tudjuk, nem akarjuk életüket segíteni, legalább ne terheljük meg azt itthon retorikával, azaz kisebbségi viszonylatban: front mögötti vitézkedéssel.

Igen, mi itthon nem vagyunk se hősök, sem tragikusok, és nem is kívánhatjuk tőlük, leszakadt testvéreinktől, hogy ők legyenek hősök. De mégis hősök ők, s ezt bizonyítja most Makkai cikke is: az a nemzetscsoport, mely letiport, elszegényedett, atomizált mivoltában is képes a többség számára a nemzeti erkölcs útját kijelölni, az bármennyire irtózik is a szavak dagályától el kell vállalnia: ő közöttünk az erkölcsösebb, ő a hős!

5. Ugron István – Makkai Sándorhoz

Kolozsvár, 1935. ápr. 4.

Méltóságos Pöspök Úr!

Nehéz szívvel határoztam el magam e sorok megírására, de főgondnoki állásom s esküm ezt kötelességemmé teszik.

Egész megdöbbenve vettem ma azt a levelet, melynek másolatát van szerencsém ide mellékelni.

Én a levél íróját személyesen alig ösmerem, egy öreg, igen tekintélyes ember, s az Egyháznak életében mindig előkelő szerepet játszott. Mégis talán nem fektetnék akkora súlyt panaszaira és levelét egyszerűen félretenném, ha körülbelül egy év óta egyházi emberek részéről is nem hallottam volna gyakran ehhez hasonló panaszokat; ezért vettem kötelességemnek ezt tudatni, hogy ösmerje ezt a hangulatot.

Nem akarok rosszízűséget csinálni, azért egyelőre nem is nevezem meg a levél íróját, és ezt csak akkor tenném, ha ez elkerülhetetlen lenne.

Soraira röviden válaszoltam, hogy levelét megdöbbenéssel olvastam, hozzátettem, hogy panaszait túlzottaknak és nagyon elfogultaknak tartom, különben is egy püspököt nem lehet a szépirodalmi munkától visszatartani. Megnyugtattam, hogy én és főgondnok társaim mindig örködni fogunk, hogy Egyházunk érdekein semmi csorba ne essék.

Nem szükséges talán kijelentenem, hogy én magam a levélben foglalt támadásokkal nem azonosítom, azokat nemcsak elfogultaknak és túlzottaknak, de ízléstelennek is tartom.

Személyesen kívántam volna Méltóságodat ez ügyben felkeresni, de néhány nap óta újra ágyban vagyok, s e sorokat is ágyból írom; holnap vagy holnapután felkelhetek, de nem tudom, ki fogok-e mehetni.

Fogadja Méltóságod őszinte tiszteletem kifejezését

Ugron István
e. ker. főgondnok

KEGYELMES URAM!

MÉLYEN TISZTELT BARÁTOM!

Mint egyházkerületünk Főgondnokához fordulok Hozzád az alábbi kéréssel:

Miként mindnyájan tudjuk, nyájunkat a farkasok tizedelik. Nyájunk hivattott pásztora – püspökünk – azonban nem érkezik nyáját megvédeni, mert a szépírás szenvedélye lett úrrá felette...

Úrrá lett és lefoglalja idejét, lelkét és szellemét, melyeket pedig híveinek kötött le, mikor a püspöki állást elfoglalta.

Ha a püspök meg tudná magát testileg sokszorozni, akkor is alig tudna mindenütt ott lenni, ahol szükség van jelenlétére; ha szellemének egész zsenialitását, agyának minden gondolatát és lelkének, szívének minden érzését népének megtartására, hitében való megerősítésére szentelné – és Istenadta szónoki tehetségét maradék nélkül népének felemelésére, önbizalmának megerősítésére fordítaná, még akkor is alig lenne képes ebben a vészterhes korban emberfeletti, nehéz, de emberfeletti magasztos hivatását betölteni...

Ezzel szemben azonban azt kell látnunk, hogy püspökünk idejét és szellemét népetől elvonva, írói szenvedélyének oltárára áldozza.

Sőt – már sűrűn megjelenő regényei sem elégítik ki, hanem újabban már dalmű költésére is áldozza idejét. Sőt – mint vérbeli író – dalművének előadásain mindenütt személyesen is megjelenik...

Aztán költői fantáziája annyira elragadja, hogy nem átallja – teszem, *Táltoskirály* című regényében – anyagot szolgáltatni rosszakaróinknak, hogy őseinket olyan elvadult kegyetleneknek tüntethessék fel, amilyenek sohasem voltak, és amilyen szadista kegyetlenkedéssel talán még romlott korunk kommunistái sem kínozták halálra a Szibériába hajtott száműzötteiket.

Sőt – mi több: a halálra kínozottakat szükségesnek látta románoknak feltüntetni...

Meg lehet ezt józan ésszel érteni?!

Holott a mi szépirodalmunknak csak az lehet a hivatása, hogy mulattatva neveljen, nemesítsen – lelket öntsön és önbizalmat erősítsen megaláztatásunkban.

Különben is, szépírónk van fölös számban, de püspökünk csak egy! Nem rombolok szobrokat – ha elkerülhetem.

Ezért kérek, Kegyelmes Uram, hogy kegyeskedjél tekintélyed latbavetésével a püspök lelkére beszélni, hogy helyezze mindenek fölé püspöki hivatását és kötelességét – és hagyja másokra a szépirodalom babérjait.

Ha jóakaró, atyai szavaid sem bírnák jobb belátásra a püspököt, akkor a pusztulás veszélyében sínylődő népünk iránti kötelesség szavát követve, panaszomat a Főtiszteletű Fegyelmi Tanács elé fogom terjeszteni.

.....
...

1935. IV. 4

.....

6. Makkai Sándor – Ugron Istvánhoz

Nagyméltóságú Főgondnok Úr,

Nagybecsű levelét köszönettel vettem. Igen köszönöm, hogy az ellenem szóló levél írójának kegyes volt kifejezni azt a véleményét, hogy panasza túlzott és elfogult. Még hálásabb vagyok azért, amit nekem volt szíves kijelenteni, hogy a levélben foglalt támadásokkal nem azonosítja magát, s azokat nemcsak elfogultaknak és túlzottaknak, de ízléstelennek is tartja. Fogadja érte, Kegyelmes Uram, igaz hálám és el nem múló tiszteletem nyilvánítását.

Ezek után bátor vagyok kifejezni azt az óhajomat, bárcsak alkalmam lenne a panasztevő által említett fórum előtt leszámolni a váddal és bemutatnom munkám egészét, beszámolnom püspöki szolgálatom olyan részleteiről is, melyek soha nem kerülhetnek a nagy nyilvánosság elé. Hiszem, hogy teljes elégtételt nyernék, a kötelességmulasztás vádja semmivé válna. De mivel a jelen időket nem tartom alkalmasnak erre, majd csak az egyházkerületi közgyűlésnek tehetek jelentést a végzett munkáról, amennyire lehetséges. Remélem, az is elég lesz arra, hogy a méltatlan támadást cáfolja.

Az irodalmi munkásságomat illetőleg nyugodt vagyok. Nem a hivatalos kötelességtől, hanem a pihenéstől vettem el a ráfordított időt. Nemzetem szolgálatának tekintem és ebben a kritika és a közvélemény nagy többsége úgy itt, mint Magyarországon igazol engem. Nagyon szép bizonyítékaim vannak erre nézve. Egyházamnak nem szégyene, hogy író-püspöke van, a református egyház ezt sohase is tekintette annak, sőt ellenkezőleg.

A *Táltoskirályra* való hivatkozás azt mutatja, hogy az illető nem olvasta a művet, csak valami kikapott részt látott és rágalomra hallgatott. Ellenkezőleg áll a dolog: ez a könyv a székely őserő és kiválóság bizonyítása. A románokra tett célzás gonosz félremagyarázás, hiszen éppen egy öreg székely jószívűsége menti meg a román leánykát a haláltól, s ez a leány nem erdélyi, a Balkánról kerül ide a rabokkal. A politikai kifogás puszta kitalálás.

A *Gyöngyvirág* c. mesejátékomat ezelőtt nyolc évvel írtam, egyházi egyesületek számára. Most egy református lelkész, egyházi jótékony célra zenét írt hozzá, s így került színpadra. Nem igaz, hogy mindenütt személyesen megjelentem az előadásán, pl. a kolozsvári négy előadása közül egyetlenegyét sem láttam. Mindössze a nagyváradi előadáson, az elsón voltam ott, a Királyhágó melléki egyházkerület és a váradi egyház meghívására. A reformátusság, Sulyok püspökkel és Thury főgondnokkal az élén, a legnagyobb tiszteletadással vett részt rajta. Különben sem látom be, hogy miért ne nézhetném meg akárhol és akárhányszor?

Azon csodálkozom a legjobban, hogy a támadó, aki pontosan van értesülve a neki tetsző és alkalmas dolgokban, nem olvas újságot, vagy nem

akarja elolvasni olyankor, mikor egyházi szolgálataimról találhat benne tudósítást. Hiszen csak vizitációim, körútjaim, intézményeink érdekében tett és nyilvánosságra kerülő szolgálataim is elég számosak ahhoz, hogy mindenki, ő is láthassa: végzem-e a dolgomat úgy, ahogy kell? Nem kívánom neki és senkinek azt a testi-lelki terhet, amit hordozok.

Jelenleg magam is gyöngélkedem, és ezért jónak láttam e levélben válaszolni Kegyelmes Uramnak. Szívből kívánva gyógyulást, megismételt köszönettel és jóindulatának további megmutatását is kérve, fogadja kérem Nagyméltóságú Főgondnok Úr, őszinte mély tiszteletem nyilvánítását.

Kolozsvárt, 1935. ápr. 8-án

Makkai Sándor
püspök

7.

Varga Zsigmond – Makkai Sándorhoz

Édes Sándor!

Levelednek nagyon megörültem, mert ebből látom, hogy az ügy a legjobb úton halad előre. Nincs kétségem felőle, hogy ha nem szeptemberre, de a jövő év folyamán sikerrel elintézhető lesz közös örömünkre és a köz nagy haszná-
ra. Légy teljesen nyugodt, az ügy nem fog addig kipattanni, míg befejezté nem válik. Baltazár püspökkel én ezt a legnagyobb diszkréció mellett közöl-
tem, és ő megértette azt. Az ügy másik két beavatottja, Vásáry és Vay pedig szintén diszkrét emberek, és ki nem fog szivárogni a dologból semmi. A karból pedig senki sem tud semmit és nem is sejt. Az elmúlt napokban nálam járt Tavaszy Sándor. Vele is mindenről beszélgettünk, de erre még célzás sem történt. Vasárnap együtt voltunk a kultuszminiszterrel Szegeden, ott sem esett semmi formában szó róla. Ez a része a dolognak tehát egészen tiszta.

Nagy örömmel várunk feleséggel együtt a Méltóságos Asszonnyal Debrecenbe. [...] Vasárnap, a fél tízes gyorssal, este jöjjetek. Mi várunk Benneteket a vasútnál, s egyenesen hozzánk jösztek. Ott megszálltok s attól kezdve együtt lehetünk. Azért gondolok ilyen időbeosztásra, mert hétfőn délelőtt esetleg felkeresheted Baltazárt, akár találod itthon, akár nem, s amennyiben sikerül Vele találkoznod, megszorítod a kezét s nyugtázod Neki jóindulatát. Ez többet ér mindennél s Baltazár hálás az ilyen figyelmességekért. Ha nem találnád irodájában, elintézed néhány bizalmas sorral, melyekben közlöd Vele az ügy állását. Természetesen mindezt elintézhetném én is, de jobb, ha ezt a formát választjuk, mert nekünk Baltazár nagy erősségünk és Reá biztosan számíthatunk. Mondhatom, az ügyet teljes átértéssel karolta fel és azonnal megértette.

Tehát abban egyezünk meg, Kedves Sándor, hogy Vasárnap este a fél tízes gyorssal jöjjetek, s már ott az állomáson találkozunk, ahol mi Titeket várunk. Minden egyebet megbeszélünk aztán nyugodtan és kellően megfontolva.

Elég lesz, ha egy lapon csak annyit írsz, hogy rendben van és Vasárnap este fél tízkor érkeztek.

Feleséggem csókjait tolmácsolva, a Méltóságos Asszonynak kézcsókom jelentésével Téged szeretettel köszönt, ölel és vár

Debrecen, 1935. május hó 6-án

Varga Zsigmond

P. S. Jöveteledről senkinek sem fogok előzetesen szólani, hogy amennyiben inkognito akarsz maradni, akár meg se tudják az emberek, hogy itt voltál. Amennyiben pedig mégis megtudnák, úgy szerepeljen itt-tartózkodásotok, mint egyszerű alkalmi átutazás.

Szeretettel

Varga Zsigmond

8. Varga Zsigmond – Makkai Sándorhoz

Édes Sándorom!

Ma voltam Baltazár püspök úrnál, akinek átadtam szíves köszönetedet az ügy iránt tanúsított megértéséért, és kértem változatlan jóindulatát az ügy iránt annak sikeres befejeztéig. Közöltem vele azt is, hogy csak egy kis kitolódásról van szó, amely szükséges a függőben levő ügyek elintézéséhez. Rendkívül szíves volt, és azt üzeni, hogy teljesen nyugodt és biztos lehetsz, mert amennyire sajnálja, hogy E[rdély]-t elhagyod, éppen annyira átérzi, hogy Debrecenbe jövedeled milyen nagy nyereség. Változatlanul számíthatunk Reá. Arra is megkértem, hogy teljes diszkrécióval kezelje a dolgot, amit szintén megígért. Hozzátette még, hogy csak azért nem ír Neked, mert nem tudja, hogy nem jut-e levele illetéktelen kézbe, mire én azt mondtam, hogy nagyon jól teszi, majd lesz alkalom, hogy személyesen, négyszemközt beszélhessek az ügyről. Tehát Debrecenbe jövedeledkor módját kell ejtened, hogy találkozhass a püspök úrral.

Az elmúlt hét csütörtökén szóba hozta kari értekezleten a szállingózó hírt R. I. is, s mintegy hozzám addresszáva felvilágosításokat kért. Én a legteljesebb diszkréció mellett, amelyre a kar tagjai kötelezték magukat, elmondtam a helyzetet s a várható fordulatot, és meggyőztem a kart. Senki nem mert egy szót sem ellene szólni, és amikor azt mondtam: szeretném látni, ki merné a felelősséget magára vállalni azért, hogy a Makkai S. idecsatolása megghiúsuljon – senki nem mert jelentkezni. Ellenkezőleg, mindenki egyetértett velem abban, hogy ez nekünk olyan nyereség, amelynek szívből örülnünk kell, és a kar kész is ezt a kombinációt teljes egyértelműséggel támogatni.

Tehát így az első nehézségen túl vagyunk. Ha én leszek a dékán, odafenn szeptember-októberben beszélni fogok Hómannel is, és a kar külön felterjesztésben a maga részéről is kérni fogja a 8. tanszék visszaadását. – Eddig tehát jól halad minden.

Júniusban – ígéretetek szerint – nagyon várunk. Sajnálom, hogy a május 12-re tervezett találkozás elháríthatatlan okokból elmaradt. Szombat du. 5 órától vasárnap 5-ig olaszok és magyarok együttes fogadása annyira igénybevett, hogy bizony eléggé kifáradtam.

A Főtiszteletű Asszonynak kézcsókom jelentését kérve, Téged szeretettel ölel igaz barátod

Debr. 1935. május 13.

Varga Zsigmond

9.

[Jancsó Béla]

A beteg joga

hogy egészségét visszaszerezni törekedjék. Ezt a jogot elismeri minden hivatalos hatalom, mikor katonai vagy polgári kötelességeinek teljesítése alól betegsége miatt vagy idejére felmenti. Ezt a jogot, az élethez ragaszkodás jogát tartja tiszteletben a törvénykezés, amikor a vádlott ügyét betegsége alatt elhalasztja. Írott szavaknál mélyebben: az emberi jóézés s a mindenkit utolérő halál legnagyobb egyenlősége is ezt parancsolja. Ezzel szemben mi történt? Makkai Sándor, Erdély református püspöke súlyos betegen fekszik egy budapesti szanatóriumban. Betegsége miatt több havi szabadságot kapott. És ezt a szomorú helyzetet alkalmasnak találták arra, hogy képtelen, súlyosan becsületbe vágó rágalmakat és azt a *Magunk revíziója* írójáról elhíhetetlen hírt terjesszék írásban és szóban, hogy egy ottani püspökségért elhagyni készül Erdélyt. Ízléses és férfias dolog egy távollévő, védekezni vagy cáfolni nem tudó beteget támadni? A közéleti felelősségrevonásnak megvan a megfelelő törvényes és férfias módja: a kritika szemtől szembe, a megalapozott és bizonyítandó vád szemtől szembe az illetékes helyek előtt, ahol a vádlottnak is megvan a módja a védekezésre. A hátbatámadás: gyávaság, a védtelen beteg piszkolása: embertelenség. A gyógyultan hazatérő Makkai Sándor hozzá méltó válaszában mi bizonyosak vagyunk. De addig: hallgasson el a felelőtlen sakálüvöltözés betegágya körül. Addig a mi legnagyobb szellemi értékünkhöz ne jusson innen más hang, mint aggódó szeretetünk szava, amellyel a mielőbbi teljes felgyógyulást kívánjuk annak, akinek annyit köszönhetünk, s akire akkora szükségünk van.

10.

Makkai Sándor – Jancsó Bélához

Bp., 1936. ápr. 13.

Kedves Béla, megkaptam és melegen köszönöm kedves lapodat s jókívánásaidat. Testileg, külsőleg már sokkal jobban vagyok, meghíztam, és az idegeim is pihentebbek. Vannak természetesen soha be nem hegedhető sebek. Ezeknek gyógyulásáról nincs és nem is lehet szó soha. Hiába, tíz év nagy idő, nagy megpróbáltatás. Ma kaptam az Erdélyi Fiatalok számát is, melyben olyan igaz szeretettel védelmemre keltél. Nem tudom, hogy a támadás mi volt, de a közleményből úgy sejtem, hogy valami felelőtlen zuglap vállalkozásáról lehet szó. Talán jobb is lenne az ilyesmire nem reflektálni, hogy ne tudjon táplálkozni abból, hogy komoly ember észrevette. Mindenesetre köszönöm a bizalmat, mely a soraidból felém árad. Nekem az a fontos, hogy azok, akiket becsülök, bizalommal vannak irántam. Ezt viszonzom akkor, mikor e támadással kapcsolatban bizalommal írok meg Neked egyet-mást. Tekintettel arra, hogy a közleményben van valami említés az én esetleg adandó válaszomról, sietek Neked kijelenteni, hogy én teljesen szükségtelennek és méltatlannak tartanék minden ilyesmit, annál is inkább, mert én ezt már jó előre elvégeztem a múlt november 23-i közgyűlésen. Az egyetlen fórum, amelynek én felelősséggel tartozom hivatalosan, az egyházkerületi közgyűlés, és bár a múlt novemberben én már nagyon beteg voltam, éppen azért számoltam be végső erőim összeszedésével olyan részletesen és alaposan a munkáimról, hogy a közgyűlésnek legyen alkalma megnyilatkozni és ítélni felőlem. Bizonyára Te is emlékszel, és valószínűleg sokáig emlékezetes marad az a bizalom és elismerés, mely a közgyűlés részéről irántam megnyilvánult. Én azóta úgy tartom, hogy egész tízéves munkásságom felett megtörtént az ítékezés, ez az évtized rám nézve le van zárva, tisztességgel és becsülettel.

Ettől eltekintve mindig csak örülök az illetékes bírálóknak, mert az objektív vizsgálat, mely számba veheti azokat is, amik a nagy nyilvánosság előtt el vannak zárva, engem csak fokozottan igazolhat. A felelőtlen rágalommal nem törődhetem. Remélem egyébként, hogy amint most Te voltál szíves megtenni, úgy, ha szükség lesz rá, a jövőben is fog akadni becsületes és hozzáértő barát vagy hivatalos tényező, aki a hitvány vádaskodót elnémítsa. Én nem akarom magam védelmezni. Alkotásaim, munkáim, örökségem kell hogy megvédjenek engem.

Mondanom sem kell, hogy az itteni egyik püspökséggel kapcsolatos híresztelés pusztán kitalálás, rosszindulatú rágalom. Ilyen cél sem az én szándékaimban, sem a gyakorlati lehetőségek körében fel nem merült. Ami az elméleti lehetőséget illeti, szeretném, hogy Te, akivel mindig bizalmas viszonyban voltam, fiatalabb barátaim képviselőjében is tisztán láss. Ha egyáltalán

lehetne ilyen dologról szó, én nem azért tartanám elítélendőnek az elfogadását, mert az Erdélynek elhagyását jelentené, külsőleg. Te bizonyára igen jól tudod, hogy a *Magunk revíziója* óta eltelt esztendőök alatt az én felfogásom mind határozottabban arra fordult, hogy az erdélyi magyarság vagy az erdélyi református egyház különcélúsága helyett éppen a magyar szellem, hit és munka egységét érvényesítsük, tehát egy itteni református püspök munkája az én szememben nem más munka, mint az enyém Erdélyben. Én azt sem tartom, hogy aki testileg, helyileg nem Erdélyben van, az nem szolgálhat erdélyi célokat. Ebből a szempontból egyáltalán nem tartanám elítélendőnek egy lehetőség megragadását, ha egyáltalán volna olyan szándékom, hogy hasonló munkát végezzek itt. Azonban elítélendőnek tartanám egy más erkölcsi szempontból, és éppen ezért soha nem is tenném meg. Azt tartom ui., hogy hasonló vagy azonos munkakört vállalni föltétlenül kedvezőbb anyagi és külső feltételekkel, kényelmesebb és csillogóbb világbeli körülmények között: ez joggal elítélhető volna. Ez az őrhely elhagyásának volna mondható. Ilyen értelemben tehát tényleg „hihetetlen” állítás rólam az, hogy az erdélyi püspökséget fölcserélem ittenivel.

Ha én hosszú, magányos elmélkedéseim eredményeképpen mégis arra a meggyőződésre fogok jutni, hogy azt a munkát, melyet egy évtizeden át eredményesen és magamat emésztve végeztem, tovább azzal az erővel folytatni nem tudom, hogy sem idegrendszerrel, sem béketűrőssel nem győzöm tovább, és a köznek nem lehetek többé a saját lelkiismeretem szerinti mértékben javára, akkor lemondok ugyan, de nem azért, hogy a magam elégtelennek ítélt mértékével itt ugyanazt a méltóságot és szerepet keressem, hanem hogy átadjam a helyemet új erőknél. Természetes, hogy ez esetben is kell itt valami munkát, szolgálatot vállaljak, a munka még nekem való fajából és a megélhetésért, de az mindenesetre sokkal szerényebb körben és jövedelemmel fog történni, mint az ottani volt. Nem fog tehát rám nézve előnyt, előhaladást, kitüntetést, vagyont, efféléit jelenteni. Ezért remélhetem arra az esetre legalább azok megértését, akik azelőtt is megértőim voltak, s akik közé Téged is számítalak, kedves Béla.

Mindezeket megírtam Neked, egyelőre egészen magunk között, bizalmasan, de azzal a reménységgel, hogyha szükség lesz reá, ha eljön az ideje, Te már tudni fogod a valódi indokokat és az én igazi gondolkozásomat, s így főleg azok között a fiatal barátaim között, akiket szerettem, módod lesz az igazságot képviselni.

Szeretettel köszönt őszinte barátod:

Makkai Sándor

11. Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz

Kolozsvár, 1936. ápr. 18.

Édes Sándor!

Megkaptam leveled, s amennyire megörvendeztetett javulásod újabb jele és híre, annyira lesújtott az a szándékaidban már ott levő lehetőség, hogy esetleg itt fogsz hagyni minket. Ennek a lehetősége is kimondhatatlan fájdalommal és aggodalommal tölt el, bármennyit híresztelték 2 év óta vadabbnál vadabb formában ezt Rólad. Ha csak egy mód is lenne rá, most kimennék Hozzád – holott 8 év óta nem voltam kinn –, hogy személyesen mondjam el megrendülésemet és aggodalmaimat, s hogy Te is elmondhasd belső okaidat, be nem hegedhető sebeidet, amikről nem tudok, mert bár mindig bizalmas voltál hozzám, úgy érzem, hogy többször, sokkal többször kellett volna, különösen az utóbbi években, találkozunk. Sajnos, felutazásomat most anyagiak hiánya lehetetlenné teszi. Így levélben kísérem meg, hogy szeretetem és lelkiismeretem szerint megírjam véleményemet, bizalmad köteles viszonzásával. Számadásodat a barát és a névtelen munkatárs kettős őszinteségével nézem, a Te testi és lelki egészséged mielőbbi teljes helyreállítása, egyházunk és szegény erdélyi magyarságunk szempontjából.

Előre kell bocsátanom, hogy a felelőtlen vádaskodások és rágalmak áradatára és egy zuglap szertelenségére még nem válaszoltam volna, s azokra a megdöbentő elítélésekre sem, amellyel olyanok illettek, akiknek nagy a felelősségük, hogy intézkedéseid szellemét kijátszva a maguk hibáit rád tolták. Bármilyen felháborító arcátlanság is ez azoktól, akik hízelgéseikkel körülvettek és valósággal elszigeteltek legigazibb híveidtól – nekem nem volt meglepetés. De megdöbentett és válaszra készített az, hogy különböző felfogású, nem elfogult, komoly emberek, öregek, fiatalok egyformán súlyosan elítélték kimeneteled lehetőségét is, és ezt mindenképpen indokolatlannak, a magyarságra nézve pedig nagyon károsnak tartják. Az ilyen vélemények készítették tollat ragadni, mikor még nem történt semmi, csak annyi, hogy kezelteted magad tízévi munka után, mely 3 embernek is sok lett volna. Ez előlegezett igazságtalanság elleni tiltakozás íratta meg soraimat, mostani leveletem pedig a szorongás, hogy bizalommal, szeretettel visszatartani próbáljalak olyan lépéstől, ami szerintem magad, egyházunk és erdélyi magyarságunk szempontjából egyformán helyrehozhatatlan.

Amikor ezeket a sorokat írom, éppen 10 esztendeje annak, hogy püspökhé választottak. Én akkor Szegeden voltam, és, mint a villám, járt át az érzés: hála Istennek, van vezérünk! Aztán az a felejthetetlen püspökszentelés a Farkas utcai templomban! Az esperesek ősi áldásai és a Te ragyogó prédikációd! Mennyi reménység, mennyi energia áradt szét csak abból az alkalomból mindenkibe, aki ott volt! A templomból Paál Árpáddal jöttem el, ő is tele volt

lelkesedéssel, bizalommal. Éreztük, új korszak jön az erdélyi magyarságra. És tényleg az is jött. Ahogy végigfutom az éveket, amelyeknek a gazdasági válság a közepébe vágott, mennyi alkotás, mennyi megvalósult nagy gondolat, mennyi új életerő, amit viszonyaink sziklájából fakasztottál. Az egyházi élet minden területén lényeges újítások, a szeretetmunka intézményei, a társadalmi munka. – Csodálatosan sok 10 év alatt egy embertől. – S ha még hozzáveszem, hogy közben író is voltál és lelki vezérünk felekezeti különbség nélkül a *Magyar fa sorsától* kezdve a *Magunk revíziójáig*, akkor nem tudunk eléggé hálát adni az Istennek, hogy Téged nekünk adott. Tíz esztendő ennyi munkában és tíz esztendő kisebbségi életben vezéri poszton akkora megpróbáltatás, hogy nem csoda, hogy kimerültél, elfáradtál. Egy-egy időszakot különösen úgy telezsúfoltad munkával, hogy ez a megterhelés visszahatás nélkül nem maradhatott. Ezt a fáradtságot, ezt az idegkimerültséget ki kell pihenni teljesen, ez a legelső kötelességed. De még maga ez a kimerültség nem indokolja meg végleges eltávozási szándékod. Végzetes hiba lenne Tőled e kimerültség teljes kipihenése előtt eldönteni, mikor ez a *kimerültség maga befolyásolja és lehetetlenné teszi a tiszta ítéletet*. Anyámtól tudom, hogy mikor Apám 1908-ban a rengeteg munka és túlzott dohányzás miatt idegileg összeroppant, üldöztetései és halálfélelmei voltak, minden állásáról le akart mondani, mert magát teljesen munkaképtelennek érezte. És elég volt pár heti abbáziai és 1 évi otthoni pihenő, hogy egészségét, munkaerejét annyira visszanyerje, hogy, íme, még most, 28 év után is Istennek hála teljes erővel dolgozik, és közben – tavalyi súlyos betegségéig – beteg sem volt. Pedig sokat dolgozott mindig, s nem kímélte magát. – A Te ítélőképességedet most még befolyásolná kimerülésed, holott ilyen sorsdöntő helyzetben, s akkora felelősség mellett, a legtisztább ítéletre van szükség. *Ne siesd el tehát a döntést, amit különben semmi körülmény sem sürget*. Legfontosabbnak azt tartom mint orvos is, hogy a Magad megnyugtatóra nézsd meg magad ideggyógyással is, pl. Nyíró Gyulával (amennyiben ezt még nem tetted), hogy meggyőződj s megnyugodj afelől, hogy bajod klinikailag idegkimerültség. Végy magadnak újabb s újabb szabadságot – ha kell, 1–2 évet is –, hogy egészségedet teljesen és szakorvos irányítása mellett helyrehozzad, és ha akkor, 1–2 év múlva is gyengének érzed erődöt a közéleti szerepre, akkor, de *csak akkor* mondj le, de nyílt indoklással, és itt, a hozzád méltó formában és a szökés minden látszatát elkerülve. Meg vagyok győződve, hogy kipihenésed után vagy nem mondanál le, vagy lemondásod nem vonná maga után a másikat, *ezzel nem szükségszerűen összefüggő*, de legvégzetesebb lépést, hogy akár egyenlő, akár kisebb állásért itthagyd Erdélyt. Ellenkezőleg: meglátnád akkor nyugodtan azt a hozzád egyedül méltó módot, amivel itt közöttünk azután is új életet kezdhetsz.

A döntés elhalasztása nemcsak egy újabb súlyos idegességforrást kapcsolna ki, de egyházadra és az erdélyi magyarságra tekintettel sem szabad lépésedet elhamarkodnod. – Meg kell írnom a dolgokat csak részleteiben ismerő, de az egyház sorsát szíven viselő református ember meggyőződését, hogy alkotásaid, óriási munkád, gyönyörű örökséged sorsát ma *sehogysem látom biztosítva!* Az új erők, amik ma helyedet elfoglalják – nem újak, régiek.

Kicsinyesek vagy méltatlanok. Jelentéktelen emberek hozzá nem értésére vagy rosszhiszeműségére bízni a Te alkotásaid mérhetetlen kincsét? Katasztrófális lenne. Hiszen eddig is a legnagyobb baj az volt, hogy nagyszerű gondolataid végrehajtására nem voltak megfelelő emberek! De ott voltál viszont Te mindennütt! Mi lenne, ha elmennél? Pusztulás, romlás. Míg pár év múlva meg tudsz erősödni, [hiszen itt van] az a ma még kicsiny, de nagy értékű, komoly fiatal tábor, a Te neveltjeid, a Te szellemed hűséges és önzetlenül őszinte közgazdónái, akik ma még a falakon kívül vannak az egyházban, akikre ma még rá nem bízhatnád az egyházat, de akik egyedül tudnák művedet, alkotásodat fenntartani, továbbfolytatni. – Márpedig egyházi műved fennmaradása rendkívüli fontosságú az egész itteni magyarság szempontjából. – Ha szereted munkádat, halaszd el döntésed.

A legnagyobb felelősséget azonban döntésed az egész erdélyi magyarság szempontjából jelentené. A *Magunk revíziója* és a különcélú (öncélú) erdélyi magyarság álláspontjáról az általános magyar szellem és hit álláspontjára való fordulásod engem magam is végtelenül meglep. Műveid (az utóbbi 5 évben) nem készítettek elő rá, személyes, részletes alkalom erről való bizalmas beszélgetésre sajnos nem akadt. Mennyivel jobban meglepné hát ez a távolabbiakat, mennyivel megmagyarázhatatlanabbnak tartanák elvi indoklásodat nem ismerve a legszomorúbbat: a szavak és tettek mai mindennapos ellentétét tételeznék fel. Leveled egy mondatára támaszkodva csupán nem tudhatom az okokat, a tényeket, melyek meggyőződésedet erre vitték. Énben nem éppen ellenkezőleg, mind jobban egyedüli mai lehetőségünké gyökerezik az öncélú erdélyi magyar gondolat. Úgy látom, hogy az *erdélyi magyarság mindig rosszul járt, mikor öncélúságát feladta. Viszont: az egyetemes magyarság sohasem járt rosszul, mikor volt különcélú erdélyi magyarság!* Bethlen Gábor öncélú gondolata az egész magyarság védelmét, javát szolgálta. És a mai magyarországi közszellem lehet biztosíték az egyetemes magyar kérdés felelős intézésére? (Csak Matolcsy Mátyás földreformkönyvét olvasd el, és aztán gondold el, ahogy ezt a sajátos sorskérdésünket elejtették.) Nem egyetemes magyar érdek annál inkább az erdélyi magyar különcélúság? Azt kell hinnem, hogy a méltatlanul ért bántalmak, tíz év összegyűlt csalódása és a kimerültség pesszimizmusa homályosítja el e pillanatban látásodat, mely bizonyára gyökeresen visszaváltoznék a teljes pihenés után. De mekkora tragédia lenne, ha addigra már – egy elhamarkodott lépéssel sorsod eldöntve – kész helyzetet teremtenél, s akkor eszmélnél rá a helyrehozhatatlanra, amikor már késő. Ez a tragédia egész azutáni szellemi életedet tönkretenné. Ne siess tehát ilyen horderejű döntéssel.

Az elvi kérdésen túl erkölcsileg: kétségtelenül van különbség aközött, hogy egyenlő vagy kisebb állásba mész. De az *örhely elhagyásának vádját sehogyse kerülhetnéd el.* Lehet, hogy Erdélyt Erdélyen kívül is lehet szolgálni. De Te legjobban tudod, hogy ezzel az állásponttal mennyi irtózatot visszaélés történt! Hogy ez az álláspont hogy megnehezítette, milyen zsákutcába juttatta életérdekeinket! Mennyi erőt elszívott, és mennyi szélhámost ültetett pozícióba! Ha semmi egyéb, de az ezzel való töméntelen visszaélés is szerintem erkölcsi-

leg lehetetlenné teszi egy Makkai Sándor számára, hogy ezt a megoldást válassza! Árva és elhagyott, szomorú erdélyi magyarságunknak nem olyanokra van szükségük, akik távolról és kívülről, de olyanokra, akik itt és most és belülről szolgálják őt. Ez általában minden erdélyi magyarra áll. De áll ezerszer a szellemi vezérre, aki választás nélkül is vagy a lelkekben, és aki személyén túl a helytállás, az életakarát szimbóluma is vagy. Bárki hűtlen lehet az eszméhez. A vezér nem lehet az. Nem lehet az szerintem *még akkor sem, ha néha kételkedik benne*. Nem szabad annak lennie, ha néha elégtelennek érzi erejét! Gondolnia kell azokra, akik becsülték, akik szerették, falvak tömegeire, diákok ezreire, fiatal magyarok néma hűségére, *akiknek hitét elvenni nem szabad* (márpedig a távozás ezt jelentené!), akiknek hite magának az erdélyi magyar életakaratnak a hite. Ezt az életakaratot ekkora megrázkódtatásnak, ekkora katasztrofális kiábrándulásnak legkevésbé a vezér, legkevésbé Te teheted ki, és éppen ma. Ne teremts most kész helyzetet. A vezér felelőssége a hajóparancsnoké: a vezető hajóról utoljára ő távozik. Egy Makkai Sándortól ezt az erkölcsi példát mindig elvárják azok, akik szeretik, tisztelik, becsülik.

Ne dönts hát hirtelen ekkora felelősségek súlya alatt. Ez a döntés *ma* csak elhamarkodott lehet, s további megpróbáltatást hoz úgy Reád, mint egyházadra és az erdélyi magyarságra. Egészségileg sem megoldás, mert azt jelentené, hogy mai idegkimerültségedből következő jellegzetes önkicsinyítési tünetnek engedsz, ami azt állandósítani fogja, és beljebb ránt a neuraszténia hínárjába; azt jelentené, hogy ezt az önkicsinyítési tünetet olyan elvi állásponttól támasztod meg, amit idegállapotod sötétén látása eredményez, s ami meg fog változni.

Olyan illúziók alapján, mintha egyházad és az erdélyi magyarság sorsára nézve ez a lépésed közömbös lenne, holott ellenkezőleg, kiszámíthatatlan károkkal jár, melyek között nem utolsó az, hogy a románság felé való példátlan tekintélyed erejét (amit bölcs magatartásoddal szereztél meg) elveszíténénk, s ezáltal a legnagyobb erkölcsi és szellemi erőt, mit egy szükségszerűen előbb-utóbb bekövetkező román – magyar közeledés alkalmával felhasználhatunk.

Mindhárom szempont – egészségedé, egyházadé, az erdélyi magyarságé – azt írja elő: ne hamarkodd el döntésedet, ne teremts most kész helyzetet, mert leveledben feltételezett szándékod magadra, egyházadra, az erdélyi magyarságra egyaránt kiszámíthatatlan csapást hoz. Reád azt a legnagyobbat, ami egy akkora szabású és hivatású embert csak érhet, mint Te, azt, hogy *méltatlan leszel önmagadhoz*.

Ezt nyugodtabban, teljesen kipihenve, s hosszú idő alatt átgondolva Magad is bizonyosan belátod, édes Sándor. És ha évek szükséges pihenése után se éreznél magadban új erőt a püspökség továbbvállalására, akkor is megtalálnád az egyetlen méltó és példamutató megoldást: *lemondanál állásodról, de itt, Erdélyben teremtenél magadnak új egzisztenciát*. Bizonyos, hogy egyházad erre az alapot a nyugdíjjal megadná. Bizonyos, hogy ez a lépésed az egyházra mérhetetlen hasznot jelentene, mert a hivatalnokság és kormányzás gondjaitól és ódiumaitól megszabadulva egész szellemi erődet kötetlenül

állíthatnád a *lelki vezetés* szolgálatába. Itt lennél élő tilalomfa a művedet meghamisítani akaróknak, fék a kicsinyeknek és aljasoknak már pusztá jelenléd által, és mégis: az adminisztrálás, a hivatalos gond őrlő súlyától mentesen szolgálhatnád legigazibb hivatásodat, a lelki vezetést. S hogy visszatálna ujjongva hozzád mindenki, akit kormányzati kényszer vagy bürokrácia eltávolított! Az igazi egyházi megújulásnak, melynek kereteit megteremtetted, tartalmát is így magad tudnád kialakítani. Felbecsülhetetlen ennek a jelentősége!

Egyéni szempontból ez az új helyzet egyéni erőid új, nyugodt kiélési lehetőségét jelentené; az erdélyi magyarság számára felszabadult szellemi erőd felmérhetetlen egyetemes hasznot, az egyetemes erdélyi magyar kultúra élet irányításának nagyszerű és annyira nélkülözött lehetőségét adná meg; de jelentené, ami mindennél több: egy gyönyörű erkölcsi példa egész erejét, hogy valaki, aki az élen állt, nem restelt méltóság nélkül is dolgozni, mert hű önmagához és hű Erdélyhez. – Számodra a lelki megújulás új élet kezdete lenne, s a méltóság hideg díszéért bőven kárpótolna azok rajongó szeretete, akiknek Te így, méltóság nélkül még inkább lelki vezére lennél. És kárpótolna önmagad belső nyugalma.

Egész szeretetemmel kérve kérlek, édes Sándor, lásd át ezeket a tragikus, és lásd meg ezeket a jobb jövő felé mutató lehetőségeket, és légy erős. Adjon erőt a rád váró árva erdélyi magyarság szeretete, és adjon erőt, aki Neked hivatást adott: adjon erőt Isten, hogy méltó tudj maradni önmagadhoz és hivatásodhoz. Hogy bízni tudj ismét magadban és hivatásodban, mint mi is bízunk ma is benned.

Ezt kívánja Neked, ezzel kíván további pihenést és javulást, erre várja válaszod régi híved, barátod:

Dr. Jancsó Béla

12.

Levél Dr. Makkai Sándor ref. püspök úrhoz

Szerk. bev.: Az első komoly hírre, amely arról szólt, hogy dr. Makkai Sándor esetleg lemond püspöki állásáról, tanítványai közül többen mozgalmat indítottak, hogy őt elhatározása megváltoztatására bírják. E célból bocsátották ki az alábbi levelet. Sajnos, mire az aláírt levelet elküldhették, a püspök úr lemondása megtörtént. Lapunkat megkérték ennek a dokumentumnak a leközlésére.

Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Úr?

Csak pár nappal ezelőtt jelent meg hivatalos helyről az a nyilatkozat, ami mint lehetőséget tárja egyházunk elé, hogy a Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Úr esetleg valóban lemond püspöki állásáról. A hivatalos helyről történt nyilatkozat vétele előtt semmi hitelt nem adtunk azoknak a híreszteléseknek, melyek a Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Úr esetleges lemondásáról szóltak. Nem adhattunk hitelt ezeknek a híreszteléseknek, mert ismertük a Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Úr törhetetlen hűségét és ragaszkodását a mi szegény kisebbségi egyházunk és magyar népünk iránt. Senki olyan világosan meg nem mutatta nekünk a kisebbségi ref. egyház mai időkben való súlyos hivatását és szolgálatát, mint éppen Főtiszteletűséged. A protestáns egyházban a gondolatok mindig emberekben öltenek testet, és így nyernek szerepet az egyházi élet építésében. A Főtiszteletű Úrnak adott gazdag isteni adományok személyes formában testesítették meg azt a szellemet, ami mellett mai súlyos helyzetünkben egyházunk útmutatást találhatott. Éppen ez a szellem és egész valójának ehhez a szellemhez való ragaszkodása, életének ezért a szellemért való áldozatos odaszentelése volt előttünk a legvilágosabb cáfolat, ha arról hallottunk, hogy eddigi munkakörétől megválni készül.

Bármennyire is fáj tudomásul venni a betegsége felőli komoly híreket, mostani állapotában éppen betegsége miatt nem hagyhatjuk egymagában. El tudjuk képzelni azt a súlyos belső harcot, aminek a végén megszülethetik a szomorú elhatározás, itthagyni a püspöki széket. Valóban súlyos belső okok szorongathatják a Főtiszteletű Úr lelkét, ha arra az elhatározásra szánja magát, hogy félreáll eddigi szolgálata folytatásától. Ha egyházunk mai állapotát, szörnyű helyzetét és kilátásait nézzük, riadva gondolunk arra, hogy nélkülöznünk kell igehirdetését, világos ítéleteit, iránymutató kijelentéseit és erős kezű kormányzói bölcsességét. Felsorakoznak előttünk eddigi munkájának hatalmas arányai, az a széles terület, ahol irtott, gyomlált, szántott és plántált, és egy-két gyümölcsöt már be is takart a mennyei Atya csűrűbe. Ijedten kérdezzük, mi lesz mindezzel, ha a további munkában nélkülöznünk kell azokat az adományokat, melyekkel a Főtiszteletű Úron keresztül áldott meg bennünket az Isten?! Az egyre súlyosbodó külső körülmények ezer felől

fenyegetnek egyházunk újabb palántáinak elseprésével. Igazi védelmünket attól kell várnunk, akinek élete ezeket leginkább megtestesítette, akinek élete ezekkel leginkább összeforrott. Nőszövetségi munkánk az első próbák nehézségeit kiállotta ugyan, de senkinek a lelkével úgy össze nem forrott, mint a Főtiszteletű Úréval. A Férfiszövetségektől várt hatalmas megmozdulások helyett sok helyen félszeg megnyilatkozások következtek. Hatalmas szeretetszolgálati frontunkból még csak az árvaház és kórház első éveinek munkáiban áldhatjuk az Istent, de még hány ezer erdélyi árva verebecske várja a puha fészket, és hány ezer beteg az igazi szeretetből való gyógykezelést, és hány fiatal orvos az új kereteket, ahol egyházunknak és népünknek szolgálhatnak? Még csak jelei vannak az egyházi önellátás hódító gondolatának, de mennyi mindent kell még megtenni, amíg népünk igazi várává tud lenni az egyház? Éppen a Főtiszteletű Úr fejezte ki az elmúlt nyáron azt a gondolatot, hogy az egész teológiai nevelés reformját be kell tetőzni. Ennek az üdvös és szükséges reformnak is még csak a körvonalait látjuk. Nem tudjuk elfelejteni, hogy az állam felelős vezető tényezői és a román közvélemény előtt is olyan megbecsülést vívott ki saját magával és munkájával szemben, amivel a romániai magyarok közül senki sem rendelkezik. Erre a hatalmas erkölcsi tőkére hovatovább mind nagyobb szüksége lesz egyházunknak és kisebbségi népünknek. A Főtiszteletű Úr legutolsó írásaiban és előadásaiban felderengett előttünk az egy testként mozgó ecclesia militans eszménye, az új lelki impérium szolgálatába állított, Krisztusnak engedelmessé sereg képe. Mindinkább érezzük, hogy ez a minden ízében eggyé váló és Fejének engedelmessé, önmagán belül fegyelmet és rendet tartó egyház, az igazi református egyház az az egyetlen létforma, amiben jövendőnkét Isten biztosítani akarja. Milyen messze vagyunk még ettől az egyháztól! És ennek sürgető szükségét ismét ki látta meg jobban, mint a Főtiszteletű Úr? Nem az Isten hatalmában és a Szentlélek vezetésében való kételkedés, hanem az előtte való felelősség tudata kényszerít minket arra, hogy a megkezdett és elindulásokban gazdag gyümölcsöket ígérő sok munkája közül ezt a párat odaállítsuk a Főtiszteletű Úr lelki szemei elé, mielőtt elhatározó lépését megtenné.

Isten és a történelem ítélőszéke előtt valóban csak egy oka lehet annak, hogy elhagyni készül munkaterét: a komoly kimerültség és betegség. Mi azonban bízunk abban, hogy a Mindenhatónak van hatalma szolgájának erejét megújítani, és ezért nem szününk meg Előtte könyörögni. Méltóságod iránti mély tiszteletünkkel és egyházunk jövőjéért aggódó szeretetünk egész teljességével kérjük ezért Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Urat, hogy lemondási szándékát ne engedje tette érlelődni mindaddig, amíg teljesen vissza nem nyeri erejét és egészségét. Abban pedig hittel bízunk, hogy erejének visszatéréseével mostani súlyos problémája alól felszabadulva ismét egyházunk frontjának élére állhat. Egyházunk alkotmánya minden szolgájának biztosítja annak lehetőségét, hogy az egyházért végzett szolgálatban elveszített erejét a kellő nyugalomban és pihenésben vissza tudja szerezni. Ismervén egész egyházunk törhetetlen hűségét és elismerését Méltósággal és munkájával szemben,

egész biztosak vagyunk abban, hogy zavartalan helyettesítésről mindaddig gondoskodni tud, amíg egészségét teljesen vissza nem nyeri.

Mi, akik ezt a levelet aláírjuk, jórészt a Főtiszteleted közvetlen kortársai és tanítványai közül kerültünk össze. Ennek a levélnek elküldésében semmi más nem vezetett, mint a féltő szeretet egyházunk és annak legelső munkása iránt. Nem tehetjük, hogy meg ne valljuk, hogy a legsúlyosabb aggodalommal nézünk püspöki állásából való lemondása elé. Hiszünk abban, hogy nemcsak mi, hanem a hivatalos egyház sem fog minden további nélkül napirendre térni Méltóságod esetleges lemondása felett. Már a világi sajtóban is kifejezést nyert az erdélyi nép közóhaja, hogy semmiképpen sem akar megválni Főtiszteletű Püspök Úrtól. Mi nemcsak a magunk nevében szólunk, mögöttünk gyülekeztek, iskolák és főleg olyan egyházi munkák állnak, melyeknek megindulásában éppen a Főtiszteletű Úr munkáját használta fel különösképpen az Isten. Ez adjon súlyt aláírásunknak, és rajtunk keresztül fejezze ki a hívek, gyermekek és ifjak ezreinek őszinte tiszteletét, aggódó szeretetét és felelősségteljes kérését.

Kérjük a mi Mennyei Atyánkat, hogy minél előbb teljes erőben és egészségben adja vissza nekünk egyházunk püspökét, akin keresztül mi egyen-egyen és a mögöttünk álló munkánkban annyi ezren vettük és kívánják még venni Isten áldását.

Mély tisztelettel és ragaszkodó szeretettel maradtunk a Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Úrnak alázatos szolgálói és szolgatársai az Úrban:

1936. május 11-én.

A levelet az *egész egyházke-
rületből* 180 lelkipásztor, ta-
nár, gondnok és presbiter
írta alá.

13.

Szentimrei Jenő

Püspökváltás?

Nem akarunk belenyugodni Makkai Sándor református püspök távozásába. Nagyobb veszteség volna ő nekünk, mint testi halála legszűkebb hozzátartozói számára. Vajon miért olyan kegyetlen a sors hozzánk, erdélyi magyarokhoz, hogy Ravasz László után Makkai Sándort is elragadja tőlünk?

Lehet, hogy oktalan lázadás ez, ahogy a szervezet is hiába lázadzik a betegség ellen. Lehet, hogy egyenesen bűnös kívánság, gyarló önzés visszakívanni részünkről őt, aki élete delén elveszítette bizalmát fizikai teljesítőképeségében, mert intő jeleket kapott, hogy azt a megfeszített munkát, amelyet eddig végzett, büntetlenül nem végezheti tovább. Még sem tudunk belenyugodni Makkai Sándor távozásába.

Mert láttuk őt az élen. Láttuk száz alakban, százféle megnyilatkozásban. Szószéken a papot, a lelkek vezetőjét. Előadói emelvényen a társadalomépítőt. Szenátusban, minisztériumokban, püspöki vizsgáló körutakon, az alsóbb hatóságokkal való érintkezésben mint politikust. Láttuk kórházalapítónak, iskolaépítőnek, árvák, aggok, elesettek legfőbb gondozójának. Láttuk műhelyben a tudóst, az írókat. Láttuk a bölcs egyházkormányzót, békétlenségek elcsitítóját, rászorulókat megsegítőjét. Egyesületek, intézmények életrehívóját. Láttuk iránymutatónak és pusztán szóval gyógyítóként. Láttuk ifjúság tanítójának, vezérszavának és patrónusának. Nagy tervek csinálójának és tapintatos, céltudatos keresztülvivőjének. Körülrajongottak, körülömlőként és nagyon elcsüggedt, nagyon magára hagyott, néha mesterségesen elszigetelt embernek. Ő, aki nemzedékek bűneinek ostroma tudott lenni, kész volt nagy gyöngeségek megbocsátására is. Mint regulátor a gépben, olyan volt egy kisebbségi nemzettöredék szervezetében, de hatása széjjelsugárzott az egész magyar nyelvterületre, s tiszteletet szerzett és tiszteletet parancsolt személye iránt még ellenfelei között is. Nincs ma egyetlen erdélyi magyar, akinek akkora önkéntelen tisztelet járt volna ki a románság vezetői részéről, mint Erdély református püspökének. És nincs, aki ezen a réven többet használhatna még egyházának és népének.

Csoda-e, ha nem tudunk beletörödni távozásába? Csoda-e, ha betegágyából is visszakívánjuk, és testi törődöttségével nem számolva, újból a kapitányi hídon szeretnők látni szervezetére gyöngy, de lélekben annál erősebb alakját? Hiszen most volna legnagyobb szükségünk rá, mikor tízéves püspökségének vetése kezd kalászbá szökkenni már, s mikor egyre súlyosabban érezzük vállainkon a kisebbségi sors tele marokkal mért szenvedéseit.

E sorok írója mesterségéből kifolyólag gyakran figyelhette meg közvetlen közletről püspöki tevékenységét. Többszörös méltatója volt irodalmi működé-

sének és társadalomépítő munkájának. A sokféle csatasíkon harcoló és mindenütt teljes lélekkel dolgozó Makkaiban mégis a – politikust becsülte legtöbbször. Mihelyt püspökké választották, első kötelességének érezte, hogy az állam nyelvét tökéletesen elsajátítsa. Ez egymagában olyan erény, mellyel szakmai politikusaink közül is nagyon kevés dicsekedhet, pedig enélkül Romániában eredményes magyar kisebbségi politikát csinálni lehetetlen. És mint püspök, mindig gondos tapintattal tudott választóvonalat húzni a politikum és az egyházvezetés között. Ennek köszönhető, hogy palástjára sohasem fröccsenhetett fel a napipolitika gyűlölködéseinek sara. Mint kisebbségi, kimondottan magyar egyház feje, egyházfenntartó érdeknek érezte és vallotta a magyarság fenntartására irányuló törekvéseket. A kálvinista vallás „magyar vallás” ezen a földterületen, s mert az erdélyi magyarság számbeli többségére kálvinista, vezetőszeretetre érezte magát és egyházát elhivatottnak abban a „lelki impérium”-ban, melyet felfogása szerint a világi impérium helyett ajándékba kaptunk a Gondviseléstől. Ez a felfogás sokszorozta meg az erőket törekeny szervezetében. Ez tette lehetővé számára, hogy egy-egy esztendőben a sokirányú egyházkormányzói tevékenység mellett még egy rendes lelkész funkcióit is elvégezte, s mindezek tetejébe, az éjszakáktól elrabolt órákban, szépirodalmi és tudományos munkára is időt tudott szakítani magának. Szépirodalmi és tudományos munkássága szerezte meg nevének és személyének a románság körében is az osztatlan tiszteletet, s ennek birtokában volt képes a fővárosban olyan részleteredményeket kiharcolni egyháza és iskolái számára, melyek hol hosszabb, hol rövidebb ideig nyugalmi állapotot hoztak e sok irányban megpróbált intézmény életébe. Akárki következik utána, ezt a tekintélyt készen nem tudja magával hozni, és időbe telik, míg a püspöki székben megszerzi magának. Addig? Ma, mikor a szenvedélyek olyan elemi erővel ostromolják a fennálló rend védőgátjait jobbról és balról, ki tudja mennyi megpróbáltatás zúdulhat a félmillió lélekszámot meghaladó erdélyi kálvinizmus egyeseire és tömegeire.

Van egy másik szempont, amelyet a kálomisták így fogalmaztak meg, akkoriban még, mikor Ravasz Lászlót Duna melléki püspökké választották: Ravasz Lászlót és Makkai Sándort vétek megterhelni egyházkormányzói elfoglaltsággal. Olyan megélhetést kellene biztosítani számukra, mely mellett nyugodtan élhetnek tudományos és szépirodalmi tehetségük teljes kifejtésének. Kár az alkotó tehetséget adminisztratív kötelességekkel megbénítani, mert többet, sokkal többet használhat az alkotás révén, mint akármilyen fényes igazgatással.

Sok igazsága van ennek a szempontnak is. Nagyon sokan voltak annak idején, akik reszkettek attól, hogy Ady Endre is frontra kerülhet, s a lövészárokban ostoba golyó vethet véget fényes tehetségének, mely tovább élve még olyan sok gyönyörűséget szerzett és olyan nagyszerű alkotásokkal ajándékozta meg az emberiséget. De merő véletlenség, hogy Makkaiban az alkotó készség olyan nagyszerűen párosul a politikai éleslátással és történeti judíciummal. Ezért nem tudunk belenyugodni távozásába. Talán még volna mód rá, hogy az egyházkormányzás nehéz és felelősségteljes gondjait az igazgató-

tanács leemelje a szervezetében megviselt püspök vállairól, megosztván az ebbeli felelősséget munkatársai között. Makkait, a politikust, a közéleti iránymutatót, a bölcsen tervező és gondolkozó főt azonban meg kellene tartani az egyház és a kisebbségi magyarság élén. Sokat végzett tízéves püspöksége alatt, de még nem végzett el mindent, mert nem volt ideje sem rá. Elvégre csak negyvenhat éves. Módot és alkalmat kellene adni neki testi teljesítőképességének teljes helyreállítására, hogy újra friss erőben jelenhessen meg közöttünk, s tetőzhesse be azt a nagy munkát, amelyet a lelkekben csak félig végzett el. A teljes „magunk revízióját”. Alakuljon ki tanácsai és útmutatásai nyomán itt ez az új magyar közéleti vezetőtípus, aki az ő tisztánlátásával és az ő felfokozott felelősségérzetével áll ki a kisebbségi küzdelmek sebosztó porondjára.

Akkor elbocsáthatjuk Makkai Sándort. Addig – visszavárjuk.

14.

Tabéry Géza

És a kövek nem szólnak?

A kombinációk, miket a püspök távozásához fűznek a lapok, még meglehetősen ellentmondók. Szerepel e találgatások között mint távozási indok ismétlés és egyetemi katedra, idegösszeroppanás és államtitkári kinevezés a magyar kultuszminisztériumban. Meglehetősen kételkedéssel kell fogadnunk mind az ideig a bennfent okfejtéseket, amíg magától a kitűnő író Makkai püspöktől nem kapunk rejtélyfoszlato hiteles magyarázatot: – miért távozik?

Makkai Sándor lelkiismeretes egyéniségének ismeretében meg vagyunk győződve, hogy a nagynevű főpap csakis igen súlyos okok kényszere alatt határozta el magát Erdély elhagyására, s ez okok közt az egyéni ambíciók egyáltalában nem játszhatnak szerepet. Nem játszhatnak szerepet már csak azért sem, mivel azt a pozíciót, amit kivételes karrierjével Makkai elért, odaát Magyarországon fokozni nem fogja, sőt az is kérdés, hogy elérheti-e? Mint a legnépesebb erdélyi kisebbségi egyház feje, mint a román törvények értelmében örökös szenátor, Makkai Sándor jövedelmileg, függetlenségben, tekintélyben olyan megkülönböztetett előnyöket élvezett, amilyenhez hasonlót túl a határokon igen nehezen érhetne el.

De kötötte, kötnie kellett Makkai Sándort még valaminek ide, miközénk! Kisebbségsorsunknak az a vállalása, amire éppen a kivételes pályafutású férfiak kötelezettek. Hogy ez az eljegyzés a kisebbségi sorssal Makkai Sándorban élő tudatosság volt, az szinte vitán felül való tétele a kisebbség egyházi, irodalmi és közéletének.

De hitet tett Makkai Sándor maga is – nem egyízben – a poszton-maradás szent kötelessége mellett. Legszebben talán ama elbeszélésében, ami még az *Ördögsekér* sikere előtt jelent meg könyvalakban *Megszólalnak a kövek* címen, 1925-ben.

Fogyatkozó kis református eklézsiát ír meg ebben az elbeszélésben Makkai. Az eklézsia olyan szegény már lélekszámban és anyagiakban, hogy a papjuk megélhetése családjával együtt csak a legkínosabb erőfeszítéssel volna folytatható. Fájó szívvel közli tehát a tiszteletes úr a kurátorral, hogy kezébe kell vennie a vándorbotot, s más parókia után néznie. Hiába a megmaradt gyér nyájnak minden égő szeretete az egyház és papja iránt, a tiszteletes úr szándéka megmásíthatatlan. És akkor – távozása előestéjén – nagy vihar szakad a falura. A templom gondolkozni és vágyakozni kezd. „Ha én meg tudnék szólalni néma köveimmel – gondolja a templom –, akkor bizonyára maradásra tudnám rábírní a hűtlen szándékú papot.”

A székely szélvihar megérti a templom vágyait. Belerohan teljes erejével a rozzant toronyba, letépi fedelét, kiveti a harangot a toronyból, odacsapja a

papilak küszöbéhez, hogy a harangnyelv valami kísérteties jelképpel a küszöbön szólaljon meg utoljára, amit holnap át akar lépni népének pásztora.

S a pap megrendül. Egyszerre fogamzik meg benne az elhatározás:

– Most már itt maradok, most már nem megyek.

Tudjuk mi jól, hogy voltak mások is, akik mint Makkai annak idején, magyar kötelességként hirdették az ittmaradást. Emlékszünk reá, micsoda úrt hagyott bennünk a költő távozása, ki legszebb versében azt írta, hogy „minket a hűség Krisztus-szege tart” idehaza Erdélyben.

Makkai Sándor egyszer egy igen mélyenszántó, nagyon iránymutató írást írt a *Magunk revíziójáról*. Vajon nem az volna-e Makkai Sándor írói és prédikátori missziójának a betetőzése, ha most revízió alá venné azt az elhatározását, hogy közülünk múltja megtagadásával eltávozzék?

15. Makkai püspök

visszavonulását tegnap [1936. május 16.] hivatalosan is bejelentették. A hónapok óta terjedő hír tehát szomorú valósággá vált. Makkai Sándort betegsége visszavonulásra kényszeríti a vezető állásból, melyben nemcsak egyháza, hanem az egész erdélyi magyar kisebbség büszke volt rá. A veszteséget kivételesen súlyosnak kellene éreznünk akkor is, ha bővelkednénk kiváló egyéniségekben. Makkai Sándort szellemi képességei, karaktere, sokirányú tehetsége ebben az esetben is predesztinálták volna arra, hogy kisebbségi életünkben vezető szerepet vigyen. Azt hihettük sokáig, hogy ezzel a tehetséggel még beláthatatlan szolgálatokat fog tenni nemcsak egyházának, hanem az egész erdélyi magyar népnek is, mely mindinkább érezte, hogy ebben az éles látású egyéniségben igazi vezetőt talált. Most minderről le kell mondani. A hivatalos jelentés, mely Makkai visszavonulását adja tudtul, végét vágja a reménynek.

Nevetséges dolog volna, ha föl akarnánk sorolni, hogy sajnós olyan rövid ideig tartó vezető szerepében is milyen elhivatottságot mutatott, és milyen szolgálatokat tett népének Makkai Sándor. A gyakorlati intézmények egész sora tehet bizonyítékot vezetői képességének áldásos eredményeiről. De talán még nagyobb eredménynek tekinthetjük azt a szellemet, melyet működésének minden terén érvényesíteni tudott. Ez a szellem a világosan meglátott transzilván szellem volt, mely Erdély legjobb pillanataiban érvényesült mindig, s amely a türelmetlenség nélküli, megértő, s a nagy távlatok mellett a helyi viszonyokkal szintén erősen törődő gondolkodásból szövődött össze, s amely ennek a területnek virágzását egyedül teheti lehetővé. Makkai Sándor ezt a szellemet hirdette közéleti, publicisztikai és irodalmi munkásságában egyaránt. Ennek a szellemnek adott szárnyat és ékesszólást, ezt fejtegette borotvaéles vitaközökésztséggel mindazokkal szemben, akik kicsinyes elfogultságokkal állottak útjába az ő nagy távolságokat átfogó koncepcióinak. Fiatalos erővel és lendülettel állott azoknak az élére, akik nem akarnak szüntelenül szomorkodni az adott helyzet fölött, hanem szélső erőfeszítés árán is új életet igyekeznek teremteni a romok fölött is. És munkája nyomán mindenfelé kezdtek már fölsarjadzani ennek az életnek a csírái. Különösen eredményes volt a munkája az erdélyi magyar irodalom föllendítésében, melyben Makkai Sándornak már eddigi munkássága alapján is maradandó szerepet fog megállapítani a magyar irodalomtörténet. De maradandónak indult a munkája minden téren, amely hatáskörébe esett. Kényszerű visszavonulása azért is látszik előttünk olyan különösen súlyosnak, mert ránk vár az örökség, hogy ezt a teremtő munkát szellemiekben és gyakorlatban egyaránt továbbfolytassuk.

Remélnünk kell azonban, hogy Makkai Sándor betegsége nem lesz tartós, és nem zárja ki, hogy később ugyanabban a szellemben vigye tovább a munkáját, amelyet nálunk annyi reményt keltően és olyan eredményesen folytatott. Kivételes tehetségével bizonyára akkor is megtalálhatja működési területét, ha egészségi állapota arra kényszeríti, hogy a túlfeszített idegmunkát, mellyel püspöksége ideje alatt olyan pazarlóan bánt, ezután lehetőleg elkerülje. Erdély kisebbségi magyarságának és az erdélyi református egyháznak mindenesetre a legnagyobb mértékben hiányozni fog az a munka, melyet annyira szeretett volna állandó értékkeppen besorozni tevékenységének kereteibe. Makkai Sándort pótolni a legnagyobb feladatok közé tartozik. De az a szellem, melyet működésével teremtett, mindenesetre elő fogja segíteni, hogy a további munka útkeresésében ne álljunk teljesen iránymutató nélkül.

16.
Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz

Kolozsvár, 1936. máj. 15.

Édes Sándor!

Ápr. 13-i leveledre még ápr. 20-án postára tettem ajánlva a válaszomat, melyben aggodalmamat és megdöbbenésemet írtam meg, s azt a biztos érzésemet, hogy mostani döntésed s főleg kimeneteled a magad egészsége, további szellemi élete, az egyház és az erdélyi magyarság szempontjából végzetes. Azóta várom válaszod. – A mai Ellenzékben lemondásod híre megjelent. Az az érzésem, hogy levelem valamilyen módon elkallódott, ezért nagyon kérek, ha érdemi választ most még nem is akarsz adni, akkor is jelezd legalább egy pár sorban még a napokban, hogy megkaptad-e vagy sem a leveletem. Én őszintén és érdek nélkül írtam, olyan szeretettel, ahogyan kevesen becsültek meg itten! Annyi mondanivalóm lenne, *úgy érzem, ezzel a lépésseddel a magad életét is elrontod!* A lelkiismeretem megnyugtatóra kell tudnom, hogy hosszú levelem a kezébe került-e, hogy ellenkező esetben újra eljuttassam hozzád, hogy szembenézz a tényekkel. Hogy rajtam át megérezd annyiunk szorongását, féltését, nehogy olyat tégy, és úgy tedd azt, ahogy az hozzád méltatlan.

Válaszod várva szeretettel ölel:

Béla

17.

Makkai Sándor – Jancsó Bélához

Bp., 1936. V. 18.

Kedves Béla,

megkaptam úgy az április 18-i hosszú, mint a máj. 15-i rövid leveledet. Én a Te előbbi leveledet *válasznak* tekintettem a magam hozzád intézett levelére és nem válaszolandónak. Tudomásul vettem belőle, hogy őszinte, bizalmas és baráti voltál hozzám, és ezt köszönettel fogadtam; de azt is tudomásul vettem, hogy dacára a levelemben megírt elég világos indoklásnak, nem várhatok tőled teljes megértést. Mivel pedig elhatározásom már véglegesen kialakult, semmi értelmét nem láttam az ügy továbbvitásának.

Mostani leveledre a következőket válaszolhatom:

Én azt tartottam és tartom becsületes dolognak, hogy lemondtam, mert a *lelkiismeretem* által megállapított mérték szerint a munka egészét nem tudtam volna továbbvinni.

Úgy a te előbbi leveledben, valamint a Független Újság cikkében felvetett azon gondolat, hogy *ott* menjek nyugalomba, természetesen bennem is felmerült, sőt először bennem merült fel, de be kellett látnom, hogy ez *naiv* és *hiszékeny* gondolat volt: hallani sem akart róla egyetlen illetékes sem.

Nekem nem ambícióm, hogy tovább is állást vállaljak, azonban ha már *kellett* ezt tennem, nem hagyhattam bizonytalan időkre, mert a viszonylag nekem való megoldást nem lehetett volna *akármikor* megkapni, most éppen kínálkozott.

Végre, az *élő tilalomfa* szerepét Erdélyben, amelyről írtál, semmiképpen nem kívánom sem magamnak, sem másnak.

Nem tudom megakadályozni, hogy az emberek tetszésük szerint ítélkezzenek rólam, hiszen eddig is megtették. De lelkiismeretem teljesen nyugodt, hogy kötelességemet 10 év alatt tisztességesen elvégeztem. Csak vad elfogultság állíthatná az ellenkezőjét.

Ha Te ismernéd az én mostani végtelenül szerény külső és *belső* igényemet, nem aggódnál afelől, hogy az életemet elrontom. Egyetlen kívánságom, hogy békén hagyjanak.

Én meg vagyok győződve a Te őszinte szeretetedről, és azt nagyon köszönöm, de ne gondold, édes Béla, hogy nélküled, a Te leveled nélkül „nem néztem volna szembe a tényekkel”. Hidd el, hogy nem vagyok elmebeteg, és világosan tudok gondolkozni, és nemcsak a magam, hanem a *köz* érdekében is, melyekről nem írhatok, és nem is beszélek senkinek.

Egyetlen és utolsó kérésem ebben az ügyben hozzád – az itt írtak bizalmas voltának megőrzésén kívül –, hogy túl a racionális okoskodás igazságain vagy *vélt* igazságain, ha lehet, továbbra is a szeretet megértésével próbálj érezni irántam, és úgy nézni széjjel elhagyott munkám területén, s akkor talán később tisztábban és helyesebben fogod megítélni ezt a dolgot.

Szeretettel ölel öreg bátyád

Makkai Sándor

18.

Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz

Kolozsvár, 1936. V. 23.

Édes Sándor!

Konvenció s illendőség szerint most már nem lenne szabad többet írnom. De itt a Te s az erdélyi magyarság érdekéről van szó, s ezért túlteszem magam ezen, s még akkor is írok, ha netalán átmenetileg meg is haragudnál érte.

Akik lemondásod és távozásod ügyéhez szeretetből (s nem érekből) szóltak hozzá, azok vagy csak személyedet, vagy csak az erdélyi magyarságot tekintették. Talán én vagyok az egyetlen, aki a Te kérdésed és a mi kérdésünk között oldalát együtt, teljes egységében, egyazon szeretettel tudom látni, s látásomat ezért különös kötelességemnek érzem ki is mondani, még ha vele pillanatnyilag azt a benyomást is keltem benned, hogy teljes megértést nem várhatsz tőlem se, holott a teljes megértést személyed és életműved szerves egésze iránt csak tőlem várhatod.

Hidd el: gondolatmenetem nem a racionális okoskodás műve volt, de a *megérzés abszolút biztonsága*, hogy kimeneteled az átmeneti megnyugvás után számodra sem megoldás. Sajnos, nem tudom az okokat, amikért lépésed a köz érdekében való áldozat, de vedd úgy, ahogy van, hogyha én nem, mások éppúgy nem tudják, s ennek hiányában még én sem tudok kielégítő magyarázatot találni, szeretetem minden erőfeszítésével sem.

Azonban bármennyire is fáj, hogy a lemondás mellett döntöttél (szerintem idő előtt), magam is belátom, hogy ez a becsületes dolog, hogyha a lelkiismereted mértéke szerint nem érezted magad képesnek a munka egész továbbvitelére. Ez végre emberi jogod, s egyben kötelességed is. Ezt teljesen megértem, édes Sándor, hiszen hosszú levelemben is csak arra kértelek, ne *most* dönts, mikor még az idegkimerültségedet nem pihentet teljesen ki. Viszont lemondásod nyilvánosságra hozatala óta az egyház és a Te legértékesebb és legodaadóbb híveinek véleményei és aggodalmai tudatában határozottan meg kell írnom, hogy abból a tényből, hogy ezt Te nem *személyesen* és *itt* tetted meg, az utódlás kérdését személyesen rendezve, minden komoly ember azt a látszatot meríti, hogy nem *akarsz* szembenézni a lemondásod ténye által teremtett belső egyházi és lelki helyzettel. Irtózatosan fájdalmas számomra, hogy ehhez jóakarató emberek olyan következtetéseket fűznek, miután [távozásodnak] híre ment, hogy ennek a tettednek a felelősségét nem akarod vállalni, s hogy le nem jövedeled oka a bátorság vagy a felelősség hiánya! Te, aki mindig a tények mélyébe hatolást hirdetted és mutattad, aki olyan meggyőzően bizonyítottad be a felszínes és formai megoldások értéktelenségét, lemondásod fájdalmas tényét sem szabad pusztán formai kérdésnek tekintened, amit nélküled is elintéznek, mert ezzel leghívebb embereidben is azt a látszatot ébresztetted fel, hogy odadobtad a gyeplőt – hogy tízévi megfeszített, lelkiismeret-

tes, nagyszerű munka után a munkának sorsáról gondoskodni nem akarsz, hagyod, hogy jégverés verje el vetésedet, holott jelenléteddel, az utódlás ügyének elintézésével ezt a jégverést megakadályozhatnád. – Apám tegnapelőtt beszélt a feleségeddel, megdöbbenve hallottam tőle, hogy lejövetelel szándékról bizonyos urak lebeszéltek. Édes Sándor, Te ne hallgass olyanokra sem, akik távozásoddal klikkpolitikájukat látják veszélyeztetve, s bosszúból tanácsolják neked, hogy ne személyesen intézd lemondásod ügyét, hogy ezáltal erkölcsi nimbuszodat megtépzassák. És azokra se hallgass, akik érdekből nem tanácsolják lejöveteledet, nehogy Te rájössz az igazi egyházi értékek véleményére, hogy nem ők (vagy ő) alkalmas a Te műved folytatására! De hallgass azokra, akik elfogultság és érdek nélkül csak az ügy s a Te személyed iránti szeretettel kérnek arra, gyere le legalább a közgyűlés előkészítésére és a közgyűlésre, hogy 10 évi korszakalkotó munkád végén ne a felelőtlenség vádjával távozz el. Ez a Reményik Sándor véleménye is, ez az enyém is. – Édesapád betegsége egy okkal több, amiért le *kell* jönnöd, s le nem jöveteledet Hozzá nagyon megítéli minden jóérzésű ember. – Nem lehet ok, ami ettől visszatartson.

Leveledből értesültem, hogy lépéseket tettél az itt való nyugdíjbamenetel felé, és megdöbbenve olvastam, hogy hallani sem akart róla egyetlen illetékes szerv sem. Édes Sándor, ez a tény egészen más megítélés alá helyezi azt a lemondásodból nem szükségképpen következő, de annál sokkal súlyosabb lépést, hogy itthagysz Erdélyt! Az embernek megáll az esze: lehet ekkora rosszakarat irántad, hogy ezt a természetes kívánságodat megtagadják? Lehet ekkora lelkiismeretlenség az erdélyi magyarság iránt, hogyha Te itt akarsz maradni közöttünk, erre neked nem adnak módot? Szörnyű! De hát illetékesek-e ezek az illetékesek sorsod s sorsunk ilyen tragikus befolyásolására? Meg vagyok győződve arról, hogyha az igazán illetékes szervek (nev. közgyűlés) elé terjeszted szándékosod, úgy az megtalálja a módját ittmaradásod biztosításának. Nagyon kérlek, hogy azt a tényt, hogy Te itt akartál s akarsz maradni, valami félreérthetetlen formában hozd az illetékeseknek és a nagyközönségnek is a tudomására, s akkor mindent elkövetnek, hogy ittmaradásodhoz az anyagi lehetőséget biztosítsák. (Ha Te nem akarod ezt magad tenni, úgy felhatalmazásod kérem, hogy a nyilvánosság felé én vihessem azt.) Erre alkalmat fognak Neked adni azok az őszinte szeretetmegnyilatkozások, melyekből megérezheted azt, mekkora szükség van itt rád. Bizonyos vagyok benne, hogy az egyház biztosítani fogja a Te ittmaradásod lehetőségét. Ezt annál nyugodtabban megteheted, mint utolsó, de *köteles* lépést, mert debreceni állásod már biztosítva van, tehát nem maradsz két szék közt a pad alatt.

De akárhogy fordul a dolog, édes Sándor, Neked önmagadhoz, híveidhez, egyházadhoz és magyarságunkhoz való kötelességed ezekben a súlyos napokban ennél a súlyos műtétnél személyesen jelen lenned. Ez kötelességed eszményed: a lelki ember iránt is. Változhatott felfogásod Erdély[ről] és rendeltetéséről – ezt Neked nyilvánosan is ki kell fejteni, hogy távozásod ilyen indokait is megmutasd –, de bizonyára nem a lelki ember eszményéről. A lelki

ember alapja pedig: a felelősség. Tíz év nagyszerű és ma még felbecsülhetetlen értékű munkájának végére le nem jövedeled a felelőtlenség látszatának árnyékát vetné! Ez méltatlan lenne Hozzád és óriási munkádhoz! Mi pedig igazán elvárjuk M[akkai] S[ándor]tól, büszkeségünktől, vezérünktől, hogy akár lemondva, akár távozva, de mindenképpen: felemelt fővel válhasson el tőlünk és Erdélytől. – A méltatlan befejezés borzasztóan megnehezítené [az] eddig közös eszményeinkért vívott harcot, híveid megbecsülését megrendítené, a barátaid, az én szeretetemet legalábbis, édes Sándor, melyet személyed iránt érzek, s mely megmarad, nagyon szomorúvá, nagyon tragikussá tenné. Adja Isten, édes Sándor, hogy legalább ezt a legfájdalmasabb érzést Te is, mi is elkerüljük.

A régi szeretettel és barátsággal ölel:

Dr. Jancsó Béla

19.

Makkai Sándor – Jancsó Bélához

Budapest, 1936. V. 25.

Édes Béla, én a Te V. 23-i levedért, melyet ma kaptam, még „átmenetileg” sem haragszom meg, azonban az a véleményem, hogy hangban is, beavatkozásban is túlmentél a velem szemben illendő mértéken, és ezt reád vonatkozóan szomorúan állapítom meg. Továbbá kérlek, hogy *ebben* az ügyben tekintsük befejezettnek a levelezést, mert az már sem a közügyet, sem a barátságot többé nem szolgálná.

Rendkívül csodálkozom, hogy Te, aki annyira keményen hangsúlyozod az *erkölcsi* felelősséget, azt állítod, hogy én *nyugodtan* megtehetem, hogy nyilvánosan, vagy az egyházi közgyűléstől nyugdíjat kérjek *annyival inkább*, „mert debreceni állásom már biztosítva van, tehát nem maradok két szék közt a pad alatt”. Mi ez, édes Béla? Hát az erkölcsi felelősség azokkal szemben, akik a sötétségben és árvaságban kinyújtották felém a kezüket, és megfelelő formák között felajánlották a munkateret, nem kötelező? Másokat nyugodtan be lehet csapni? Azok csak „biztosítéknak” voltak jók „végső esetre”? Rendkívül csodálkozom, hogy *most*, ebben a stádiumban illet gondolhattál. Én *akartam* és *próbáltam* módját ejteni az ottani nyugdíjaztatásomnak, de nem sikerült. Az illetékesek nem látták lehetőségét, s magamnak is be kellett látnom, hogy a terhét nem bírná meg a nyugdíjintézet, és hogy jog szerint nem is köteles reá. Én ezért nem vádoló az illetékeseket, hanem csak a tényt megállapítom. De miután ennek tudatában *elfogadtam* az itt felém nyújtott segítő kezet, *most már* nem akarok Erdélybe visszamenni. Ennélfogva semmi ilyenféle nyilatkozatot sem én nem tehetek, sem Te, sem más az én nevében nem tehet.

Nemcsak mások (éspedig légy meggyőződve, hogy nem mellékcélként) tanácsolták azt, hogy *most* ne menjek Erdélybe. Hanem magam is így kellett hogy döntsek. Édesanyám, akinek most a feleségem átadta az én erre vonatkozó üzenetemet, teljesen belátta és helyesli azt. Nem részletezhetem, de a vége az, hogy *nem mehetek*. Te nem ismered az egyházi életet, csak azért írhattál aféleképpen, hogy „az utódlás kérdését személyesen rendezzem”.

Nem is szaporítom a szót erre vonatkozólag, ez csak a kívülállóknak, a teljesen tájékozatlanok beszéde lehet, hiszen *egyedül én nem szólhatok bele* a dologba! De én meg is vagyok győződve arról, hogy az egyházkerületi közgyűlés tudja, hogy ki kell neki. Nem is *akarok* beleszólni! Mindazok akik a *mostani* le nem jövetelemkor kommentárokat fűznek, véleményem szerint nem tudják, mit cselekszenek. Sajnos, ma az a helyzet, hogy *nekem* leckét lehet adni a *felelősségből*, mert *felelősségből hallgatnom kell!* El kell túrnöm ezt a gyalázatot! El kell túrnöm, hogy a fejemhez vagdossák a „méltatlan” eljárás vádját – nekem, Erdélyben! –. El kell túrnöm, hogy ti „*elvárjátok*” *tőlem*

ezt meg azt. Hogy megállapítsátok a feltételeit „felemelt fejjel” való távozásomnak. Stb.

Kénytelen vagyok eltérni – egyelőre.

De abból, hogy „borzasztóan megnehezítené [az] eddig közös eszményeinkért vívott harcot” az én mostani távolmaradásom, hidd el, csak azoknak lesz káruk, akik majd nem akarják az én segítségemet ostobán, botorul elfogadni. Természetesen attól én Erdélyért meg fogom tenni, amit meg lehet és meg is kell majd tennem.

Ezek után pedig Édes Béla, gondolj, érezz és tégy úgy, ahogy jónak látod, de ennek az ügynek velem való további tárgyalását szíveskedj mellőzni.

Szeretettel köszönt igaz barátod

Sándor

20.
Reményik Sándor – Áprily Lajoshoz

Kolozsvár, 1936. május 26.

Édes jó Lajosom!

[...]

Áldozócsütörtökön éjszaka utazott el Makkainé, Margit. Az utolsó órában magához kéretett engem Járosi Andorral. Nagyon sokat megértettem ebben az utolsó órában, bár mindent most sem értek. Nagyon-nagyon sajnálom őket, s lehet, sőt bizonyos, hogy ezt is „így akarta a sors”. Kísérteties májusi éjszaka volt abban a nagy üres palotában, végig nyitva a szobák, folytonos léghuzat, az egyházkerület néhány bútordarabján kívül semmi, s egy meggyötört szívű asszony előttünk, aki sejti, sőt bizonyosan tudja, hogy így sem lesz jó nekik sem. Én ezen az éjszakán végigéltem magamban minden repatriálást és minden temetést, s a kettő majdnem ugyanaz volt. 1920-tól mostanig.

Vajon kinek és minek az elmenetelét kell nekem itt még végignézni? És kiből lehetek bizonyos?

Végeredményben milyen kevés vonzóereje van mégis ennek a nyomorult erdélyi földnek, ha legjobbjai mind el tudják hagyni. Micsoda átok van rajta, mert nem elég a reális magyarázatok tömege. Ez már szinte misztikus megátkozottság!

Ami Sándorékat és engem illet: néha hiszek abban, hogy a legutolsó évek merevebb viszonya talán éppen ezután fog engedni. Szeretnék neki nagyon melegen írni, csak nem találom még a szót. Hiszem, hogy ha Isten életet ad még nekünk, közelebb leszünk egymáshoz, nem távolabb egymástól. Rajtam nem fog múlni, igyekezni fogok, hogy olyanformán legyünk, mint régen, teológiai tanár korában, mikor találkozásaink valóban mindig lelki találkozások voltak, eszmecserék, vallomások. Mikor órákig ült a díványomon s rendezgette sajtó alá „Egy Eszme indul” című könyvemet. Micsoda boldog idők voltak azok!

Azt hiszem most, ha csak betegségem nem akadályoz, fogok tudni írni neki mindenről, hiszen többé nem az ezer-elfoglaltságú és széttépett püspöknek fogok írni, nem a hideg magasságban ülni vagy állni kényszerülő vezérnek, hanem egyes-egyedül Makkai Sándornak, aki jóbarát volt és lélek-társ gyermekkorom óta. Kicsoda láthatja az Isten akaratát?

Azonban, hogy *itt* micsoda özönvíz jön utána, arra jobb nem eszmélni...
[...]

Sándorod

21.

Reményik Sándor – Makkai Sándorhoz

Kolozsvár, 1936. május 26.

Édes Sándorom!

A jó Isten *tudja*, milyen régóta vajúdik szívemben ez a levél. S csakugyan egyedül az ő Kegyelme teszi, ha most mégis megírhatom. Mióta márciusi magyarországi utamról hazajöttem, mióta ottani találkozásunk óta, egyre félelmetesebben bizonyossá lett a Te életedben elkövetkező nagy változás, amely mindnyájunk életére, akik szeretünk, ma még felmérhetetlenül s kiszámíthatatlanul kihat, mióta kétségtelenné lett, amit nem akartunk az utolsó percig elhinni, mióta Margittól s az ő személyében mindnyájatoktól elbúcsúztunk – bennem van, s kikívánkozik belőlem ez a levél.

Lényegében nem, formájában talán másképpen írtam volna meg, ha hamarabb írhatok. Ma hálát adok az Istennek, hogy „csendes szívvel”, sokkal csendesebb szívvel szólhatok Hozzád.

Te voltál az erős mindég, s én mindég gyenge voltam. Mégis úgy éreztem az elmúlt hetekben, hogy talán az én gyenge, fáradt és bizonytalan szívemre, az én gyarló barátságomra és szeretetemre is szükséged lehet, éppen most.

Nem mertem ennek a szeretetnek és barátságnak kifejezést adni azért, mert a kifejezés által mintha eleven sebekhez nyúltam volna, a Te sebedhez, az én sebeimhez, mindnyájunk sebeihez – anélkül, hogy kötőzőkészség lett volna a kezemben.

Ma ezen az érzésen valamennyire túl vagyok, bár egészen talán sohasem leszek túl rajta.

Margitnak azon az utolsó itthoni estén mondtam számodra egy-két dolgot. Azt az egy-két dolgot szeretném megismételni, összefoglalni ebben a pár hevenyészett sorban.

Szeretném, ha megéreznéd azt, hogy hallgatásom nem azt jelentette, hogy érzéketlenül mentem el a Te életed nagy változása s az én életem újabb nagy-nagy szegényedése mellett. Nem tehetek róla, én most ebben a lelki állapotomban nem is annyira Erdélyre, egyházra, nemzetre, irodalomra gondolok, mint inkább és éppen csak *Terád és magamra*.

Mikor Terád gondolok, akkor szívem féltő szeretetével kívánom, hogy a gyötrelmes kényszerből, amely lépésedet irányította, lassanként valamilyen áldás lehessen, elsősorban Rád, s azután mindnyájunkra. Én *hiszek* a kényszerben, de szeretnék hinni az áldásban is.

Mikor önmagamra gondolok, akkor a mindinkább egyedül-maradásom sötét perspektíváján túlnézve, egy különös vigasztalóerejű érzés ejt néha hatalmába.

Hinni szeretnék, s néha hinni merek abban, hogy a Te nagy Hivatásodnak kényszerhelyzete megszűnván, mi ketten, ha Isten segít s úgy akarja, a jövőben

lelkileg nem kevesebbet, hanem *többet* fogunk találkozni. Ha nem is abban a régi-régi formában, amikor órákig ültem a theológián egy-egy igazán lélektől lélekig szőtt eszmecsere gazdag áradásában, ha nem is úgy, amikor órákig ültél Szentlélek utcai házunk emeleti lakásán, szobám dívánján, rendezve sajtó alá *Egy eszme indul* című kötetemet, de talán hasonló órákat tartogat még, ha életet s egészséget ad, számunkra az Isten.

Mert kettőnk igazi nagy lelki találkozásai *nem* az utolsó tíz esztendőbe estek.

Hanem azokba az időkbe, melyekről olyan meghálálhatatlanul szépen írtál a Piroska Naptár-albumába. Azt az írásodat olvassuk Máriával a Diakonisszák otthonában mostanában, amikor olyan nehéz volt sokszor a szívünk, s Téged akartunk magunk közé idézni, amikor nem bírtunk szólani Hozzád.

Ezt a levelet otthon írom, de úgy, hogy délelőtt pár órára visszajöttem a Kórházból, ahol ismét pár hetet töltök, ezúttal úgy, hogy egészen bent lakom. Ha újra meg újra visszaeső állapotom ismételt gyógykezelést kíván – milyen jó, hogy én immár sehová másüvé nem megyek és nem kívánok menni, mint oda. Mindeneket megpróbáltam több mint egy évtized óta – tudom, hogy jobban segíteni rajtam sehol sem tudnak, tudom, hogy ott mindent elkövetnek értem, s érzem a Léleknek és a szeretetnek olyan atmoszféráját, amelyet a világ semmilyen szanatóriumában nem érezhetnék, ha bejárnék minden földet széles Európában. Az életemet adta vissza egyszer ez az Intézet, de nemcsak a puszta életemet. S a lelkemet adja vissza mindég egy kicsit, mikor azt hiszem, hogy már végképp elveszítettem. Valóban, az *Irgalmas Istennel* találkoztam ott nemegyszer. Most is. Akár mint bentlakó, akár mint bejáró beteg.

És nem bírom elfelejteni, hogy ezt az Intézményt *Te* hívtad életre s végső sorban *Neked* köszönhetek ott minden jóleső szót, minden meleg, tiszta, szerető pillantást, a lassan *otthon nélkül* maradó embernek jutó testvéri szeretet jóságát, közvetlenségét, a derűt, mely reám száll, a békességet, mely szívembe költözik. Mekkora megnyugvás elgondolni, hogy ott annyi *szívvel* vesznek körül, s a jövő árnyékait mennyire segít eloszlatni az, hogy ott *testvéreim* vannak.

Jelen voltam most a hat új diakonissza fogadalomtételén, és olvastam Dani jóvoltából azt a leveledet is, melyet a Testvéreknek is felolvastak – bizony, „ha egyebeknek nem is vagy apostoluk – *nekünk* az maradsz”.

És látod, édes Sándorom, ilyen győzelmesen épült bele minden műved és munkád elvehetetlenül és kiirthatatlanul ebbe a szomorú erdélyi földbe, prédikációidtól a *Sárga viharig* és a *Magunk revízióiától* a Református Diakonissza Intézetig.

És *ezen*, amit adtál nekünk, nem változtat semmit, semmit az, hogy elmentél.

Balgatag beszéd tulajdonképpen azoké, akik folyton azt hánytorgatják, hogy mit adhattál volna még! Holott a jobb emberi belátás szerint hálát kellene adni mindazokért, amiket eddig adtál. De az ember csak követel s az elismerésben és köszönetben olyan nagyon fukar.

Sok minden van még most is a szívemben, de inkább tudat alatt, amit nem bírok kifejezni. Elég az, hogy sokat gondolok Rád és Rátok, s ha Margit-napján nem írtam, véletlen volt csupán, mert akkortájt sokat gondoltam Margitra.

Máriához az utolsó hónapban ismét igen közel jutottam, aminek nagyon örülök, hiszen a Vele való barátság külső megnyilvánulásait is csak külső körülmények gátolták jórészt.

Az újságok itt a Te dolgodról általában elég komolyan és tisztességesen emlékeztek meg. A Pásztortűzben sem lenne szabad elmenni mellette. De – valahogy nagyon nehéz. Friss még a seb, túl friss *nekünk*.

Egy soproni evang. folyóiratban jött egy kis cikk Veled kapcsolatban, melyet Andor mutatott minap. Erre pár szóval felelek én most. Ha nem izgatnak nagyon ezek a dolgok, egyszer elküldöm.

Áldjon meg a mindenható Isten. Fogadd *úgy* ezt a gyarló pár szót, ahogyan régen kikíváncozik a szívemből.

Nagy szeretettel ölel

Reményik Sándor

22.

A Hitel szerkesztői – Makkai Sándorhoz

Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Úr,

amikor néhány hónappal ezelőtt folyóiratunkat új formái közt útnak indítottuk, hogy vele magyarságunk önismeretének mélyítését, nemzeti hivatásunk tudatossá tételét szolgáljuk, ebben az erőinket felülmúló vállalkozásban Méltóságod főpapi és emberi munkássága, önmagunkat átformáló, nemesebbé és alkalmasabbá tevő igyekezete, egyszerűen a „magunk revíziójának” gondolata lebegett szemünk előtt. Talán későn és kicsiny erővel, de azt a munkát akartuk folytatni életünk alapvető kérdéseinek föltárásával és tudományos részletezésével, melyet elsőnek Méltóságod kezdett el és folytatott szívósan, sokak makacs ellenszenvé és gáncoskodása ellenében igehirdetéssel, előadásokkal, könyvekkel, intézmények felállításával – egész tízéves gazdag püspöki működése alatt.

Éppen ezért fokozott megdöbbenéssel töltött el bennünket Méltóságod Erdélyből való végleges távozásának híre. Ma még föl nem mérhető veszteség, amelyet Méltóságod távozása önmagában is jelent, de túl e veszteségen, méginkább megrendít a helytállás és végsőkig való kitartás parancsának megingása. Aggódva és tanácstalanul állunk Méltóságod távozásának tudása óta: féltjük művét, mely elszakad alkotójától.

Ma sokan törvényt ülnek Erdélyben Méltóságod lépése felett. A nemzet törvényei – melyek nevében teszik ezt – kegyetlenek; a nemzet önző, de fennmaradásának föltétele ez. Az ítélezők a hitüket mentik, a kitartáshoz szükséges erejüket. Mi nem tudunk ítélezni. Mégis küzdelemre kel bennünk Méltóságod személye iránti tiszteletünk a nemzet szabta parancssal. Sok kínos töprengés után nem találtunk más utat, mint Méltóságodhoz fordulni és kérni válaszát az önmagunknak annyiszor föltett kérdésre: hogyan egyeztethető össze mindaz, amit Méltóságod az újonnan építendő Erdélyről vallott és hirdetett, mostani expatriáló lépésével, és hogyan lehet azt a sebet, amelyet méltóságod elhatározása az erdélyi magyar hivatástudaton és a helytállás parancsán ütött, meggyógyítani, hogy kisebbségi magyarságunk védekező harca és építő munkája zavartalanul továbbfolyhassék.

Erdélyi jövőnket és létünket féltő aggódásunk talán indokolja Méltóságod előtt e sorainkat.

Kérjük, fogadja Méltóságod mély tiszteletünk nyilvánítását:

Kolozsvár, 1936. május 30.

a Hitel szerkesztői
Albrecht Dezső
Kéki Béla
Vita Sándor

23.

Vita Sándor – Makkai Sándorhoz

Kolozsvár, 1936. június 14.

Méltóságos Uram!

Mély hálával és köszönettel vettük levelünkre küldött megtisztelő válaszát, s mivel Méltóságodnak, mint az erdélyi szellemi élet legkimagaslóbb egyéniségének, távozása mellett lapunk szótlánul el nem haladhat, úgy hisszük, leghegyénvalóbb volna a magunk kérdéseit és a Méltóságod válaszát tartalmazó levélváltást közreadni. Ezért kérjük Méltóságodat, szíveskedjék levelének a Hitelben való leközléséhez beleegyezését és felhatalmazását adni.

Megköszönve Méltóságodnak irántunk tanúsított jóindulatát, maradunk Méltóságod iránt őszinte tisztelettel és nagyrabecsüléssel:

Vita Sándor
a Hitel szerkesztői nevében

24.

S[chulek] T[ibor]

Erdély kiürítése

Makkai Sándor erdélyi református püspök lemondott: nyugdíjba megy. Evangélikus egyházunkban többször is előfordult – elég, ha Scholtz és Gyurátz püspökeinkre gondolunk hogy főpásztoraink a bibliai kor határán szerényen és bölcsen félreállottak, helyet engedve a növekvő feladatok terhéért jobban bíró fiatalabb erőknél, s ha valaki sajnálja távozásukat, megnyugodott az utód kiválóságában. Makkai Sándor esete más. Sem az emberi kornak azt a felső határát nem érte még el, amely indokoltá tenné a nyugalmomban vonulást, sem pedig olyan nagyszabású utód nincsen a láthatáron, akinek kedvéért kívánatos volna félreállása.

Teológiai kutatása kimagasló és egyháza határain túl világít. Kétségtelen, hogy a fiatalok legnagyobbika volt. Ő volt az első a vezérhelyen állók közül, aki világosan és rendszeresen vont a határt a kultúrprotestantizmus és evangéliumi kereszténység között, aki a modern dialektikai teológia vértetében védte a hitet a világgal szemben és fogalmazta meg kálvinizmusának feleleteit a jelen nagy problémáira. Jellemző, hogy mindezzel *nekünk* is sokat mondott.

Ha a magyarság dolgában szólott, akkor új, szintetikus látásokat adott. Az Ady-kérdéshez és a Széchenyi-vitához döntő módon szólt hozzá, és az egész nemzet felfigyelt szavára.

Mint regényíró is jelentőset alkotott. De ezen a ponton kritikánkat sem hallgathatjuk el, nem az *Ördögszeker* miatt, amely legjobb regénye (noha tárgyválasztásával és realizmusával pszichoanalitikusoknak való csemege marad), hanem azért, hogy egyáltalán regényírást adta magát. De akit Isten ma ilyen kivételesen nagy tehetséggel ruházott fel és olyan felelős őrhelyre állított, mint az erdélyi református püspökség, annak okosan kell sáfárkodnia emberi erőivel s elsősorban annak élnie, amire Isten rendelte. Ha Makkai Sándor egészsége a túlfeszített munkában felőrlődött, úgy tetemre hivatott a *Táltoskirály*, a *Sárga vihar*, meg a többi, talán még nyilvánosságra sem jutott regény, amelyek elrabolták az író számára a püspök energiáit – mérhetetlen kárára egyházának, és – Erdélynek.

Arra meg még gondolni is szörnyűség, hogy milyen romboló hatása lenne a kicsi őrhelyeiken hűséggel kitartókra, ha a lemondott püspök az erdélyi életnek is búcsút mondana. Németh László Kasszandra-jóslata Erdély szellemi evakuációjáról teljesebben be hamarosan a vezérnek ilyen megfutamodására. – De mit lehessen tudni. – Megváltozott a világ azóta, hogy Áprily Lajos Opitz Mártonhoz e gyönyörű sorokat írta:

*Mi itt keresztre rendeltetve állunk.
Minket a hűség Krisztus-szege tart,
égő reménység árva »húnjaid«-ból
jövőt nevelni, embert és magyart.
Élünk Golgota fellegek tövében,
vádol a múlt és rémít a jelen,
s halunk erdélyi szent Thermopylaeben
némán, büszkén, örökre névtelen.*

25.

Reményik Sándor

„Erdély kiürítése”?

A fenti címmel egyik magas színvonalú magyarországi folyóiratban komoly és nemes hangú cikk jelent meg, mely azonban kivált végső következtetéseiben nem hangzik össze a mi álláspontunkkal. Megragadjuk az alkalmat ezúttal, hogy kisebbségi életünk egyik legmegdöbbentőbb eseményével és legnagyobb veszteségével őszintén és komolyan, de a szeretet szemével nézzünk szembe.

Makkai Sándor, erdélyi református püspök valóban lemondott, sőt bekövetkezett az a szörnyűség is, hogy búcsút mondott Erdélynek.

Lehet-e fájdalom nagyobb, mint a miénk, *akiknek „fejünk koronája” hullott le immár nem is első ízben?* Lehetne-e indokoltabban keserű szemrehányás a miénknél, *akik „kicsi őrhelyeinken” akarunk kitartani* mindvégig?

Mi itt bent sokan: hívei, mégsem vádat és szemrehányást hajítunk a távozó után, amint nem azt dobáltuk Áprily tűnő alakja után sem. Csendesen, sajtó szívvel vitázunk azokkal, akiket éppen fájdalmuk és szeretetük tesz keményebbé, mint bennünket. Ők kívülről látnak dolgokat, amelyeket mi belülről látunk, bár egészen bentről a távozók szívét egyedül a mindent látó, könyörülő Isten képes látni.

Vannak ebben az életben olyan kényszerhelyzetek, amelyeknek csak egy megoldása lehetséges. Ha mi még nem jutottunk olyanok közé, csak azt jelenti, hogy nagyobb Kegyelmet kaptunk osztályrészül.

Egyházának és nemzetének, közelebről: erdélyi árva nemzettöredékének valóban kibeszélhetetlen súlyú és jelentőségű vezére volt Ő. Az az állítás, hogy irodalmi munkássága egészen bizonyosan hozzájárult munkaereje teljességének korai felőröléséhez: igaz. De aki emiatt tetemre hívja szűkebb értelemben vett szépirodalmi műveit, annak szükségképpen tetemre kell hívnia mindazokat is, melyek zárt és nagyvonalú egyéniségének, az embernek, a püspöknek, az írónak egyformán kiegészítő részei voltak és maradnak, tehát Ady-könyvét, Bethlen-könyvét, a *Magunk revízióját*, *Az elátkozott óriásokat* és sok mást. Az egész erdélyi történelmet, melynek olyan szerelmese volt, amilyen Áprily az erdélyi havasi természetnek. Ugyanakkor tetemre kell hívni az egész erdélyi jelent is, annak minden égető problémáját, mely nem tartozott szigorúan a püspöki adminisztrációs és pasztorációs tevékenység körébe. Akkor tetemre kell hívni valóban minden pihenésétől elrablott szabad óráját, éjszakai nyugalmának gyötrelmes kifosztottságát is.

Mi úgy érezzük, egy ilyen tetemrehívásnak azért nincs értelme, mert kicsoda meri bizonyossággal állítani, hogy az Ő jövőbezendülő próféciai, akár szépirodalmi, akár más formájúak: nem nyomnak-e többet az erdélyi és az

egyetemes magyar élet mérlegén, mint ha még tíz évig marad püspöke az erdélyi egyházkerületnek – olyan tíz év után, mely a mi viszonyaink között ötven év terhét jelenti sűrítve.

Ő a maga lelkiismeretével elintézte ezt. Nekünk abban a tényben kell megnyugodnunk, hogy az a lelkiismeret nem volt tág.

Csudálatos az emberi természet bíráló könyörtelensége. És hihetetlenül kevés a tiszta hála-érzés. Azoknak, akik azt kiáltják, hogy mennyit kellett volna még tennie és mit adhatott volna még – mi csendesen azt válaszoljuk: inkább arra a végtelen sokra gondoljatok, amit valóban adott szóban, írásban, építésben, intézményben, művészetben, erőben, lélekben, igazságban és szeretetben. Ha semmi mást nem teremtett volna, mint a Református Diakonissza Intézetet, annak Kórházát s más lelki gócpontjait, ha csak ezt az országunkban merőben ismeretlen intézményt honosította volna meg, mint egy finom és gyönyörű virágot – akkor is ezrek és ezrek kellene hogy áldják szakadatlanul nevét!

Sokféle érveléssel lehet perbe szállani azzal, aki talán gyötrelmesebb szívvel távozik, mint amilyennel mi ittmaradunk.

Mert Erdélytől nem lehet szabadulni. Sehol és soha. Kérdezzétek meg a kivándoroltak ezreit, bármilyen okból vándoroltak is ki.

És egészen téves felfogás az, mintha Erdélyt lehetne „evakuálni”, szellemileg kiüríteni. Erdélyt nem lehet kiüríteni. Nagyobb erőket épített be ide a mi szikláink közé a világteremtésekor az Úristen, semhogy ez megtörténhessék. Akik elmentek, Sorstól üzetve, reménytelenül és boldogtalanul, azoknak munkája, művei, látásai és álmái mind beleépültek ebbe a legyőzhetetlen földbe.

Mi, akiknek a szívünk most olyan nagyon fáj, jól tudjuk, hogy nem igaz a közkeletű mondás: senki sem pótolhatatlan. Igenis vannak pótolhatatlan, páratlan, örök-egyéni értékek, amelyeneket csak egyszer, jókedvében ajándékoz Isten.

Mégis, ennél a gondolatnál és ennél a fájdalomnál is magasabbra kell emelkednünk, odáig, ahová a maga halálos honvágyában és csudálatos, önmagát megüresítő szerénységében Áprily Lajos emelkedett, amikor odakünt, a nagy „hűtlenség” után megírta megrendítő sorait, amelyekkel nagyobb és önfeláldozóbb szerelmet vallott Erdélynek, még az Opitz Mártonhoz írt sorokban kifejezettnél is:

*Elhullhatok,
eltép a hűtelenség.
Homlokodon
egy fénysziklánkkal sem csorbul a fenség.
Te megmaradsz
morajos szikla-ország,
történelem –
lelkemen túli zord kívülvalóság.*

26.
Az Erdélyi Református Egyházkerület
– Makkai Sándorhoz

Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsától 6532/1936. III. sz.

Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Úr!

Csatoltan van szerencsénk megküldeni 1936. június 30-án tartott Egyházkerületi Közgyűlésünknek 6532. sz. határozatát.

Fogadja Méltóságod Igazgatótanácsunk kiváló tiszteletének nyilvánítását.

Kolozsvár, 1936. július 7.

Vásárhelyi
püspök, elnök

Dr. Illés Gyula
előadótanácsos

Igazgatótanácsunk 6532–1936. III. sz. alatt jelenti, hogy Főtiszteletű és Méltóságos dr. Makkai Sándor püspök atyánkfia 1936. május hó 15-én a következő átiratot intézte a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi közgyűléshez:

„Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés! Isten rendeléséből és a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés bizalmából több mint tíz esztendeig viseltem az erdélyi egyházkerület püspökének kivételesen magas és terhes misszióját. Rettenetes és áldott időszak volt ez, súlyos megpróbáltatások és reményteljes építések deceniuma. Bár küzdelmes emberi oldaláról tekintve kétszeresen számít, mint a frontszolgálat, távol legyen tőlem, hogy emberi kezdeményezések hiú sikereivel akarjak kérkedni. Minden áldás a Kegyelem Atyjától szállott alá, legyen áldott érette háromszor szent Neve. Minden kudarc emberi gyarlóságból és alkalmatlanságból származott, bocsásson meg érette az Irgalmas Isten.

Annyit tiszta lelkiismerettel elmondhatok, hogy erőim egész mértéke szerint igyekeztem kötelességemet a lehető legjobban betölteni. Sokféle ágazó munkámnak nem volt egyetlen mozzanata vagy része sem, melyet ne Anyaszentegyházam és Nemzetem javáért végzendő kötelességgként teljesítettem volna, még akkor is, ha egyesek nem látták meg a részleteket összekapcsoló vezéreszmét ennek a munkának némely formájában.

Azonban, Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés, a munka túlhaladta erőimet, a küzdelem és sokféle megpróbáltatás testileg-lelkileg annyira megviselt, hogy a gyógyulásra fordított hónapok után sem érzek

többé erőt magamban az Anyaszentegyház mindenirányú közérdekének azzal a mértékkel való továbbszolgálására, amely mértéket saját lelkiismeretem állít elém, a megalkuvás minden lehetősége nélkül. A jelenlegi súlyos körülmények között pedig feltétlenül szükséges, hogy töretlen erők hordozzák a terhet és vívják a harcot. Ezért vált lelkiismereti kényszerré rám nézve, hogy hosszas és alapos megfontolás után püspöki szolgálatomtól megváljak.

Tisztelettel bejelentem azért az Erdélyi Református Egyházkerületben viselt püspöki állásomról való lemondásomat.

Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés! Püspöki állásomtól való lemondásom által magamnak semmiféle világbeli, anyagi vagy külsőséges előnyt nem szerzek, sok tekintetben súlyos áldozatot hozok, és ezért legyen szabad reménylenem, hogy a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés és az egyházi közvélemény előtt elhatározásom indokának tisztasága minden kétségen felülálló marad.

A búcsú nehéz órájában is hálásan köszönöm a Főtiszteletű Közgyűlés, a Méltóságos Igazgatótanács, minden munkatársam és minden nemes lélek bizalmát, támogatását, mellyel mellettem állottak és velem dolgoztak az elmúlt évtized alatt az Anyaszentegyházért folytatott küzdelmekben és az építő munkában, amely Isten kegyelme által, nem volt hiábavaló.

A magam részéről, a nekem lehetséges módokon, Isten segítségével továbbra is Anyaszentegyházam és nemzetem javára igyekszem élni és dolgozni. Tisztelettel kérem a Főtiszteletű és Méltóságos Közgyűlést, hogy tartson meg engem továbbra is jó emlékezetében és jóakaratóban!

A Mindenható Isten áldása legyen az Erdélyi Református Egyházkerület vezetőin, örállóin, munkásain, gyülekezetein, nemzedékről nemzedékre!

Fogadja a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés mély tiszteletem nyilvánítását, mellyel maradok Budapesten, 1936. május hó 15-én aláíratos szolgálja: Dr. Makkai Sándor”

Igazgatótanácsunk május 26-i ülésében – egy hozzá intézett püspöki irat alapján is – foglalkozott a beadvánnyal, és 5281. sz. a. a következő határozatot hozta:

1. Főtiszteletű Püspök atyánkfia lemondását a maga részéről a nagy veszteség feletti megdöbbenéssel, de Főtiszteletű Püspök aa. nemes intencióit elismerve 1936. május 15-i hatállyal elfogadja, illetve azt az egyházkerületi közgyűlésnek elfogadásra ajánlja.

2. Az egyházkerület elnökségével egyetértően június hó 30-ára rendkívüli egyházkerületi közgyűlés összehívását mondja ki, amelynek tárgysorozatán a lemondás és az új püspök megválasztása szerepel.

3. Főtiszteletű Püspök úr lemondásáról a testvér egyházkerületet, a Zsinat elnökségét, a kultuszminiszter urat és a szenátus elnökségét értesíti.

4. Alkotmányunk értelmében utasítja az egyházkerületi lelkeszi főjegyző atyánkfiát, hogy az új püspök megválasztásáig a püspöki teendőket mint helyettes püspök intézni szíveskedjék.

Igazgatótanácsunk e határozatát azzal a hő kívánsággal hozta, hogy a kegyelem Istene a búcsút is tegye áldottá és a megfáradt vezérnek adja vissza

egészségét, régi erejét, hogy távol tőlünk is imádkozhasson, dolgozhasson súlyos megpróbáltatások között élő egyházáért, testvéreiért.

Igazgatótanácsunk ez alkalommal – ha nagy vonásokban is – az atyák lelki szemei elé tartja azt a sok áldást, amit egyházkerületünk 41-ik, most lemondott püspöke munkáján, lelkén, sokáig törhetetlen alkotni tudásán keresztül a Gondviselő Isten egyházkerületünkkel közölt: a lelki élet megújítása, a férfi-, nő- és ifjúsági szövetségek, a belmissziói és külmissziói munka beindítása, az istentiszteleti rend reformja, a diakonisszaügy, a református kórház, az árvaház fellendítése, a leányfőgimnázium új épülete, a tanítóképzőintézet átszervezése, a csombordi gazdasági iskola, a Székely–Mikó kollégium leánygimnáziuma, a brassói kereskedelmi iskola új épülete, új elemi iskolai épületek egész sora, mindmegannyi órajta keresztül kapott kegyelmi ajándék!

Az elmúlt igen nehéz tíz év püspöki munkája kitörölhetetlen módon írta bele eredményeit egyházkerületünk történetébe.

Ezek után tisztelettel javasolja az igazgatótanács, hogy eddig tett intézkedései jóváhagyó tudomásul vétele után mondja ki határozatként a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés:

1. Főtiszteletű dr. Makkai Sándor püspök atyánkfia lemondását 1936. május 15-i hatállyal mély sajnálattal, de a tiszteletreméltó indokok előtt meghajolva, egyházkerületi Közgyűlésünk fogadja el.

2. dr. Makkai Sándor atyánkfiának 10 éves püspöki szolgálata alatt kifejtett nagyértékű, Istentől megáldott munkájának, főpásztori tevékenységének emlékét, hálás elismerésének kifejezését e jegyzőkönyvben is örökítse meg.

3. Lemondott püspöke arcképét gyűléstermében elődei sorában kifüggeszteni rendelje.

A határozati javaslat tárgyalása előtt, tisztelettel kérjük a Főtiszteletű és Méltóságos egyházkerületi Közgyűlést, hallgassa meg a Főtiszteletű Püspök úrnak az egyházkerületi közgyűléshez intézett és Főtiszteletű helyettes püspök atyánkfiához küldött búcsúlevelét.*

Egyházkerületünk a javaslatot határozattá emeli. Egyben elrendeli, hogy a felolvasott püspöki irat kinyomattassék, és a presbitériumnak, az iskolák előljáróságainak küldessék meg.

* *Lásd külön.*

27.

**Makkai Sándor püspök búcsúszózata
egyházához**

I.

Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés!

Ez év [1936] május hó 15-éről kelt lemondólevelem elküldése óta élénken érzem annak lelki szükségét, hogy az abban röviden elmondottakon túl, a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés magas fórumán keresztül, még egyszer szóljak az erdélyi református Anyaszentegyház egészéhez: örállókhoz, munkásokhoz, intézményekhez, gyülekezetekhez.

Nem titkolhatom el, hogy a szeretetnek e szívből áradó vágyakozását eleinte visszaszorította bennem a sötét kétely; van-e még jogom lemondásom után ahhoz a fórumhoz kiáltani, melynek tiszteletreméltó és bölcs színe előtt annyiszor tettem boldog bizonyosságot az Anyaszentegyházban munkáló isteni kegyelemről, és lehet-e reményem arra, hogy szavaimat ezúttal is azzal a jóindulattal fogja meghallgatni, mellyel szolgálatomat tíz hosszú éven át kitüntetni kegyes volt?

De ezt a kételyt végre is el kellett némitania a kötelesség parancsszavának, mely arra szólít fel, hogy az eltelt évtized isteni leckéjét még egyszer összefoglaljam, és felmutassam az Anyaszentegyház felelősei és tagjai előtt.

Tíz év munkája

Mihelyt kötelességemnek ismertem fel ezt, azonnal jogosultnak is kellett látnom rá magamat. Hiszen az a munka, amely mellől a magamat sohasem kímélő lázas tevékenység tíz éve után, fájdalmas kényszerűség súlya alatt, félre kellett állanom, nem valami tőlem távoli és idegen történés, hanem az én szívemhez nőtt, saját drága munkám volt, az Úristen soha meg nem hálálható kegyelméből. És bár ettől a munkától való elszakadásom kibeszélhetetlen keserű bánattal önti el lelkemet, mégsem tehettem másképpen, éppen mert erdélyi református Anyaszentegyházam szent előttem, és jövője felett mélységes szeretettel aggódom.

Ezért nem engedhetem meg magamnak semmiképpen azt, hogy mikor püspöki kötelességeim egész teljességének betöltésére a saját lelkiismeretem által megkívánt erő megfogyatkozott bennem, továbbra is igényeljem ebből a szent misszióból azt, ami annak dísze és kiváltsága.

Mivel pedig ez a munka sokkal fontosabb, mint az én személyes életem: jogom is, kötelességem is tehát, hogy amit vele kapcsolatosan Isten akarátának ismerek, azt továbbfolytatóinak szívére kössem.

Azért Isten segítségével bizakodva veszem magamnak a bátorságot, hogy szóljak.

Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés! Az isteni kegyelem annak felismerésével indított minket az eltelt évtized munkájába, hogy az egyház: egyház! Ez a felismerés régebbi egyházi közszellemekkel szemben gyökeres változást jelentett, összes feladataink átértékelését, azoknak evangéliumi értelmezését. Ez a felismerés azt jelentette, hogy *egyházunknak a hivatali, intézményes jellegtől a lelki, missziói jelleg felé kell fordulnia és haladnia*. Azt követelte tőlünk, hogy egyházunkat szervezzük és változtassuk át azzá, aminek lennie kell: Isten vitézkedő Anyaszentegyházává, mely az öntudatos hit és az abból fakadó tevékeny szeretet élő egyháza. Ez a felismerés teljesen mássá tette az egyház kulturális, szociális, nemzeti munkájának értelmét, mert valóban a hitből származó misszióvá minősíti azokat, és így az egyház többé nem egyik jobb híján felhasználható eszköze ezeknek a feladatoknak, hanem ezek a feladatok lesznek hatásterületeivé az Evangélium lelkének, melyeken az egyház munkálkodik. Ebből a meggyőződésből fakadhat egyedül önerő, mely pedig az egyház jövőjének egyetlen alapja!

Az elmúlt évtized ítélete abban foglaltatik, hogy ezt a felismerést mennyiben tudtuk érvényre juttatni, valóságos életté tenni egyházunkban?

Ha visszatekintünk ezekre a súlyos esztendőkre, kétségtelenül mindenütt láthatjuk áldott jeleit annak, hogy *egyházunk vezetői, munkásai, tagjainak mind szélesebb rétegei törekedtek az élő, lelki református egyház fölszabadítására a nagy világomlásban összedült intézményes egyház romjai alól*. Fölcsillan ez az egyházi törvényhozásban, mely végre határozottan megállapította a hitvallási alapot, amelyen állunk, s törvénybe iktatta a belmissziói munkákat, mint az egyház saját szervezett munkáját. Belső kormányzatunk gondjainak mindinkább a lelkiek felé fordulása, az iskoláink fenntartásáért vívott harcban, és új és új nevelőintézetek felállításában fokról fokra érvényesülő belső törekvés a nevelés szellemének evangéliumi elmélyítésére, lelkészi, tanári, tanítói új generációk képzésének, nevelésének reformmunkái, a gyülekezetek hitvallásos öntudatának felébresztése és megerősítése érdekében folytatott irodalmi, intézményes és közvetlen tevékenységek, egyházi társadalmunknak aktív keresztyén életre és munkára való szövetségi megszervezése, szerezetintézményeink létesítése, megindulása, a külmisszió parancsának teljesítésére tett első lépéseink mind azt bizonyítják, hogy kezdtük megérteni a zsoltár szavát, mely boldognak magasztalja az embert, aki a Siralomvölgyében kutatás, csatornát csinál az égi eső életadó vizének.

Újjáépítés

Tudjuk, hogy az igazi hitvalló egyház benne él a népegyház széles és elmosódó kereteiben, olyanformán, mint az öntudat világos magva a tudattalan vagy csak félig tudatos lelki világ központjában. Mégis az a néhány külső jel, melyből a belső élet minőségére következtethetünk, azt mutatja, hogy

maga az egyháztalagok nagy serege is megérezte a kegyelmi idő lelkének fuvallatát, s a legválságosabb időkben is megmutatja, hogy templomához, iskolájához, ezeken át ősi hitéhez való törhetetlen ragaszkodása nemcsak az örökségül kapottat tartja meg, de újat is tud alkotni a jövőnek. Népünk teherviselése, melyet nyugodtan mondhatunk teljes egészében önkéntesnek, hiszen a kötelező rész hátrálékának behajtásához nem kaptunk állami jogsegélyt, tiszteletreméltó és beszédes bizonyága az egyháza iránti szeretetnek.

Annak az ötszáz templom- és iskolaépítésnek pedig, mely e tíz év alatt történt, értékét nem is lehet pénzzel megmérni, mert az ilyen építés a gyülekezeti élet legnagyobb ügye, a lelkek megindulásának, föllángolásának szent időszaka, a találékony és fáradhatatlan szeretet felemelő erőpróbája. Ezek a külső jelek tehát szintén megerősítik bennük a lelki egyház megújulásának tényét.

Azonban, Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés, mindezek csak kísérletek, kezdő lépések, Isten kegyelmes jóváhagyásának biztató jelei voltak, azon a végtelen úton, melyen egyházunknak tovább kell haladnia. Igaz, hogy felekezeti, faji, politikai elfogultságok és bizalmatlanságok, melyek tragikus korunk emberiségét szétszaggatják, sokszor korlátozták és gátolták eddig is, és fogják korlátozni és gátolni ezután is ezt a továbbhaladást. De a lelki egyház előtt ezek csak fokozottabban mutatnak rá a köteleztetésre, hogy valóban és mindinkább egyház legyen, hogy ellenállhatatlan világossággal dokumentálja örök lényegét, mely nem politikai, kulturális, szociális intézmény a keresztyén frázisok máza alatt, hanem az Ige hívő egyháza, s egyedül ebben a minőségében áldott misszionáriusa a nemzetnek, társadalomnak, kultúrának is.

Ma ezek a missziók a támadás tüzes nyilainak céltáblái, de azt kell remélnünk, hogy ezek a nyilak éppen azáltal tompulnak el és oltatnak meg majd, ha az egyházat tetteiről lesz kénytelen az evangélium hirdetőjének ismerni el a világ.

A hitben öntudatos, a szeretetben tevékeny lelki reformátusság útján indultunk el, s lépegettünk, sokszor botladozva s meghátrálva, az elmúlt évtizedben. De ez az út nem a múlté, mert ez az egyetlen útja a jövőnek is. Ennek az útnak a végén van a mártír-egyház Isten által kitűzött koronája.

II.

A jövő teendői

Ebben a szent meggyőződésben legyen szabad rámutatnom arra, hogy az erdélyi református Anyaszentegyház legfontosabb további feladatának azt tartom, hogy a *kiépített egyháztársadalmi kereteket és a létesített intézményeket komoly belső nevelői munka által lelki tartalommal, étellel, evangéliumi szellemmel töltsse meg.* Minden erejével örködjék efelett, és álljon ellene annak, hogy a szervezetek és intézmények öncéllá váljanak, vagy egyszerűen nevük-

ben viselvén az egyházi jelleget, világi analógiák szerint emberi érdekek, divatok, dicsőségek eszközei legyenek. A hit közösségének alapján élő szeretetközösség az a célkitűzés, mely a jelenlegi helyzetben határozottan azt jelenti, hogy az egyház lelki és anyagi értelemben egzisztencia-közösséggé kell hogy legyen, gyermekeinek tápláló anyjává, kit gyermekei viszont nem fölöslegük alamizsnáival szeretnek, hanem egész életüknek a közösség önfenntartó munkájába való odaadásával. Könyörgök a Mindenható Istenhez, Atyáink Istenéhez, hogy szent lelkével töltsen meg, mint életadó esővel, az egyház csatornáit és kútjait, a szervezeteket és intézményeket, s tegye a hívek seregét egyetlen szent közösséggé Krisztusban, „hogy életük legyen és bővelkedjenek”!

Külföldi kapcsolatok

Miután az elmondottakban röviden igyekeztem rámutatni a lelki egyháznak az elmúlt évtizedből kirajzolódó képére és örökségére, engedje meg a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés, hogy néhány szóval még utalhassak azokra a kívül levő kapcsolatokra is, melyek egyházunk életét és munkáját lényegesen befolyásolják, s melyeknek hitünk szelleméből következő fenntartása különös gondomat képezte.

Sokfelé ágazó és elég sűrű külföldi egyházi kapcsolataink ápolásában meggyőződésem szerint *az a legfontosabb, hogy életképességünk és munkánk bizonyosságait mutassuk fel külföldi hittestvéreinknek, s ha sebeinket is fel kell néha tárniuk előttük, mégis mindig arról igyekezzünk meggyőzni őket, hogy nem alamizsnát leső koldussal, hanem testvérrel állanak szemben, olyan testvéregyházzal, melynek az evangéliumi egyházak nagy közösségében sajátos hivatása és értéke van ezen a keleti véghelyen.* Azt tapasztaltam, Főtiszteletű Közgyűlés, hogy akit tényleg Krisztus ügye hozott hozzánk, arra mindig hatott ez a magatartás, és hogyha 1926 előtt sajnáltak minket, 1926 óta becsülnék is.

Az egyház és a közélet

A keresztyén felekezetek közti itthoni viszony tekintetében a *saját dolgunkkal való törődést fogadtam el arany szabálynak, mert csak a munka igazolja önmagát.* Azt kell hirdetnünk és gyakorolnunk, hogy a református önerő útja a közönyös türelem és a vak elfogultság felett vezet az igazsághoz. A hitben zárt, a szeretetben kiáradó: ez a mi szellemünk lényege.

A magyarság mint nemzeti kisebbség szempontjából *az egyházat a nemzeti eszmény őrének tiszteltem. Az egyháznak kell afelett örködnie, azon munkálkodnia, hogy az itteni magyarság és közelebről a református magyarság örökre egy maradjon mindazzal, ami magyar érték, elszakíthatatlan része maradjon az örök magyarságnak, mely nem politikum, hanem lelkiesség és*

szellemiség. Azonban az eszményt sohasem szabad összezavarni a taktikával. A taktika nem az egyház, hanem a politikai párt dolga. Az egyháznak a magyar politikában is csak egy feladata lehet: örködni azon, hogy a taktika az eszme szolgálatában álljon, annak legyen alázatos és hűséges eszköze, s ne emberi érdekeknek és hiúságoknak. Az elmúlt tíz év azt bizonyítja, hogy *egyházunk felelősei mindent megtettek népünknek az állam életébe való törvénytisztelő beleilleszkedésére Krisztus Urunk parancsolata szerint, és hogy a mi népünk öröklött ősi becsületességével eleget is tett ennek a kötelességének.* Mégis, Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés, a tény az, hogy jelenleg szenvedő áldozatai vagyunk a beteg világszellemnek, s érezzük, hogy a reformátusságot csak az Isten különös csodája tarthatja meg. Ebben a mélységes sötétségben az az én meggyőződésem, hogy sohasem szabad hibáztatható okaivá lenni szenvedéseinknek, de viszont arra sem szabad okot adnunk soha, hogy bárki megvádolhasson minket nemzeti mivoltunk, örökségünk feláldozásával, alku tárgyává tételével, elárulásával. A lelki egyház népének, az evangéliumi magyarságnak kiváltsága az, hogy nemzeti szellemének teljességében, atyáitól öröklött magyar jellemének őszintén felajánlott értékeivel legyen munkálója és hordozója a békességnek és szeretetnek azok között a felekezetek [és nyelvek] között, ahol él.

Íme, Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés, ezek azok a tíz év alatt meggyőződésemmé vált igazságok, amiket lelkiismereti kötelességemnek éreztem még egyszer elmondani a múltra és a jövőre vonatkozólag. *Tettem ezt azért is, hogy ezzel bizonyosságot tegyek arról a soha el nem fogyó szeretetről, mellyel az erdélyi református Anyaszentegyház, az én lelki Édesanyám iránt viseltetem,* akinek mindent köszönhetek: lelki születésemet, testi és szellemi tápláltságomat, az őt örömmel és hálaadással való szolgálhatás kegyelmi ajándékának huszonnégy áldott esztendejét, s ebben az utolsó tíz évi lelki vezérségre kiválasztottság díszét és terhét.

Buzgón könyörgök a Mindenható Istenhez, hogy ezt az áldott és szent lelki Édesanyát, a mi Anyaszentegyházunkat őrizze és áldja meg mindörökké!

Búcsú az egyháztól

És ezzel el is érkeztem a búcsú tovább fel nem tartóztatható, nehéz pillanatához. Lelki szemeim előtt ebben az utolsó pillanatban egyszerre ragyog fel valamennyi nemes és szent gyülekezet drága képe, amelynek kebelében Isten Igéjét hirdettem, az iskolák és intézmények, amelyekért viaskodtam és amelyekben szolgáltam, a munkatársak feledhetetlen arca, akikkel együtt szenvedtem, örvendeztem és dolgoztam. „És most íme én tudom, hogy nem látjátok többé az én orcámat ti mindnyájan, kik között átalmentem, prédikálván az Istennek Országát.” (Ap. Csel. 20. r. 25. v.) De kérek titeket, szeretett Atyámfiain, engedjétek meg nekem, hogy a lélekben és szeretetben való eltérhetetlen együttmaradásban reménykedhessek, mert *elviselhetetlen volna rám nézve ez a búcsúvétel, ha végleges elszakadást jelentene számomra mindat-*

tól, amit nekem az erdélyi református Anyaszentegyház jelent. Mert hiszen mindent jelent, egész eddigi életemet! Rám nézve ez a lelki szeretetközösség az a pótolhatatlan valóság, amelyben és amely által élek, amíg élek. Szabadon hát hinnem abban, hogy amint sok-sok drága lélekkel érzem változatlan egységemet, kik pedig már nincsenek e földi egyházban, hanem ama mennyekben és diadalmasban, éppen úgy együtt munkálkodhatom továbbra is a földi egyház kötelékében, ugyanazon szent szolgálat egységében azokkal, akikkel örökre egybekapcsolt Krisztus ügye, ha ezután megváltozott formák és módok között is.

Ebben a bizalomban kérem Isten minden kegyelmét és áldását a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés minden tagjára, az összes gyülekezetekre és intézményekre, az Anyaszentegyház minden munkására!

„Békesség az atyafiaknak és szeretet hittel egybe az Atya Istentől és az Úr Jézus Krisztustól!” (Ef. 6. r. 23. v.)

A Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés megértő jóakarata és szeretetébe ajánlva magamat, maradok mindig készséges szolgálója:

Dr. Makkai Sándor

28.

Gróf Bánffy Miklós méltatása Makkai püspökről

Szerk. bev.: A református egyházkerület tegnapi [1936. június 30.] közgyűlésén, mint azt már megírtuk, Vásárhelyi János olvasta fel Makkai püspök búcsúszózatát egyházához. Ezután gróf Bánffy Miklós emelkedett szólásra, aki az alábbi beszédet mondotta:

Reám hárul az a megtisztelő, de fájdalmas feladat, hogy a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés színe előtt, mindnyájunk nevében, akik vezérként követtük, istenhozzádot mondjak az immár eltávozott püspökünknek.

Talán azért hárul ez reám, mert engem is, mint annyi mást, az ő példája, prófétai akarata és buzdítása állított egyházunk cselekvő szolgálatába.

Talán más okból is. Talán azért is, mert annál a belső barátságnál fogva, mely minket kezdettől összefűzött, én vagyok hites tanúja annak a majdnem tragikus küzdelemnek, amit hatalmas szelleme az ő gyöngé szervezétével folytatott. Az Úrnak keze erős volt rajta – de a teste gyöngé. Mégis egyetlen pillanatig sem engedett magának nyugovást, tudva, hogy Izrael házának őrállóul adatott – míglen az egészsége megroppant a minden órát betöltő munkában.

Az alig fél éve tartott közgyűlésünk volt végső állomása ennek, midőn erejét összeszedve vitte végbe mindazt, amit kötelességtudatára parancsolt reá – vitte végbe hiánytalanul és tökéletesen, miközben mi, akik ismertük állapotát, aggódva figyeltük, nem törük-e össze a kitűzött cél előtt.

Példaadás számunkra az ő munkája, de példaadás az is, amit levelében ír, hogy mikor a püspöki kötelességeinek betöltésére megkívánt erőt megfoghatkozottnak látja, nem igényli annak díszét és kiváltságait. Hiszen gondoljuk meg: ő visszavonulva a munkától is püspökünk maradhatott volna, körülvetük volna szeretetünkkel és hálánkkal, de ő inkább választotta a vándorbotot, mintsem olyan helyet tartson meg magának, amely a mai nehéz időkben egész embernek egész munkáját kívánta meg.

Mondom: hálánkkal vettük volna körül. És valóban, ha visszatekintünk arra, amit tíz éven át Anyaszentegyházunkban megalkotott, igaz hálával kell reá gondolnunk!

A lelkek ébredésének hősi korszaka ez a tíz év.

Az addig főleg intézményes egyházat ő vezeti át a missziós munkába, az Evangélium lelkét újítja meg benne. Fölismeri, hogy mindenütt – az iskoláink, nevelőintézeteink, nyelvünk védelmében vívott harc között [közepette?] – a benső törekvés, a hívek eleven hite az, ami döntő, ez az a békés erő, mely a mai idők zűrzavaros és gyűlölködő világában a fundamentum, melyre munkánkat építenünk kell.

Nem sorolom föl mindazt, amit alkotott, mindnyájan ismerjük ezt. És ne

aggasszon az, hogy ebből sok nincsen még tető alá hozva. Hogy nem mondhatjuk: ez megvan; ez be van fejezve! – Az életben semmi sincs befejezve soha. Az élet mindig új és új követeléssel lép elénk, ennek újra és újra lankadatlan meg kell felelni.

De egy van, amit látunk közöttünk – ez a legnagyobb, és ez Makkai Sándor műve: amaz új szellem, mely közösségünket betölti, és a tevékeny szeretet élő egyházává teszi.

29.
Bánffy Miklós – Makkai Sándorhoz

Kvár [19] 36. VI. 30.

Kedves Barátom!

Ma délelőtt volt a közgyűlés, mely távozásodat tudomásul vette és utódo-
dat megválasztotta.

Én még mindig ennek hatása alatt állok, hiszen ebben a teremben
Nélküled sohasem voltam.

A búcsúleveled, melyet utóbb írtál, megrendítő hatást tett. Úgy intéztük,
hogy azt Vásárhelyi olvassa föl. Ő maga sem tudott meghatódás nélkül
végigjutni rajta, és a könnyektől alig tudta befejezni. A közgyűlésen sokan
sírtak. Egyetlen szempár sem maradt szárazon. Azért írom ezeket, hogy lásd,
mennyire igazam volt abban, amit az itteni közhangulatról mondtam volt
Neked.

És talán azért is, hogy megköszönjem Neked, hogy az Egyházunk szolgál-
latába állítottál. Nélküled soha sem is gondoltam volna erre. Márpedig itt és
ezekért mégis érdemes dolgozni, minden emberi és egyéni silányságok fölött
van valami nagy és nemes erő bennünk.

Tegnapelőtt Kós elvitt Zsobokra, ahol az I. K. E. táborozott. – Nagy
örömöm telt ezekben a fiatalokban. Annyi hit, életbizalom, egészséges jókedv
és mégis komoly munkavállalás van bennük – egészen felüdített ennek látása.
Mégis csak van jövője annak a népnek, melynek fiatalsága ilyen tud lenni. –
És az a Kalotaszeg, ifjúkorom szerelme! – Valóban gyönyörű nap volt, bár Kós
kordéján bőrig áztunk, míg visszajutottunk Sztánára.

Meleg kézszorítással, igaz barátod

Bánffy Miklós

30.

Albrecht Dezső

Egyre nőnek a veszteségeink

vagyonban, emberben, szellemben egyaránt. Erről a sűrített levegőjű nehéz földről évek óta tart és egyre tart a kétirányú elvándorlás. Az egyik az ókirályság felé irányul, a gazdasági nyomás alól menekülnek a nagyobb gazdasági lehetőségeket vagy legalább a megélhetést biztosító viszonyok közé. A másik vándorlás iránya Magyarország, és vonzása inkább a nagyobb szellemi kiélési lehetőségeknek szól. Számunkra fájdalmas mindkettő, s olyan vérvesztéséget és szellemi szegényedést jelent, ami hatásában ma még alig felmérhető. Az első irányú vándorlás a vándorlók száma miatt ijesztő, a második a vándorlók súlya miatt. Ravasz László, Áprily Lajos után most elveszítjük Makkai Sándort, a legvilágosabb erdélyi szellemet, az alkotásaiban nagy püspököt. Számunkra az ő távozása több mint egy embernek az elveszítése. Vezérünk volt, anélkül hogy mondtuk volna, anélkül, hogy tudta volna. Tíz évig kormányozni, tíz évig az élen állani, kivédeni a nemzet fájára zúduló csapásokat, harc közben megtanulni az önvédelem módszereit, védekezni s ugyanakkor építeni, egyre rosszabbodó viszonyok között; élen állni egy társadalomnak, amely kétségbeejtő reménytelenségében egymást marcangolja, melynek beteg testéből rothasztó kelevények nőnek, áruló indulatok, melyek tehetetlen nyomorúságukban az élen állók ellen feszülnek, melyek lefognak az építésre emelt kart és szennyet fecskendeznek balzsam helyett – összerombolódhatnak alattuk az idegzet, s vajon ki tudná megmondani: melyik a súlyosabb, rombolóbb, s melyik elől menekült roncsolt idegzetével a püspök? Nincs miért kutassuk: bármelyik lett legyen az ok, Makkai Sándornak mégis itt kellett volna maradnia. Több volt, mint ember: fogalom volt. Fogalom, aminek Erdély adta a lényegét, oszlop, amire szomjas folyondárként kúszott fel az erdélyi lélek. Távozásával elvesztettük az embert. Az alkotójától elvált mű azonban itt marad nekünk, s nem lehet más feladatunk, mint továbbfolytatni ott, ahol megszakadt. A *Magunk revíziójának* gondolata él és hat tovább, mert bár Makkai Sándor vetette papírra, az élet diktálta a sorokat. [...]

Részvétünket és szeretetünket viszi magával nehéz útján a távozó püspök, akinek talán legnagyobb tragédiája, hogy míg nemzetének hitet adott, saját hitét veszítette el. Részvétünk és szeretetünk Makkai Sándoré, az emberé, de küzdelemre kel bennünk ez az érzés a nemzetszabta paranccsal, mely nem néz személyt, csak nemzetet, és azt mondja: ha kínlódva, vérezve, meggyötörve is, de itt kell maradnunk.

31. Püspököt

választ ma [1936. július 1.] szorosabb értelemben vett országrészünk református egyházkerülete. A döntés kétségen felül áll. A közvélemény régebben kialakította már a közakaratot, mely a szó igaz értelmében az egyházkerület népének valóságos akarata. Tisztes harc nélkül, egyértelműleg Vásárhelyi János püspökhelyettes kerül a főpapi székbe, amely fájdalmas váratlansággal üresedett meg Makkai Sándor lemondása következtében, pótolhatatlan veszteséget és nagy próbát okozva. Van valami különösen erőteljes a tényben, hogy régi szokás szerint a püspökhelyettes kerül a legmagasabb lelkesi méltóságba. Két időszak értelme és érzése olvad össze ilyenkor. A nemzedékek egyik sora, mely a helyettest választja, kitűnő ajánlatot és alkalmat nyújt a másíknak, amely a helyettest püspökké magasztalhatja föl. A két időszak közé eső kor valóságos iskola, melyben a jövő püspök minden tulajdonsága előrémlik, és így a hatalmas önkormányzati erő folyton ellenőrizheti a közakarot egy régebbi elhatározását, és utólag a maga részéről egészen és valósággal szentesítheti. A tapasztalat szerint a két időszak ily módon elkerüli a tévedést. Egyáltalában a megnyugvás és biztonság tudata tölt el akkor is, ha ezzel az ősi önkormányzattal a püspökválasztás idején kerülünk szembe. Érezzük, hogy a nyugalom[ban] és szinte mozdulatlanságban is mekkora az erő, amely ilyenkor csak játszik izmaival, de nem kényszerül nagy döntésre feszíteni őket. Ez a fojtottság, mint hatalmas csönd – fönséges. És amikor vetélytárs nélkül választanak, hosszú megfontolás és alapos mérlegelés számos tevékenységei után szinte történeti hivatású tisztségre vezérembert, érezzük a felelősségvállalás komor méltóságát is. Tudjuk, ha évek tapasztalata és közvetlen hónapok fontolgtása ellenére is hiba történnék, ennek az önkormányzatnak megvan a módja és képessége, hogy további erők mozgósításával vagy átcsoportosításával a bajt eltakarítsák. Tulajdonképpen nem az egyes, hanem a népintézmény életvalósága s kész szelleme irányít és uralkodik.

A mai viszonylatokban szerencsésnek s rokonszenvesnek hirdetik bent és künt egyformán mindenütt a püspökválasztó egyházkerületi közgyűlés régóta kész döntését. A lángeszű bölcsész, író és szónok püspök fájdalmas tragédiája után égető és elutasíthatatlan szükség volt az egyszerűbb gyakorlati élet jól tapasztalt, megfontolt, idegerős emberére, aki eddigi életvitelének tanúsága szerint bizonyára minden erejét és képességét csak a papi és püspöki feladatoknak fogja szentelni. Aki viszont az elmúlt súlyos korszak és a jelenlegi áldozatokra való tekintettel teljes egészében megkapja majd az erdélyi kálvinizmus minden emberének és intézményének a föltétlen támogatását, mert a kisebbségi lét mai halálos veszedelmében szükség van minden

különérdek és elfogultság félretételére, minden erő egyesítésére, mintha Isten szemét folyton minden parányra szegeznék. Nem szabad, hogy vezérembereink a gyöngédségük öntusáiba merüljenek az elhagyatottság beteges tudatában. Kisebbségi püspök nemcsak a saját híveink, de kivétel nélkül minden magyar támogatására is szorul. És számíthasson is reá. Országrésünk ősi kálvinizmusának hatalmas hagyományok és hatalmas feladatok mai tömkelegében ne szigetelje önmagára időszerű püspökét, de minden eddiginél nagyobb bölcsességgel és tisztasággal válassza meg helyettesét, akinek erősítenie kell a püspököt, a főpásztori szellem és a legfőbb kormányzat fényét és szépségét is emelni, nemcsak erejét és hatását. Minden új nap nagyobb és nagyobb terhet rak az egyházakra szellemi, lelki, dologi tekintetben, és a felkészültséget főpapjaink éreztetni tartoznak. Üdvözöljük melegen az új rendszert, és boldog sikert kívánunk neki.

32.

Makkai Sándor volt erdélyi református püspök beszél tízesztendős munkájáról, küzdelmeiről és jövő terveiről

Az erdélyi reformátusok tíz esztendővel ezelőtt, az 1926. év derekán választották meg püspöknek Makkai Sándort, aki ezzel a választással az erdélyi magyar élet egyik legexponáltabb és legnehezebb pozíciójába került. Az erdélyi református püspöki méltóság, de általában bármelyik erdélyi magyar egyház vezető tisztsége alapján és lényegében mást jelent manapság, mint jelentett valamikor. Jelent a hívők és az egyház lelki vezetésén kívül társadalmi küldetést, szociális missziót, szakadatlan küzdelmet a reábízott és magára vállalt érdekek védelmében. Makkai Sándor csaknem tíz esztendeig bírta ezt az emberfeletti munkát, a múlt év vége felé azonban erői cserben hagyták. December elején mint súlyos beteget hozták fel Budapestre az egyik belgyógyászati klinikára, amelynek három és fél hónapig lakója volt. A beható orvosi vizsgálat végeredményben azt állapította meg, hogy az erdélyi református püspöknek semmi szervi baja nincsen, csupán a *végkimerüléshez hasonló állapotba jutott a túlfeszített munka és izgalmak nyomán*. Azóta újból erőt gyűjtött Makkai Sándor, most már megint nyugodt, könnyed mozgású, borongós, tépelődő tekintetéből erély is sugárzik reám, amint vele szemben ülök budai lakásán és elmond egyet-mást az *Új Magyarorságnak* tízesztendős erdélyi püspöki munkájáról, az elért eredményekről és csalódásokról és végül a tervekről, amelyekkel most, lemondása után a bizonytalan jövőnek nekiindul. A következőket mondja:

– Lemondásom oka, mint azt lemondólevelemben és az egyházkerületi közgyűléshez intézett búcsúszózatomban kifejtettem, kizárólag egészségem súlyos megrongáltsága volt. Bár a gondos orvosi kezelés folytán, Istennek hála, most már jobban vagyok, lelkiismeretem ítélete szerint nem vállalkozhatam tovább arra, hogy folytassam eddigi missziómat, mert az erdélyi református püspök munkájának a mai körülmények között olyan magas mértéke van, amelyet tíz éven keresztül magam is alkalmaztam, de sajnos, nem bírtam tovább. Maga a kisebbségi sors hozza magával, hogy a sok fontos közérdeket képviselő és védelemző vezért, aki magát nem kímélheti, az évek – az én esetemben tíz súlyos esztendő – lekoptatják, megőrlik. Ezért én magamra nézve helyesnek ítélttem, de általában is érhetőnek, indokoltnak s hasznosnak tartom, hogy a *kisebbségi vezetők bizonyos idő elteltével adják át helyüket még töretlen utódoknak*. Az idő mértéke természetesen egyénenként más és más lehet. Reám nézve ez volt. Hangsúlyozom, hogy az illetékes egyházi tényezők teljes méltányoló megértésével történt ez a lépés, maga az egyházkerületi közgyűlés is így vette tudomásul. Igen, a munkáimtól, barátaimtól, híveimtől, szülőföldemtől való elválás kimondhatatlan fájdalmat jelent, de ennek

így kellett történnie, hiszem, hogy a köz érdekében is. Lelkileg sohasem szakadok el tőlük: itt ez a sok megható búcsúirat, levél, sajtómegnyilatkozás mind arról tesz bizonyosságot, hogy a szeretet köteléke örökre, változtathatatlanul összefűz bennünket.

– Tíz esztendei püspöki munkám – sok kiváló munkatársam segítségével és az egyházi társadalom egyre szélesebb rétegeinek részvételével – arra irányult, hogy a *magyar református egyházat Erdélyben igazi lelki egyházzá, a hitből fakadó szeretet nagy testvéri munkaközösségévé tegyem*, természetesen testvéri békességben a magyarság többi ottani egyházaival. Törekvésemet, sok megpróbáltatás és harc dacára is, *Isten gazdag és csodálatos áldása kísérte. Az öröklött intézmények megtartása mellett ötszáz új templom és iskola épült e tíz év alatt egyházkerületemben.* Új nevelőintézetek: leányfőgimnázium, tanítónőképző, egyetemi internátus, kereskedelmi és gazdasági iskolák létesültek, a megindult lelkek seregének áldozatából központi szeretetintézmények: árvaház, diakonisszaintézet, kórház, továbbá gyermekotthonok, aggmenházak stb. támadtak. *Az irodalmi eszközökkel, intézményes és közvetlen módon megerősített öntudatos reformátusság mai állapota össze sem hasonlítható a tíz év előttivel, annyira felülmúlja azt.* Az egyházi társadalom ma életkorok és nemek szerint megszervezett tevékeny hit- és szeretetszövetség. A vallásos nevelés és oktatás, az istentiszteleti rendtartás, az egyházfegyelem, a lelkészképzés reformja mind ennek az évtizednek a rügyfakadása, virága, itt-ott már gyümölcse. Istennek soha meg nem hálálható kegyelmi ajándéka volt számomra az, hogy mindezekben előljárhattam, vezethettem, a munka napjának terhét és hevét az élen hordozhattam, míg csak erőmtől telt.

– Új munkám, amelyre kineveztettem, a debreceni Tisza István Tudományegyetem pasztorális teológiai tanszékén vár reám. Őszinte hálával gondolok azokra a nemes és mélybelátású férfiakra, akik, mint legilletékesebbek, lehetővé tették számomra, hogy ezen a szép és fontos munkamezőn tovább dolgozhassak nemzetem és egyházam javára, együttesen. Debrecen ősi szelleme, csodálatos tradíciói, különleges nagy hivatása a magyar szellem életében mélyen érintenek és vonzanak engem. Nagy szeretettel fogok arra törekedni, hogy munkakörömben a lelkigondozás és szeretetmunka elméletében hallgatóimat minél mélyebbre vezethessem be a lélek titkainak műhelyébe, ahonnan a nemzetet megtartó igazi szeretet erői és alkotásai származnak.

– Az irodalmi munkát illetőleg annyit mondhatok, hogy a közeljövőben természetesen tanszékem teendői fognak teljesen lefoglalni. *Egyébként az irodalmi munkát mindig szolgálatom egyik módjának tekintettem, amely bizonyos igazságok hirdetésére való, természetesen az egyetlen igazság sugarai-ból.* Hogy a jövőben fogok-e a szolgálatnak ezzel a módjával élni, az teljesen attól függ, szükségesnek fogom-e találni azt. Jelenleg, már betegségem kezdete óta, nem dolgozom irodalmi munkán, *de van egy majdnem kész könyvem, amelyet már évek óta írogatok, egyéb teendőim szüneteiben.* Ez is a magyar sors képe, egy falusi lelkész küzdelmeinek tükrében. Talán be tudom fejezni. Talán napvilágot is lát egyszer.

33.

Makkai Sándor válaszol az *Universul* hamisítási kísérletére

Erélyesen tiltakozik az ellen, hogy az erdélyi magyarság hősiességéből a másik oldal igyekezzék tőkét kovácsolni

Makkai Sándor volt erdélyi református püspök nemrégiben nyilatkozott az *Új Magyarságban* arról a tízesztendős küzdelmes munkáról, amelyet Erdélyben folytatott a magyarságért. Beszámolt arról, hogy a magyarság sok megpróbáltatása és harca ellenére is ötszáz új templom és iskola épült erdélyi egyházkerületében tíz év alatt.

Noha hangoztatta, hogy mindezeket az eredményeket nagy nehézségek közben és hősi erőfeszítés után sikerült elérni, mégis a magyarfaló *Universul* című lap Makkai Sándornak az *Új Magyarságban* megjelent nyilatkozatát tendenciózusan állítja be, és azt a hamis következtetést vonja le, hogy Makkai nyilatkozata „megdönti” azokat a vádakot, amelyeket a román kormánnyal és hatóságokkal szemben a kisebbségek üldözése miatt magyar részről felhoznak. Az *Universul* mintha mit sem tudna az utolsó tizenhét esztendő küzdelmeiről, megkockáztatja azt a merész állítást: „Hogyan lehet magyarellenes tendenciával vádolni a román kormányt és a hatóságokat, ha a református egyház intézményei ilyen szép eredményt értek el tíz év alatt?”

Megszoktuk az *Universul* magyarfaló, tényeket meghamisító cikkeit, de mégis megkérdeztük Makkai Sándor professzort, hogy mit szól azokhoz a következtetésekhez, amelyekkel az *Universul* ismét félre próbálja vezetni a közvéleményt.

Makkai Sándor a következőket mondotta:

– Az *Universul* szóban forgó cikkét nem olvastam. Amennyiben azonban az én nyilatkozatomból tényleg politikai előnyöket akart magának meríteni, s a magyar kisebbség nehéz sorsának tényleges képét szándékozott a valóságnál előnyösebbnek feltüntetni, *visszaélt az én jóhiszeműségemmel*. Az a felemelő tény, hogy az erdélyi református egyházkerület népe az elmúlt tíz év alatt ötszáz templom- és iskolaépületet épített vagy újítt meg – természetesen már meglévő, régebben is működő iskolák épületeit – *egyedül és kizárólag ezt a népet dicséri, ennek csodálatos és tiszteletreméltó életerejét mutatja, éppen a súlyos megpróbáltatások között*. Hiszen a legtöbb iskolaépületet éppen azért kellett felemelni, megújítani, mert a hatóságok számtalan címet találtak a régiék kifogásolására. *Népünk azonban inkább vállalta az áldozathozatalnak sokszor rendkívüli terheit, semhogy lemondjon iskoláiról*. Úgy ezeket, mint a templomait kizárólag a *saját* keserves szegénységéből teremtette meg és egyetlen fillér *állami* segítséget erre nem kapott. Ebből igazán nem lehet érdemet kovácsolni az *Universul*nak. Én különben nyilatkozatomban kizárólag belső *egyházi* ügyekről beszéltem és tudatosan kerültem minden politikát.

Ezúttal nem tértem ki az erdélyi magyarság életének semmi olyan vonatkozására, amely szomorú és fájdalmas. De ez a *legtávolabbról sem jelenti azt, hogy ilyen vonatkozások nincsenek*. Azonban az én célom nem az volt, hogy ezeket mutogassam. Elvárhattam volna tehát az *Universultól*, hogy magatartásomat méltányolja és hasonló magatartást tanúsítson a szenvedő magyarsággal szemben. Én nem akarok jelenleg vitába szállani az ő állításaival, de az ellen *erélyesen tiltakozom, hogy a nyilatkozatomban foglalt tényeket, melyek, ismétlem, egyedül az erdélyi magyarságra sugároznak fényt, illetéktelenül a másik oldal javára könyvelje el*.

34.

Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz

Kolozsvár, 1936. júl. 20.

Kedves Sándor!

Édesanyám köszönetéhez csatolom a magamét is, vigasztaló soraid nagyon jól estek. Te tudod, hogy szegény jó Apám mennyire szeretett titeket. Én tudom, hogy távozásod mennyire fájt neki. Szerdán, mikor a lapok közölték az igazgatótanács elfogadó határozatát, nagyon fájdalmasan beszélt a tényről s a szűkszavú búcsúztatásról. V. 23-án egy műtétnél, mikor Pop Alexandru sebészprofesszor egy magánbetegét operálta a kórházban, s őt hívta asszisztálni, már fáradt volt nagyon, s emlegette, hogy nem való neki már ez a nagy műtét. Mégis vállalta, mert a kórháznak fontos az ilyen összeköttetések ápolása. A 3 órás műtét után lassabban öltözött át, mert Poppal beszélgetett, s meghült. Vasárnap (24-én) du. kirázta a hideg. Injekciót adtam be, s ahogy jobban lett, fel akart kelni, megnézni az operált beteget. Nem engedték. [...] Filep este megállapította a tüdőgyulladást, reggel (25-én) a mentőautón a kórházba vittem. Irtóztos erővel tört ki a betegség, ami már régóta lappangott benne, csak ő titkolta előttünk is, és dolgozott teljes erővel. (Azért titkolta, mert félt, hogyha sokat betegeskedik, „kitúrják állásából”). Szerdára már annyira erőtlen volt, hogy inni sem tudott, mindkét oldali tüdőgyulladás fejlődött ki. Csütörtök éjjel rosszabbodott a szívműködése (tavaly óta nagyon meggyengült a szíve), de aztán sikerült feltámasztani, s Hatieganu a szombat déli konzílium után még azt mondta, hogy nem reménytelen az állapot, ha hamar megjön a krízis, túlesünk. A krízis közeledett is óriási izzadással, de a szíve nem bírta. Május 31-re virradó éjjel, pünkösöd vasárnapja hajnalán 3 órakor halt meg. Én voltam mellette. – A kötelességteljesítés áldozata volt. S ő, aki annyira nyugtalan természetű volt, egész betegsége alatt a legcsodálatosabb türelemmel viselte borzasztó fájdalmát, szörnyű légzési nehézségeit, és hősiezen nézett szembe az elmúlással. – Mi pedig itt maradtunk lesújtva, árván, ezer gond között. Annyira vagyunk még, hogy a házat tán tartani tudjuk, de a mindennapink alig van biztosítva. Én igyekszem megkapni az iskolaorvosságot, bár nehéz lesz: Mester Gábor is pályázik reá. (Ezt csak megírom, hogy tudjad.)

V. 25-i leveled éppen akkor jött meg, mikor szegény Apám állapota rosszabbra fordult. Lehet, hogy előző levelem hangja túlmént a határon, a féltő szeretet hangja tette ezt csak; nekem nagyon fájna, ha ezt meg nem érezted volna belőle – Ott voltam a jún. 30-i ker. közgyűlésen, nekem szomorú volt, mint egy temetés. Jól tetted, hogy azt a búcsúlevelet megírtad.

Láttam igaz könnyeket, és láttam farizeus könnyeket, és láttam alig leplezett diadalmas arcokat. Legutóbbi leveled után sok minden megvilágosodott előttem, és szörnyű lehet Neked most felelősségből hallgatni! Édes Sán-

dor, előző leveleim azért voltak, mert éreztem, hogy kell hogy valaki, akinek szeretetében és jóindulatában nem kételkedhetsz, nyíltan feltárja előtted azt a látszatot, amibe végzetesen kerültél olyan jóhiszeműek előtt, akik a tényeket nem ismerik! Vállaltam érted s az ügyért ezt a hálátlan feladatot.

Amiben tévedtem, abban kitörő örömmel foglak megkövetni, de ne azt vedd, hogy ezt neked Erdélyből írták, hanem hogy *én* írtam, aki végzettedben ártatlan vagyok.

Kötelességem eloszlatni még egy félreértést. Levelem végéből Te azt vetted ki, hogy eszmei harcunkban a Te segítségedet nem akarjuk igénybe venni! Ezt én nem írtam, nem éreztem, nincs így!! Én azt írtam – esetleg nem elég jól fejezve ki magam –, hogy az elmeneteled körül támadt (vagy *támasztott!*) látszatok megnehezítik a mi (itt maradtak) további harcunkat eszméinkért („*eddigi közös eszméinkért vívott harcot*” írtam, s nem „közös harcot”). Ez sajnos igaz, mindkét szélsőség oldaláról fegyvernek használják fel elmeneteled a transzilvanizmus ellen. De gondolhatod, hogy életem mai mélységében még inkább akarok becsületes és igazságos lenni. Már sejtem, hogy áldozat vagy, egy hibás és rothadó rendszeré, amelynek hibáit láttad. Erdélyi érdek, hogy ez kellő időben kiderüljön. S emellett felelősség szempontjából eltörpülnek azok az emberi gyengeségek, amiknek pedig szintén előkészítő része volt a tragédiában. A teljes igazságnak ki kell derülnie, érzem. Légy jó elolvasni, amit távozásodról az Er[délyi] Fiatalokban írtunk, s írd meg, hogy az ügy mai állásában, csak sejtve a valódi okokat, s a transzilvanizmus érdekében, ez az írás tőlünk s Veled szemben becsületes és szükséges dolog volt-e? Isten adjon erőt, hogy szörnyű látszatok közepette is kellő időben teljesíteni tudd az új hivatásodat: tragédiád okozóival szemben az igazi erdélyiségért. Szeretetünk Veled van, Isten rendeléseinek mélyébe nem láthatunk. Én hiszem, hogyha régi önmagadat megtalálsz, kikerülsz az ellened és eszméd ellen készített szakadékból. Adja Isten, hogy úgy legyen. A régi szeretettel és barátsággal ölel:

Béla

Ui. Levelem a postaköltség kíméléseért tettem az Édesanyám leveléhez, ő nem tud róla. Szegény Apám mellékelt képét szeretettel küldjük. Ez két év előtti kórházi csoportképről nagytás.

35.

Makkai Sándor – Jancsó Bélához

Bp., 1936. VII. 26.

Kedves Béla,

júl. 20-i leveledet köszönettel vettem. Abból, valamint Édesanyád leveléből mély fájdalommal olvastam boldogult Édesapád szenvedéseit, halálát. Az ő elmúlásának és az én eltávozásomnak ez az időbeli összetalálkozása (épp-úgy, mint a Csutak Vilmos haláláé) szinte szimbolikusan mutatja, hogy a „mi időnk” Erdélyben lejárt. Adja Isten, hogy az utódok több sikerrel vigyék tovább az ügyet. Nektek, kedves Béla, szívből kívánom Isten segedelmét nehéz körülményeitek között. A Te és az Elemér energiája, kitartó munkája bizonyára meghozza nektek a megérdemelt sikert.

Ami kettőnk utolsó levélváltását illeti, ismételten kijelentem, hogy egy pillanatig sem érzek haragot, csak azt, hogy a dolog vitatása nem folytatható. Azt pedig egy pillanatig sem vontam kétségbe, hogy szeretetből tetted. Én kész vagyok tovább dolgozni azokért a célokért, amelyekért eddig is dolgoztam. Sajnos, az E[rdélyi] F fiatalok általad említett számát nem kaptam meg, s így nem írhatok róla véleményt. Légy jó, küldd el ismét. Általában annak örvendének legjobban, ha elhallgatnának a távozásom felőli találgatások, és csendben hagyának engem élni és dolgozni.

Egyébként Erdélyből sok-sok megértő és szeretettel teljes levelet kaptam, olyanoktól is, akiktől nem vártam. Ez megnyugtató. E hó 21-én letettem a hivatali esküt a debreceni egyetemen. Nagy szeretettel és igen kedvesen fogadtak, úgyhogy remélem, sikerülni fog ott jó munkát végezni. Debrecenbe nov. 1-re költözünk le, mert akkorra kaptunk lakást, addig innen fogok lejárni. Magyarországról valósággal elárasztottak üdvözlésekkel, ami azért jó, mert nem kell mesterséges akadályokat leküzdeni munkám kezdetén. Így hát Isten segedelmével megkezdem új életemet, melyben, remélem és hiszem, hogy módodom lesz használni régi, igazi szeretteimnek is. Köszönöm jókívánságaidat, s azokat szívből viszonzom.

Köszönöm Édesapád arcképét; nagyon jó, hogy elküldted, mert nem volt róla képem. Kegyelettel fogom őrizni! Kérlek, add át Édesanyádnak köszönetemet kedves leveléért, feleségem csókjait és az én kézcsókomat. Szívből kívánok Neki vigasztalást Istentől!

Szeretettel köszönt igaz barátod:

Makkai Sándor

36.
Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz

Kolozsvár, 1936. júl. 29.

Édes Sándor!

Megkaptam és szívből köszönöm úgy a magam, mint Édesanyám nevében vigasztaló soraidat és jókívánságaidat.

Mellékelten küldöm az E[rdélyi] Fiatalok legújabb számát. Tudomásodra kell hoznom, hogy a M[agyar] Párt ebből a számból vétetett magának (különben nem jár nekik), amint hallom, azért, mert gyűjti a távozásod körüli megnyilatkozásokat.

Új életedhez még egyszer minden jót kívánva a régi barátsággal és szeretettel ölel:

Béla

Ui. Édesanyámmal együtt szívből köszönjük a Margit üdvözleteit is, én kézcsoikom küldöm.

37.

[Jancsó Béla]

A Makkai-rejtély

A tényekkel, a valósággal szembe kell nézni, ha mégoly keserű, mégoly megrendítő is.

Makkai Sándor, Erdély református püspöke betegségére hivatkozva lemondott állásáról. Ez az egyik tény, mely az egész itteni magyarságot érinti, hiszen korszakalkotó egyházi építőmunkájának erdélyi magyar szempontból is felbecsülhetetlen a jelentősége. Állásától való megválása tehát nemcsak egyházi, hanem egyetemes erdélyi magyar veszteség.

De ennél sokkal több, sokkal végzetesebb is történt. Megtörtént az elhihetetlen: Makkai Sándor, a *Magyar fa sorsa*, a *Magunk revíziója* írója itthagya Erdélyt. Expatriált, kivándorolt Erdélyből.

A tényekkel szembe kell nézni, ha mégoly fájdalmas, mégoly megrendítő is ez a szembenézés.

Az első tény: a püspökségről való lemondás, bár összes okait valószínűleg nem ismerjük, fájdalmassága ellenére is megmagyarázható, emberileg indokolható. Az önkéntes félreállítás becsületes tett, ha az illető úgy érzi, hogy nem tud már eleget tenni lelkiismerete mértéke szerint vállalt feladatának. A kijáró nyugdíj el nem fogadása nemes mozdulat.

De érthetetlenek, megmagyarázhatatlannak, nem indokoltnak s lelkiismeretünkkel össze nem egyeztethetőnek látszik a tény, mely szívünk gyökeréig nyilallt, hogy Makkai Sándor itthagya Erdélyt.

Ezzel a ténnyel eddig kisebbségi közéletünk egyáltalán nem nézett szembe. Nem kutatta a kivándorlás okait. Nem mutatott rá, hogy ez a megdöbbenő lépés nem szükségszerű következménye a püspökségről való lemondásának, és hogy eddigi gondolatrendszeréből nemcsak hogy meg nem indokolható, de azzal szögesen ellentétes. Így annak az eszmének gyengítésére alkalmas (és ezt siettek is kihasználni!), amelybe itteni életakarunk hite kikristályosodott. A kivándorlásával ért csapás nemcsak az, hogy legnagyobb szellemi értékünk hiányzik a fokozódó szükség napjaiban. Nagyobb s hatásaiban kiszámíthatatlan csapás: egy borzasztó példa erkölcsi rombolása akkor, amikor pusztán az erkölcs, a hűség tarthat meg bennünket. A hűség szülőföldünkhöz, itteni rendeltetésünkhöz, önmagunkhoz.

A Makkai Sándor kivándorlásának nem lett volna szabad megtörténnie. S hogy mégis megtörtént, kinek fájhat inkább, mint nekünk, akik érdek nélkül, sőt sokszor érdekeink ellenére is önzetlenül hirdettük mindazt, ami életet adó erő szavaiban, amit az új erdélyi magyar öntudatért tett? Akik a télen is, mikor betegszabadsága alatt kimenetele vádjával kapcsolatban aljasul megrágalmazták, a beteg jogát megvédelmeztük. De kinek tragikusabb kötelessége

mégis, hogy szembenézzon és ítéljen az erdélyi magyar lelkiismeret végső földi ítéletével, mint nekünk, akiknek ez a lelkiismeret a legfőbb földi mérlegünk, s az erdélyi magyar életérdek a legnagyobb parancsunk.

A[z Erdélyi] *Fiatalok* vállalja a tragikus kötelességet. Vállalja, mert vallja, hogy a tényekkel szembe kell nézni, ha mégoly fájdalmas, mégoly megrendítő is. Vállalja és teljesíti is, ha majd annak eljön az ideje.

Lelkiismeret szerint és felelősséggel ítélni ugyanis csak a tények, a körülmények *teljes* ismeretében lehet. A Makkai Sándor kivándorlásával kapcsolatban azonban eddig még egyetlenegy körülményt sem ismerünk. Ok nélkül ez a kivándorlás nem történhetett. A kivándorlás okairól viszont sem Makkai, sem más egyetlen szóval sem nyilatkozott. Nem tudhatjuk, milyen lelki okok, milyen belső meghasonlás indíthatta útnak ezt a végzetes lavinát. Nem tudhatjuk, hogy ez a lépés elkerülhetetlen volt-e, vagy elkerülhető? Nem tudhatjuk, hogy tett-e valamit ennek elkerülésére, akart-e itt maradni Erdélyben egyszerű embernek, közkatonának a kisebbségi sorsban? S ha akart, erre a lehetőséget megadták-e neki azok, akik megadhatták?

Ezekről a kérdésekről senki sem beszél. A kivándorlás belső vagy külső okairól mindenki hallgat. Ez a hallgatás titkot takar. Még nem tudjuk, hogy egy lelki vagy pedig egy közéleti szakadék titkát.

Ezt a titkot, ezt a rejtélyt előbb vagy utóbb meg kell tudnia az erdélyi magyarságnak. Tudnia kell, hogy a kiürítésnek, végzetes szellemi meggyengítésének felelőssége kit és mennyiben terhel. Felelnie kell a kivándorolt Makkai Sándornak, felelniök kell mindazoknak, akik tudják. Az erdélyi magyar lelkiismeretnek tartoznak a számadással.

Míg ez a számadás meg nem történik, nincs helye a hátmögötti felelőtlen ítéleteknek sem az eltávozottal, sem a vele kapcsolatban álló közéleti tényezőkkel szemben.

Mikor lehull a rejtély lakatja és feltisztul a kód: akkor, de csak akkor nézhetünk igazán szembe kisebbségi életünk legdermesztőbb belső tényével, ítéletet csak akkor mondhatunk. Az erdélyi magyarság érdekében, erdélyi magyar lelkiismeret szerint akkor, de csak akkor ítéletet is mondunk.

38.

Makkai Sándor – Jancsó Bélához

Bpest, 1936. július hó 30.

Kedves Béla,

leveledre írt válaszom elküldése után megkaptam a[z Erdélyi] Fialatok illető számát, és elolvastam a rám vonatkozó cikket. Mivel véleményemet kérted róla, meg kell írnom, hogy ezt a cikket sem helyesnek, sem hasznosnak nem tarthatom. Igaz, hogy régebbi álláspontodhoz képest haladás van benne annyiban, hogy magát a lemondás tényét most már magad is megmagyarázhatónak, indokolhatónak, becsületesnek tartod. Szerintem itt meg kellett volna állnod. Úgy a köznek, mint nekem az lett volna az érdekem, hogy rejtélyről, titokról és ítéletről ne legyen szó. Ha ui. lehet szó rejtélyességről, az a mindannyiunktól független jelenlegi körülményekből következik, és éppen ennél fogva nem szabad piszkálni, mert súlyos károk nélkül nem lehet felderíteni. Ezért az általad „közéleti szakadéknak” nevezett valamivel szemben az egyedüli helyes teendő a hallgatás. Én a köz érdekében mindenesetre hallgatni fogok, és nem leszek hajlandó „felelni”. Ha pedig „lelki szakadék”-ról lehet szó, az csakis énreám tartozik, és arról senki szórakoztatására nem vagyok és nem leszek hajlandó nyilatkozni. Ezért azt tartom, hogy az „ítélet” vállalása nem is illetékes, nem is igazságos, de nem is célravezető. Éppen, mert teljesen igaz, amit írsz: csak a tények és körülmények teljes ismeretében lehet ítélni. Ilyen teljes ismereted, meggyőződésem szerint, sohasem lehet, s ha volna, akkor éppen elállnál az ítékezéstől.

Mindezeket én, kedves Béla, csakis azért írom meg neked, mert véleményemet kérdezted. Egyébként, szokásomhoz híven, a saját ügyemben nem élnék a védekezés jogával. Hangsúlyozom, hogy most is kizárólag az egyetemes érdek és nem az én egyéni érdekem az, amiért a fentieket elmondtam.

Nekem változatlanul az a meggyőződésem, hogy az erdélyi magyarságnak velem szemben panaszra oka nem lehet, én a végsőig helytállottam elvileg és gyakorlatilag egyaránt, s munkámból, küzdelmeimből az erdélyi magyarságra nézve csak áldás fakadt. Kényszerű lemondásom és ezzel igenis szükségképpen összefüggő térbeli távozásom alkalmából nem ítékezést, hanem elismerést és köszönetet érdelek, főleg éppen tőletek, akik saját szavaitok szerint szellemi örököseim vagytok. Ha most köztetek lennék, és valaki mást, hasonló okok miatt, meg kellene védenem, egészen más cikket írnék arról, akit szeretek, és akinek adósa vagyok, és bebonyítanám neked, kedves Béla, hogy az erkölcs, hűség és helytállás parancsát nem szegte meg az, aki az erdélyi magyarság sorsát hosszú tépelődés és tapasztalat után csakis az egyetemes magyarság egységes sorsához kötve látja megoldhatónak, és ezért, amíg csak él, küzdeni akar, szükségképpen megváltozott térbeli és formai feltételek között. De hát ezt nem tudom, magamról lévén szó, bizonyí-

tani neked, legalább egyelőre. Sajnos, köztünk támadt a végzetes szakadék: te „egy borzasztó példa erkölcsi rombolásának” ítéled máris, a tények teljes ismerete nélkül, azt a kényszerű és szomorú eseményt, ami rajtam végbement, mintha én azt akartam volna, hogy példát adjak vele. Holott ez a beállítás, ez a figyelemfelhívás nyomja reá a példa erejét. Én hiszem és remélem, hogy Isten kegyelme még kihozza a jót ebből a „borzasztó példából”, és igazolni fog engem a jövő. A kiürítés és a végzetes szellemi meggyengítés vádjait én a magam részéről pusztá frázisoknak tartom. Az erdélyiség mint szellemiség, mint érték kategória igazán nincs térbeliséghez és testséghez kötve. Ha ahhoz volna kötve ezt jól értsd meg, kedves Béla, akkor árusítás volna az egyetlen és egységes magyar szellemiség ellen, és akkor az ítélet azokra hull vissza, akik így értelmezik.

Mindezek alapján én nem tudok egyebet tanácsolni neked ezzel a kérdéssel kapcsolatban, mint azt, hogy türelmesen várjuk meg az idő magyarázó távlatának feltisztulását, és az ítélezést bízzuk reá a tévedhetetlen Bíróra, aki azt parancsolta: „Ne ítéljetek, hogy ne ítéltessetek!” Egyébként pedig, ha nem gondolkozunk romantikusan, hanem józanul, gyarló emberektől ne kívánjunk többet, mint amennyit elbírhathatnak. Ha minden erdélyi magyar helytáll addig, amíg bírja, éppen eleget tett. És még azt az egyet szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a helytállás és a hűség parancsának megszégyesítése alatt talán mégis célszerű volna azt érteni, mikor valaki megtagadja nemzetét, és renegát lesz. Magyarországon sok százezer erdélyi ember él, és igen soknak az enyémnél sokkal kisebb oka volt reá, hogy elhagyja Erdélyt: én mégsem tartom egyiket sem renegátnak, ami örültség volna. Ez a példa talán rávezet téged arra, hogy én mit gondolok a transzilvanizmus ítélező formájáról.

Azonban, édes Béla, béke velünk! Ha, úgy látszik, eltávolodott álláspontokról és meggyőződésből is, de egyformán jót akarunk. Higgyünk ebben, és ne okozunk egymásnak sebeket, melyek különben is csak bajt hoznak, a közre is.

Bár mi ketten, te meg én, a külsőségekre nem adunk, mégis a mások részéről történhető félreértések kikerülése végett megírom neked, hogy nemcsak a múlt jogánál fogva, hanem itteni törvényes helyzetemnél fogva nekem a következő címzés jár: Főtisztelendő és Méltóságos ... egyetemi ny. r. tanár.

Szeretettel köszönt igaz jóakaró barátod:

M[akkai] S[ándor]

39.

Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz

Kolozsvár, 1936. aug. 11.

Kedves Sándor!

Júl. hó 30-i leveledre hosszas tusakodás után válaszolok. S válaszolok, mert úgy érzem, hogy az Erdélyi Fiatalok cikkét sokban félreértetted.

1. Ez a cikk nemcsak az én véleményem, hanem a lapé is, annak nevében íródott, de fedi az én jelenlegi nézeteimet is.

2. Én *mint magánember* írhattam volna távozásod veszteségéről és azokról az el nem múló érdemekről, amiknek tudata szívünkben ki nem hal, de a lap véleménye – az „ítélkezés” későbbi szerepét elvben és az erdélyi magyarságnak a tényekkel mindig szembenézni köteles szempontjából vállalva – ma más nem lehetett, mint a probléma éles exponálása. Ezt tartottuk Veled szemben is kötelességnek, és munkásságod méltatását csak abban a későbbi alkalmas időpontban, a közre nézve való szükség mértéke szerinti „ítélkezés”-ben tartjuk igazságosnak a mérleg serpenyőjébe dobni. Akkor meglátod, hogy nem leszünk hálátlanok a *Magunk revíziója* írójával s az alkotó püspökkel szemben.

3. A „borzasztó példa erkölcsi rombolása”: nem előlegezett ítélet, csak egy sajnálatos ténynek a nyílt bevallása. Te, eltávozva nem láthatod, mi látjuk, hogy távozásodnak megvolt és megvan ez a hatása, akaratod ellenére is. A cikk megírására is részben ennek a hatásnak ellensúlyozása készített. – De hidd el nekem, édes Sándor, hogy ha én nem látom távozásod okait, viszont Te nem láthatod minden itteni következményét. Teljes véleményünk ma egyikünknek sem lehet, belátom. Azt azonban, újra kérlek, hidd el, a sebosztás vagy sebfeltépés tőlünk s tőlem állt legtávolabb. Nagy lelkiismereti harc után született meg ez az írás.

Pár mondatod újra azt mutatja, hogy álláspontjaink tényleg végzetesen távolodni kezdenek egymástól. Kisebb baj, hogy ez nekem fáj, a nagyobb, hogy még nem tudom: a Te új s még eddig ki nem fejtett, be nem bizonyított ideológiai álláspontod jelent-e a közre annyi hasznot, mit az előbbi jelentett? Ez az igazi kérdés. Ennek kifejtésére és az erre tőled várt „felelet”-re nekünk, erdélyieknek nagy szükségünk van, mert lelki eltávolodásod okai bizonyára a hirdetett transzilvanizmus hibáiból is erednek, azt látnunk kell, azt mutasd meg nekünk. Hiszen az nem is lehet vitás, hogy minden ideológia és álláspont csak annyit ér, amennyi haszna belőle az egész magyarságnak van. – Ezt a feleletet én, akinek lelki fejlődésében írásaid nagy szerepet játszottak, egyénileg is várom.

Addig is: kívánom, hogy új helyzetedből és új elveidből is annyi jó származzék a magyarságra, mint a régiből. S hogy jóakaratomban ezután se kételkedj, amint a Tiédben én sem tudtam s tudok sohasem kételkedni.

Baráti szeretettel üdvözlök:

Béla

40.
Makkai Sándor – Jancsó Bélához

Debrecen, 1936. XII. 28.

Kedves Béla,

hálásan köszönöm ünnepi jókívánságaidat, s azokat viszonzva szívből kívánunk Neked s mindnyájatoknak egész családom nevében az elmúlónál jobb, boldogabb újesztendőt. Kívánom, hogy kollégiumi orvosi állásodban is megbizonyíthasd értékes tudásod.

Mi novemberben leköltöztünk Debrecenbe, ahol igen melegen fogadtak, s nagyon jól érezzük magunkat. Előttem nagy munkamező nyílt meg, és sok és áldott dolgom van. Napról napra jobban érzem, hogy Isten kegyelme mennyire jóváhagyja s igazolja az én itteni vállalkozásomat. Most – egyebek mellett – egy rendszeres nemzetpedagógiai könyvön dolgozom, majd a tavasszal fog megjelenni, mely Neked sok tekintetben feleletet fog adni meg nem válaszolható kérdéseidre abban, hogy az én gondolkodásom s hivatásérzetem hová s miért alakult.

Egyébként egészségileg tűrhetően vagyunk.

Ismételten mindnyájatoknak minden jót kívánva szeretettel köszönt öreg bátyád

Sándor

41.

László Dezső

Makkai Sándor távozásáról

És itt elérkeztünk Makkai életének legnagyobb rejtélyéhez, legváratlanabb fordulójához: *püspöki állásáról való lemondásának és Erdélyből való kivándorlásának titkához*. Soha még nem volt arra példa, hogy az életfogytiglan választott püspök az állásáról lemondjon. Erdélyt sokan elhagyták az igazi vezető erdélyi lelkek közül is: Ravasz Lászlót követte Mátyás Ernő és Áprily (nem említve a nem erdélyi származású Révész Imrét). Makkaitól azonban senki sem várta, hogy kilép annak a kisebbségi sorsnak a szolgálatából, amelynek a törvényeit a legvilágosabban ő fogalmazta meg, és nagyszerű lehetőségeit ő látta és láttatta meg.

Én körülbelül két évvel az eltávozása előtt már megmondtam bizalmas baráti körben, hogy Makkai 1936-ban le fog mondani a püspöki hivataláról és Magyarországra távozik. A következő tények alapján alakult ki bennem ez a később valóra vált sejtés. A romániai református egyház új törvényeit megállapító zsinaton Makkai a püspökről szóló szakaszba fölvetette, hogy a püspök tízévi szolgálat után nyugalomba vonulhat a püspöki szolgálatból. Kisebbségi fiát, Sándort, ő, a nagyon óvatos és az állam és a románság jó véleményére mindig sokat adó ember, magyarországi katonai iskolába íratta. Mindkét tény: fiának Magyarországon való tanulása és katonai iskolában való tanulása rendkívül kompromittáló lehet egy püspökre nézve. Ennek a szokatlan lépésnek egyetlen magyarázata lehet: előrelátás a jövőre, az új életformára, amelyre készül. Eladta a Donáth úti kis villáját és kertjét, amelyet annyi szeretettel és leleményességgel rendezett be maga, családjá és íróbarátai számára. A villa árából öröklakást vásárolt Budapesten. Ugyanebben az időben szerződést kötött a budapesti Révai-céggel. Ennek értelmében havi 400 pengő fix fizetést kap a könyvkiadótól, ellenszolgáltatásul pedig minden műve először ott jelenik meg, és évente legalább egy könyvnek a kéziratát köteles a vállalat rendelkezésére bocsátani. Egyre több időt tölt Magyarországon. Nemcsak Budapesten, hanem Debrecenben is tart előadásokat.

Ezeket az egymással összefüggő jelenségeket nem lehetett másképpen magyarázni, csak úgy, hogy készül itthagyni Erdélyt, és az új életet Magyarországon akarja megkezdeni. A maga szempontjából tehát nem váratlanul hagyta itt Erdélyt. Mindent a legaprólékosabban előkészített a saját maga érdekeinek a világos szem előtt tartásával.

Makkai mint a maga sorsát, küldetését és a világ folyását élesen látó ember, előre megérezte, hogy az ő ideje Erdélyben eltelt; testi, szellemi erejéből már nem futja az itteni egyre súlyosbodó föladatok betöltésére. Már említettem, hogy az ő püspökségének a tíz éve az erdélyi kisebbségi élet legnyugodtabb

szakasza. Elültek a Nagy Károly alatt még fel-fölvillanó egyházpolitikai harcok az egyházon belül, megszilárdult az egyház belső életrendje, kialakult az államhoz való új viszonya, s még éppen csak indulóban voltak azok az inkább külpolitikai nehézségek, amelyek utódjának, Vásárhelyi Jánosnak a szolgáltatást olyan döntően meghatározták. Makkainak nem volt olyan természetes alkata, és nem voltak olyan kegyelmi ajándékai, amelyek őt alkalmassá tették volna az egyre nehezedő politikai kérdések közötti döntésekre. Sem hajlékony, sem simulékony ember nem volt. Inkább tört, mint hajlott; inkább akadt, mint simult. Nem volt benne kitartás ugyanazzal az ügygel hosszabban – újabb és újabb fázisokban – foglalkozni. Nem tudott várni, vagy valamit kivárni. Inkább volt próféta, tudós és író, mint körültekintő, sok mindennel számoló, higgadt és józan népvezető. A dolgokat nem a maguk adott valóságában, hanem a szellemi képükben, világnézetének a hálózatában szemlélte. Még nem ismerte föl, hogy a történelmi tények nem a mi történetfilozófiáinknak a szempontjai szerint, hanem a maguk tőlünk független belső törvényszerűségük szerint igazodnak.

Ahogy Hitler előretörésével és étvágnövekedésével a közép-európai élet egyre nehezebb lett, ő egyre inkább érezte, hogy a növekvő feszültségek között nem tudja többé a maga tisztét lelkiismeretesen betölteni. Szerintem alkatából, küldetéséből és sorsából szervesen következett a püspöki tisztségből való megválása. Én akkor is, amikor mindenki elítélte és megkövezte ezért a lépéséért, azt mondtam, hogy tartom őt olyan jó hívő és felelős embernek, aki komoly belső ok nélkül nem hagyja el a püspöki székét. Az igazi nagy ember a maga korával együtt távozik. Nagy kegyelme az Istennek, hogy nem a halálba, hanem az új életformába. Meg vagyok győződve, hogyha tovább folytatja püspöki működését, abból súlyos nehézségek és károk származtak volna mind az egyházra, mind ő reá nézve. Én ezeknek a tudatában fogalmaztam meg azt a neki szóló, őt marasztaló levelet, amelyik később a *Kiáltó Szóban* megjelent. Azért tettem, hogy sem ő, sem az egyházi közvélemény soha ne mondhassa, hogy szó nélkül tért napirendre a lemondása fölött az egyház és az erdélyi magyarság.

Az a tény, hogy utána Vásárhelyi János lett az erdélyi püspök, s ő három rendkívül súlyos politikai válságon sikerrel vezette át az egyházat, pozitív bizonyítéka annak, hogy az ő püspöki szolgálatának az ideje lejárt. Amit Vásárhelyi János végzett, arra ő teljesen képtelen lett volna. Márpedig csakis úgy lehetett volna az elmúlt tizenöt év alatt az egyházat kormányozni, ahogyan azt Vásárhelyi János tette.

Makkai mindezt előrelátta, s ha látásának engedelmeskedve a következményeket levonta és vállalt egy, az addiginál egyszerűbb egyházi szolgálatot, a debreceni teológiai tanárságot, őt elítélni nem szabad. Sőt, elismerést érdemel önmaga áldozatos megtagadásáért. Olyan föladatok közül futott el, amelyekre magát alkalmatlannak ítélte, s amelyekre, utólag látva, valóban alkalmatlan is lett volna. Csak béka- vagy egérlyuk-perspektívából lehet őt a püspökségről való lemondás miatt elítélni.

A püspöki állásától való megválásától lényegében független az Erdélyből

való távoztása. Ő mint lemondott, nyugalmazott püspök is Erdélyben maradhatott volna. Makkait azonban állandóan foglalkoztatta a Magyarországra való kiköltözés gondolata. Már főjegyzővé való választásakor felmerült benne a gondolat, és teológiai tanársága alatt is állandóan kísértette. Kitelepedése tehát nem volt új és szokatlan jelenség önmaga előtt. Makkai csak a püspöki állásáról mondott le, de nem a lelkeszi szolgálatról is. Csak mint püspök kérte a szolgálat alól való fölmentését. Mindebből következett, hogy más munkakörben ugyan, de tovább akarta szolgálni az egyházat. Ilyen új munkakör Erdélyben nem kínálkozott a számára. Nemcsak a maga, hanem az egész erdélyi egyház belső nyugalma, egyensúlya és összhangja szempontjából sem lett volna helyes, ha ő Erdélyben marad. Az ő korszaka lejárt. Az új, feszültséggel teljes, kevesebb építésre alkalmas korban sok szerencsétlen és indokolatlan összehasonlításra adott volna alkalmat Erdélyben való maradása. Ehhez a maga részéről óriási lemondásra, nagy kereszthordozásra lett volna szükség. Ő azonban alaptermészeténél fogva mindenre képes volt, csak az önmegaláztatásra nem. Én tizenhat év távolából látva a kérdést, nyugodt lelkiismerettel állítom, hogy Erdélyből való távoztása a mi egyházunk, az ő személyes élete és nem utolsósorban az egész magyar református egyház szempontjából szükségképpen volt. A magyarországi református egyháznak nélkülözhetetlen szüksége volt Makkaira, az ő ébresztő, öntudatosító szolgálatára, hitvallásos meggyőződésére. Odakint többet tehetett az egyházért, mint idehaza. Nincsen itt maradandó városunk, hanem a jövődőt keressük – hangzik az Ige tiszta szava. Ennek az Igének a fényében kell megértenünk a távoztását. Nem az a fontos, hogy ott maradjunk, ahol mások szeretnének látni, hanem az, hogy oda menjünk, ahol a szolgálatunk nélkülözhetetlenebb, ahol többet tehetünk az evangéliomért. Ha Makkai Erdélyben marad, itthon nem alakulhatott volna ki az a belső harmónia, amelyik egyre erősödő jellemzője a Vásárhelyi püspökségének, másfelől a magyarországi egyház marad egy csomó figyelmeztetések és szolgálatnak a híjával. Én tehát nyugodt lelkiismerettel mentem föl Makkait az alól a vád alól, hogy Erdélyből való távoztásával elárulta az egyházat és megtagadta Istentől nyert szép hivatását. Neki a haladó, élen járó embernek ki kellett közülünk mennie. A folyónak ki kellett jutnia a síkságra, a hegyek közül a nyugodtabb mederbe.

42.
Bánffy Miklós – Makkai Sándorhoz

1937. II. 14.

Kedves Barátom!

Melegen gratulálok a Corvin-lánchoz.

De nem csupán ezért írok. Arra akarlak kérni, hogy egy nagyon érdekes erdélyi föladat miatt jönnél *amilyen sürgősen csak lehet* ide Budapestre. – Részleteket nem írhatok, annál kevésbé, mert az egész rendkívül bizalmas, és éppen ezért gondoltam Reád, miután B. Istvánnal ezt így megbeszéltem.

Hacsak lehetséges, lennél itt kedden vagy legkésőbb szerdán. Eziránt kérek sürgőnyt.

Melegen üdvözöl régi barátod

Bánffy Miklós

Budapest, Reviczky utca 5.

43.

Makkai Sándor

Nem lehet

Szerk. bev.: A lét és nemlét között egyre szédelebben tántorgó európai nemzetek egyik legfájdalmasabb problémája a kisebbségi kérdés. Vajon meg lehet-e találni azt a kisebbségi sorsformát, amely ezt a problémát megoldja, vagy az emberibb megoldásig legalább elcsendesíti? Makkai Sándor dr., a nagynevű író, a kisebbségi magyar sorskérdés legmélyebb ismerője, a Láthatár részére írott fenti cikkében egészen új oldalról világítja meg a kisebbségi problémát. Makkai, mint maga írja, „légüres térben mozog”, midőn egészen magasról igyekszik erre a súlyos problémára rávilágítani, messze elkerüli az esetleg érzékenységet érintő napi politikát, és így jut következtetésére. Tagadó megállapítása azonban nem zárja le az utat, sőt újabb ösvényt nyit a hozzászólásoknak, hogy hasonló tárgyilagossággal esetleg más oldalakról is megvizsgálják a kérdést. A „nem lehet” kissé merev megállapításában nem értünk egyet a cikkíróval, mert ma is hiszünk abban – ez emberi és magyar kötelességünk –, hogy a nemzetek kölcsönös jóakarásával megtalálható az a sorsforma, amelyben az egyes nemzetrészek reményteljesebb életet élhetnek, s ez a sorsforma, ha nem is végleges megoldást jelent, de legalább enyhíti a mai elmérgesedett helyzetet, s lehetőséget nyújt egy véglegesen emberi és jó megoldásnak. Szeretnénk, ha a kisebbségi kérdés szakértői ezekre a megoldásokra a maguk részéről is fényt vetnének, hogy ezt a súlyos világkérdést legalább egy lépéssel előbbre vihessük a megoldás felé. Azt talán a Láthatárnak hangsúlyoznia sem kell, hogy mindig emberi és mindig békés megoldásokra gondol.

Ahogy az évek telnek, mind világosabban látjuk, hogy a világháborút bevezető békeszerződésekben az európai emberiség csakugyan a saját halálát írtta meg, s egyetlen reménységünk, hogy ezt talán mégsem írta alá. Szándékosan mondtam, hogy az európai emberiség, és nem az európai államok. Hogy az államok mit követtek el önmaguk és egymás ellen: az politikai kérdés, és én ez alkalommal nem politikai szempontból nézem azt a kérdést, amellyel foglalkozni kívánok, hanem legmélyebb gyökerében: a *humanum* sorsát illetően.

Kétségtelen, hogy ezeknek a békeszerződéseknek minden következménye közül a *kisebbségi kérdés* az, amelyben legvilágosabban szemlélhetjük az

egyetemes emberiség tragikus öngyilkossági kísérletét. Ezt a kérdést politikai oldalról, és pedig mind a két ellentétes oldalról eddig is eléggé vizsgálták, fejtegették, vitatták anélkül, hogy egyetlen lépéssel is közelebb jutottak volna valamilyen gyakorlati megoldás lehetőségéhez. Meg vagyok győződve afelől, hogy minél inkább telik az idő, a politikai megoldás útjába annál több új és új akadály fog gördülni, mivel szakadatlanul bonyolódnak azok a társadalmi, gazdasági, jogi és kulturális viszonylatok, melyek közé a kisebbségek kerültek. Fájdalom, ez egyúttal azt is jelenti, hogy a kérdés megoldásának igazi *emberi* lehetőségei: a belátás és a méltányosság is mindinkább háttérbe szorulnak az előbb említett tényezők szörnyű fizikai kényszere alatt. Ezért kell minden igaz embernek napról napra jobban remegnie attól, hogy a békeszerződések csakugyan halálos ítéleteknek bizonyulnak, s a másképp megoldhatatlan kérdés egy világkatasztrófában robbanva ki, szétfeszíti és romba dönti a köréje és föléje épített elviselhetetlen világbörtönt.

Még a legtávolabbról sem célozom ezúttal az, hogy ebben a tekintetben akár jóslatokba bocsátkozzam, akár fenyegetéseket, akár reménységeket fűzzek egy ilyen kétségbeesett kimenetelhez. Mindezzel csak azt a nagyon is indokolt és jogosult aggodalmat akarom kifejezni, mely „a semmit nem tanuló és semmit nem felejtő” európai emberiség jövőjét illeti.

Van azonban a kisebbségi kérdésnek egy minden politikai vonatkozásnál sokkal mélyebb vonása is, amelynek komoly mérlegelése, legalább az én tudomásom szerint, még mindeddig sehol sem jutott kellő kifejezésre, pedig ha a gyökérre pillantunk, azonnal láthatjuk, hogy minden politikai és minden egyéb megoldási kísérletnek egyedüli alapját képezheti, viszont *mellőzése és letagadása önmagában hordozza azt a végzetet, amelyet semmiféle politikai bölcsesség el nem háríthat.*

Lehet, hogy mikor a kisebbségi kérdésnek erről az oldaláról fogok beszélni, úgynevezett „légüres térben” mozgok, melytől látszólag egészen elkülönítve örvénylik és háborog a valóságos élet, a maga mindennapi problémáival. Tudjuk azonban, hogy vannak természeti törvények, melyek szintén csak légüres térben érvényesek a maguk teljességében, azaz az anyag világában nem látjuk őket maradéktalanul érvényesülni, és az igazság mégis az, hogy csak a mi megfigyelésünk tökéletlen, maguk a törvények pedig abszolúte érvényesek.

Így vagyunk a kisebbségi kérdéssel is. Sokan azt hiszik, hogy meg lehet oldani elnyomással, erőszakkal, vagy megalkuvással, lefokozással, egyes részletekre vonatkozó ideiglenes rendezésekkel. Ezek, akár jószándékúak, akár ellenségesek, nem veszik észre magát a dolog lényegében rejlő élettörvényt, amely végérvényesen és megdönthetetlenül azt jelenti, hogy a *kisebbségi kérdés megoldhatatlan.*

Egészen eltekintve attól, hogy vajon megoldaná-e az ezzel összefüggő összes problémákat egy olyan *csodaszerű* tény, amelynek következtében minden egyszerre visszaállana a maga régi státusába – tehát kikapcsolva a politikai revízió szokásos elképzeléseit –, ki kell jelentenem, hogy nem tudom elképzelni a kisebbségi életnek semmiféle *emberhez méltó* elrendezését, mert

magát a kisebbségi „kategóriát” tartom emberhez méltatlannak és lelkileg lehetetlennek.

Volt ugyan egy ábránd, melyet a liberalizmus szelleme táplált, s amely azzal kecsgettette a világháború kisebbségi sorsba taszított áldozatait, hogy az emberiség most már csakhamar elnövi szomorú gyermekbetegségét: a faji és nemzeti elfogultságot, s helyükbe lép az emberiség egységének öntudata, az általános emberszeretet és a szellem tisztelete, melyek a népeket elválasztó politikai határokat nyomtalanul elmosás, s ebben a földre szállt mennyországban semmivé fognak törpülni azok a keserves ellentétek, melyek most annyi millió ember életét gyötrik halálra.

Egy cseppet se sajnáljuk ennek az ábrándnak a szétfoszlását, mivel önmagában véve a lehető legnagyobb hazugság volt. Egészen az ellenkező történt: a *nemzeti öntudat* soha nem ismert új értelmű kivirágzása és megteljesedése, mely hadat üzen minden elszíntelenítő és képmutató hazugságnak. A nemzetek megérezték azt, hogy *emberi* mivoltuk faji és történelmi sajátosságaink öntudatos kiművelésében, nem pedig azoknak feláldozásában áll egy olyan általánosság kedvéért, melynek minden eddigi kísérlete csak azt bizonyítja, hogy fényes ígéretei a legsötétebb zsarnokságot takarják. Mihelyt az emberi lélek a kommunizmusban meglátta minden általános humánus igazi és végső következményeit, mint egyedüli mentsvárhoz menekült saját nemzeti géniuszának szárnyai alá, s kétségtelen, hogy a nacionalizmusnak ez a fellángolása most már a jövőt alakító leghatalmasabb tényezővé vált.

Ezzel együtt azonban, noha ezt még mindig nem akarják belátni és elismerni azok, akiket nem érint közvetlenül, teljesen megvilágosodott annak az igazsága is, hogy az emberiséget nemzeti öntudatában újra feltalált Európában a kisebbségi sors nemcsak gyakorlatilag, hanem elvileg és lényegileg is lehetlenné és tarthatatlanná vált.

Natorp, egy kiváló pedagógus, alaptételül vallotta, hogy az ember emberré csak a közösség, a társadalom által lesz. Ennek az igazságnak ma *egyetlen konkrét formája* az, hogy az ember csak a *saját nemzeti közösségében* érezheti és teheti magát emberré. Bár el kell ismernünk, hogy egy nemzeti közösség keretei *nem feltétlenül* azonosak egy nemzeti állam politikai határaitól, éppen az új öntudat ereje és hevessége létesíti azt a helyzetet, hogy a nemzethez tartozó tömbök és egyének csak saját nemzetük szuverenitásának kötelékében találhatják meg az emberhez méltó élet lehetőségeit.

Természetesen régebben is, most is előfordul, hogy egy nemzet egyedei életkörülményeik kényszere folytán idegenbe vetődtek, ott gyökeret vernek, egzisztenciát teremtenek maguknak, és megtalálják emberhez méltó életformájukat. De akárhány ilyen egyéne legyen egy nemzetnek, mit se bizonyít az előbb körvonalazott igazság ellen. *Teljesen más dolog az*, hogyha egyes emberek, bár kényszerű okokból is, de *saját elhatározásukból* kivetődnek a nemzeti közösségből, s elmennek szerencsét próbálni, mintha *egy nemzet nagy tömbjei, saját akarataik ellenére* kerülnek, felettük álló vaskényszer súlya alatt, idegen impériumok alá. A magyar nemzettel pedig ez történt. Ez a sorsa egyetlen más európai nemzetével sem mérhető össze. Nemcsak azért, mert élő

testet alkotó tagjainak több mai egyharmad részét kénytelen nélkülözni, hanem azért is, mert nemzeti tradícióinak, művelődésének, géniusának lényeges erőforrásait és csomópontjait veszítette el. A magyar nemzet abban a jelenlegi állapotában, amelyben állami szuverenitást gyakorolhat, soha és semmi körülmények között nem lehet önmaga, nem lehet egészséges és életképes, mert társadalmi szerkezetében és szellemi organizmusában történtek a rettenetes operáció által olyan végzetes eltolódások, melyek ezt lehetlenné teszik. A másik oldalról: a kisebbségi testrészek szempontjából pedig még sokkal inkább áll ez az igazság, hogy a magyar kisebbségi nemzetdarabok teljesen képtelenek az életre, még akkor is, hogyha az életöztön parancsára ezzel biztatják vagy hitegetik önmagukat. Nem azt jelenti ez, hogy a kisebbségi magyarság máról holnapra eltüntethető vagy beolvasztható lenne, hiszen szolgasorsban, lefokozott életformák között hosszú időig el lehet tengődni, de nem lehet *fejlődésképes nemzeti életet élni*, ez pedig az új Európában annyit jelent, hogy nem lehet *embernek* lenni.

Eltekintve tehát attól, hogy a kisebbségi sors politikai, gazdasági, szociális, vagy kulturális szempontból elhordozható-e vagy nem, mindezek mögött, legmélyebb gyökerében elviselhetetlen, mert *merőben ellenkezik az emberi méltósággal*, és ez az, amit Európa lelkiismeretének – ha ugyan van lelkiismerete – nem szabadna eltűrnie és nem lehetne elhordoznia.

A kisebbségi magyarság az elmúlt évek alatt nagyon sok tiszteletre és csodálatra méltó erőfeszítést tett arra nézve, hogy megkísérelje helyzetét önmagában elviselhetővé tenni, sőt viszonylagos önállóságot építeni ki magának elsősorban kultúrájában, azután társadalmi életében, és amennyire ez lehetséges volt, gazdasági önellátásában is. Ki ne örvendene és dicsekedne közülünk azzal, ami ebből a mi testvéreinknek sikerült? De ezt a csendes hősiességet, sokszor talán csak a tudat alatt, egyedül az a mély meggyőződés tehetette lehetővé, hogy a magyar nemzet minden külső látszat dacára *belül, lelkileg és szellemileg eltéphetetlenül egy maradt*. Ebből kellett fakadnia annak a reménységnek, hogy ez az egység valamilyen formában fenn is fog maradni, és el kell jönnie az időnek, amikor külsőleg is, így vagy úgy, érvényesülni fog. Ez a meggyőződés és reménység nem öltött szükségképpen valamely *politikai elképzelési formákat*, mert a kisebbségi magyarságot elsősorban sokkal *elemibb és emberibb* hiányok és vágyak ösztönözték az önvédelemre, mint egy külső politikai egységé. De éppen ebben a mély lelki válságban kellett évről évre gyötrelmesebben tapasztalniok, hogy az adott keretek között számukra nincs végleges és kibékítő megoldás, mert el lehet viselni a szegénységet, még sokkal könnyebben a külső benyomást és sérelmet, de *lehetetlen* a változás reménye nélkül mind fokozottabb mértékben érezni és hordozni az idegenséget, a szellemi értelemben vett hontalanságot, egy olyan lelki ellenségesség atmoszféra-nyomását, mely kiközösíti a kisebbséget az emberi élet tevékeny és gyümölcsöző közösségéből, a magát megvalósító nemzet előretörő sodrából.

Mondhatná valaki, hogy a magyar kisebbségnek sokkal jobb, ha őt idegen test gyanánt tekinti az uralkodó többség. Helyesebb, ha minél keve-

sebb érdekközössége a célazonosságára van azzal. Mert így teljesebben fordulhat önmaga felé, s találhat kárpótlást saját múltjában és géniuszában mindazért, amit külsőleg elveszít.

Megvallom, nehéz bizonyítani ennek az álláspontnak csodálatos kegyetlenségét. Nehéz egyrészt azért, mert azok, akik a nemzeti élet teljességét élhetik, nem tudják átérezni annak hiányát. De nehéz másrészt azért is, mert akik nem élhetik azt, azok sokszor maguk sem tudnak számot adni maguknak arról, hogy mi az, aminek hiányában szenvednek és sorvadnak. De az a tény, hogy semmiféle kisebbségi közösségben a nemzeti élet igazi teljessége nem élhető. Ennek nemcsak *külső* akadályai vannak, hanem *belső* is: a kisebbség lelkületében lassanként előálló kényszerű torzulások és elszűkülések.

Az a tény, hogy az illető országok közügyeiből a kisebbség kiszorítottatik, önmagában véve talán nem jelentene veszteséget, de ennek szükségszerű következménye lesz az, hogy a maga életének közügye elszűkül, saját belső társadalmában keletkeznek, önhibáján kívül, lekicsinyített szempontok és kicsinyes érdekellentétek. Az összeszorított élet fülledtségében az ítélkezési és értékelési szempontok lassan eltörpülnek. A törpeség átkai: személyi, családi és csoportos, mindennapi kínzó életgondok, az élet kiélhetésének egyre reménytelenebbé váló útjai a természeti törvény erejével hozzák létre szellemi analógiáját valamely fontos testi szervünk elsoványodásának. Ezzel jár együtt saját gondjaiknak, érdekeiknek túlbecsülése is. Ez ellen a halálos betegség ellen küzdeni, valljuk meg, csak olyan etikai elszántsággal lehet, melynek nagyszerű példáit szolgáltatják ugyan a magyar kisebbségek egyes egyéniségei, sokszor a nép egésze is, [de] az emberi világ szomorú valóságában ennek az *állandóságáról* beszélni naiv optimizmus lenne.

Mivel a kisebbségeknek nincsen politikai impériumuk, ennél fogva csak etikai, tágabb értelemben kulturális impériumot gyakorolhatnak önmagukon. A kisebbség létjogát tehát sajátos kultúrája igazolja. De azt megint reálisan kell látnunk, hogy egyetlen kultúra sem fejlődhetik és gyarapodhatik, ha elvágják azoktól a feltételektől, amelyek éltetik. Amelyik kultúra pedig megszűnik fejlődni, az már csak visszafejlődhetik. A kisebbségek kultúrélete, dacára annak, hogy mély saját forrásokkal rendelkezik, feltétlenül visszafejlődésre van ítélve, mert elvágatott az egységes magyar nemzeti kultúra anyagi és szellemi erőforrásaitól. Egy olyan kicsi nemzet, mint a magyar, nem bírja meg azt a fényűzést, hogy öt nemzeti kultúrával dicsekedhessék, miután még egyet is csak akkor tarthat fenn és fejleszthet, ha összes legjobb erőit teljes elszántsággal feszíti meg erre a célra. Minden gyönyörű illúzó dacára a tény az, hogy például a tudományos kultúra elszigetelten képtelen egzisztálni. Az irodalom és a művészet, jóllehet elsőrendű forrásai mindig az alkotó személyiségében rejlenek, szintén elmarad a versenyben, ha hiányzanak egyrészt az összehasonlító és kiegészítő, másrészt a technikai eszközei. Végre az erkölcsi kultúra, akármennyire felette áll is az idői és térbeli korlátoknak, mindenesetre azoknak erős hatása és főleg lehúzó ereje folytán ki van szolgáltatva a folytonos leszállás veszedelmének. Sohase felejtjük el, hogy van a kisebbségi magyarságnak a külső nyomásnál egy sokkal veszedelmesebb ellensége is: a saját

élődsi férgei, amelyek vakmerően és szemérmetlenül használják ki azt a helyzetét, hogy a külső impérium nem akadályozza meg, nem töri le, sőt sokszor a maga céljai érdekében elnézi, csöndes asszisztenciával támogatja azt a nemzetgyilkos mérgezést, mellyel ezek a paraziták szétrágalmazzák a kisebbségi társadalmat, a gyanúsítások, bizalmatlanságok, kalózkodások állandó termelésével.

Mindezek és az el nem mondottak pedig egyáltalán nem magát a kisebbséget vádolják, hanem ma még meg nem érett vádat emelnek annak a világnak a lelkiismerete ellen, amely elég könnyelmű vagy elég gonosz volt ahhoz, hogy egy nagy történelmi hivatást betöltött és Európa egyensúlyát biztosító nemzetet úgy dobáljon szét, hogy annak tagjai lassan, de biztosan elvérezzenek és szétmálljanak.

A kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nemcsak az, hanem *erkölcsi lehetetlenség*.

A mi kisebbségi sorsba jutott véreink, idegen nacionalizmusok testében, legnemesebb életcéljuk szerint tétlenségre kárhóztatva, mellőzve, teljesen ártatlanul és méltatlanul lenézve, *emberi méltóságukban* szenvednek olyan kibeszélhetetlen sérelmet, amely a világtörténelem e legsötétebb korszakának valamikor rettenetes ítéletévé fog válni.

44.

[Hegedüs Nándor]

Megjegyzések

Nagy meglepetést jelentett számomra az a cikk, amit Makkai Sándor volt erdélyi püspök, jelenleg debreceni egyetemi tanár írt a *Láthatár* című szemlében ezen a címen: *Nem lehet!* Olyan nehéz volt elhinni, hogy ezt Makkai Sándor írta.

Egyébként az írás stílusa, az a biztos, erőteljes, gondolat kifejező stílus a Makkai Sándoré, ezé a nagy magyar íróé és gondolkozóé. Ebben semmi tévedés. Amit ír, arról nehéz elhinni, hogy ezek tényleg az ő mondanivalói.

A cikk a kisebbségi sorssal foglalkozik, és címe már magában foglalja a tartalmát és tendenciáját; Makkai arra a konklúzióra jut, hogy „a kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nemcsak az, hanem erkölcsi lehetetlenség”. Kisebbségi sorsban egyszerűen nem lehet lenni és élni.

És ha mégis muszáj? – kérdezi erre valószínűleg mindenki. Akkor mit kell tenni, akkor mégis miként kell élni, mit kell cselekedni?

Erre azonban Makkai nem felel. De hát logikus is ez a hallgatás. Mert akinek az az álláspontja, és ezzel a problémát el is intézi, hogy a kisebbségi sors lehetetlenség, az természetesen nem is mondhatja meg, hogyha azonban mégis lehetséges, akkor hogyan lehetséges.

Bizony mondjuk: tényleg jobb többségi sorsban élni. Boldogabb végzet, ha valaki a saját állami és nemzeti szuverenitása alatt lélegzik, művelődik, alkot és boldogít. De annak, akit mégis kisebbségi fátumra rendelt a történelem vagy a vak véletlen, vagy a bekövetkezése az időknak, azt azzal útra bocsátani, hogy kisebbségi sorsban lenni politikai és erkölcsi lehetetlenség: nemcsak roppant pesszimista, hanem egyben igen kényelmes és defetista felfogás, és legkevésbé pászol ahhoz a férfiúhoz, aki már élt kisebbségi életet, és abból saját akaratából csaknem ugyanolyan előkelő többségi pozícióba eltávozott. Hiszen ha mindnyájan utánozhatnók ezt!

A *Láthatár* című folyóirat azzal vezeti be Makkai Sándor fejtegetéseit, hogy nem ért egyet a cikkíró kissé merev megállapításaival, bár szerinte Makkai Sándor a kisebbségi magyar sorskérdés legmélyebb ismerője. Én azt hiszem, hogy ezzel a dicsérő minősítéssel sem lehet ezek után egyetérteni.

Makkai szerint [*a mondatot a cenzúra törölte!*]. A kisebbségi kérdés megoldhatatlan, és nem tudja elképzelni a kisebbségeknek semmiféle elrendezését, mert a kisebbségi „kategóriát” tartja lehetetlennek. Makkai maga bevallja, hogy légüres térben mozog, amikor ezt megállapítja. Enyhe szabadkozás. Mert amilyen tény csakugyan, hogy Makkai nézete tisztára elmélet, amivel a kisebbségek élete egy jöttával sem mehet előbbre, és az „egy akol egy pásztor” boldog korszaka kellene hozzá, hogy ez a lehetetlenség be ne

következett légyen, és a népek egy része rovására a jövőben se állhasson elő, éppen annyira káros is az adott politikai és állami elrendeződés mellett mindazokra, akik mégis kisebbségi sorsra jutott, és ezt a sorsot mennél elviselhetőbbé és tűrhetőbbé szeretnék maguknak tenni.

Makkait megtéveszti „a nemzeti öntudat soha nem ismert új értelmű kivirágzása és megteljesedése”. Ezt szembeállítja azzal a liberális áramlattal, amelynek hatása alatt az általános emberszeretet erejében bízva jobb kilátásokkal kecsegtették a kisebbségeket, amikor az egyes országokban szétszórták őket. E megtévesztés hatása alatt írja, hogy az „emberséget nemzeti öntudatában újra feltalált Európában a kisebbségi sors nemcsak gyakorlatilag, hanem elvileg és lényegileg is lehetetlenné és tarthatatlanná vált”. Ez a fejtegetés abban az alapvető hibában szenved, hogy azt a kíméletlen neonacionalizmust, amely ma Európában úgy dúl és éget, amely ellen a pacifista álmodozóktól kezdve egészen fel a Vatikánig a világ jobb lelkei emelik fel szavukat, a nemzeti öntudat kiteljesedésének látja és üdvözli. Pedig ha valóban a nemzeti öntudat korát élénk, amely nemcsak a maga nemzetét tartja örökéletűnek és nagynak, hanem más nemzetek iránt is keresi a megértés és tisztelet formáit és eszközeit, akkor a mai kisebbségi dekadencia meredélyére nem jutottunk volna. Nem a nemzeti öntudat, hanem a nacionalista örület és delírium mai fájdalmas látványa szülhette Makkaiiban azt az impressziót, hogy valamely „nemzethez tartozó tömbök és egyének csak saját nemzetük szuverenitásának kötelékében találhatják meg az emberhez méltó élet lehetőségét”. Senki sem vonja kétségbe, hogy más az élet mindenki számára saját nemzeti szuverenitása alatt, mint idegen fenségjog keretei között. De ettől a kétségtelen tényről eltekintve Makkai Sándor tétele merőben ellenkezik a kisebbségi törekvések modern elméletével, amely éppen azt akarja bizonyítani, és azt szeretné meg is valósítani, hogy egy nemzet szellemi és kulturális élete, szabad kibontakozása, szóval mindaz, ami az embert emberré teszi, elképzelhető és megteremthető akkor is, ha ennek egyes tömbjei nem rendelkeznek az állami impérium attribútumaival. A nemzet és állam fogalmának és funkciójának gyakorlati szétválasztása, az állam s nemzet azonosításának megdöntése felé tör a kisebbségi tudomány, a kisebbségi irodalom legjobbjainak erőfeszítése, és ezt a koncepciót teljesen tétlenségre, sőt bukásra kárhóztatja a légüres térnek az a kietlen pesszimizmusa, amiben Makkai mozog. Lefokozott kisebbségi életformák között hosszú időnkig el lehet tengődni a magyarságnak Makkai szerint, de nem lehet fejlődésképes nemzeti életet élni [*a mondat befejezését a cenzúra törölte!*]. Az új Európa alatt Makkai itt ismét ama „nemzeti öntudatra ébredő” Európát vagy gyakorlatilag beszélve: a totális nemzeti életű Európát érti. De viszont a tény az, hogy semmi sem tragikusabb éppen a nemzeti kisebbségekre, mint ennek a totális nemzeti rendszernek eluralgása, és valóban nagy szerencsétlenség érzete bénítaná meg minden kisebbség törekvéseit és ambícióit, ha egyedüli nemzeti életnek ő maga is csak totális, tehát úgyszólván kizárólagosan saját nemzetéleteinek teljességét vélne lehetségesnek és igazinak, ami mellett mások nemzeti élete nem helyezkedhetik el. Totális nemzeti lét természetesen a kisebbségek számára nincs, a totális

indulatok a többség privilégiumai, de soha nem láttam szomorúbb hatását ennek a totális felfogásnak, mint Makkai eme írásában, amely most már kisebbségi sorsban semmiféle nemzeti, tehát emberi életet sem tart lehetségesnek. Holott attól függ minden: milyen a kisebbségi politika, mennyire tompul a többségi nemzeti önzés és mennyire érvényesül a belátás vagy humánus az állam felfogásában. A múltakban például az osztrák-lengyel terület Krakóval az élen azt mutatta, hogy egy nemzet tudományos élete és kultúrája állami szuverenitás, tehát külső impérium nélkül is ékeskedhetik; vagy a jelenben a prágai német tudományos élet azt igazolja, hogy a német tudományos centrumoktól távol is lehet művelni a nemzeti tudományt a legmagasabb nívón is. Az viszont aztán igaz, hogy egyetlen kultúra sem fejlődhetik és gyarapodhatik (amint Makkai is megállapítja), ha elvágják azoktól a feltételektől, amelyek életik. De ez nem egyértelmű azzal, hogy kisebbségi sorsban egyáltalán le kell mondani a saját nemzeti kultúra megszerzéséről, hanem azt, hogy minden eszközt fel kell használni ama feltételek megteremtésére, amelyek megdöntsék a „nemzeti öntudatnak” azt a szenvedélyes, egoista és romboló túltengését, ami az utóbbi években szinte igazolni látszik azt, hogy a kisebbségi sorsban nemzeti és nemzeti-emberi életet élni: meddő áhítózás. Makkai úgy találja, hogy a kisebbségi sors ellenkezik az emberi méltósággal, és ezért ezt „Európa lelkiismeretének – ha ugyan van lelkiismerete – nem szabadna eltúrníe és nem lehetne elhordoznia”. De mégis: mit cselekedjünk, ha mégis van kisebbségi sors, és Európa ezt mégis eltúri, aminthogy van és eltúri. Lehet-e úgy feltenni a tételt: vagy csak saját nemzeti szuverenitás, vagy a halál? Makkai felfogása nagyon parallel halad Németh László felfogásával [*a mondat befejezését törölte a cenzúra!*]. Makkai a „nem lehet” elvét hirdeti. De ez a valóságba bele nem illeszthető, mert ami mégis megvan, arra hiába mondjuk, hogy nem lehet. Makkai azt állítja, hogy a kisebbségi sors egyszerűen lehetetlen. Ó, ha ilyen szimpla volna ez a probléma, mint a keleti mesékben: nem lehet – kiáltjuk és mindjárt nincs. De mégis mennyivel igazabb, reálisabb [*egy sort törölt a cenzúra!*] egy másik erdélyi költő varázsigéje, az, amit Reményik Sándor adott Erdély magyarságának ajkára: *ahogy lehet!* Minthogy muszáj, ennél fogva lehet is, és ha nem lehet teljesen és bőven csillogva és tökéletesen, hát legyen úgy, ahogy lehet, és csináljuk úgy, hogy mennél jobb legyen.

Ha igaz volna az a tézis, hogy nemzeti szuverenitás hiányában a kisebbségi magyarság számára kulturális, szellemi, tehát emberi élet lehetetlenség, akkor a múlt számos tünete sehogyssem volna megmagyarázható. Nemcsak az államhatalom nélküli cseh kultúra fennmaradása és virágzása, vagy a három részre szabdalt lengyel nemzet múlt századbeli fényes irodalma nem volna elképzelhető, de miként lehetne megérteni, hogy Erdélyben megszületett egy román nemzeti centrum anélkül, hogy magában a román királyságban román szellemi élet lett volna, mert hiszen ami volt, az szláv vagy görög volt. Hogy épült volna ki a balázsfalvi tudományos és irodalmi iskola, amiről egy román költő egész joggal ezt énekelte:

*Leagănule de știință
Și de simțuri naționale
Blajule! tu, locuința
Geniului gintei tale*

(Balázsfalva, a tudomány és a nemzeti érzések bölcsője! Te, lakóhelye fajod géniusának.)

*

De amikor lesújtva olvassuk át újra és újra Makkai Sándor pesszimista írását és azt a vagy-vagyot, ami között természetesen egyetlen kisebbségi nemzet sem tud választani, azaz: hogy vagy ne legyen kisebbség, vagy ha van, akkor a kisebbség nem nemzet, és tagjai nem emberek többé – eszünkbe villámlik egy másik Makkai, aki 1929-ben kiadta nálunk a *Mi utunk* című könyvét, és 1931-ben megírta a *Magunk revíziója* című korszakos munkáját. Tudjuk, hogy azóta roppant változás állott be Makkai életében; kisebbségi magyarból többségi magyarrá emelkedett, de még ez a rendkívül nagy s átalakító változás sem magyarázhatja meg azt a tátongó eltérést, ami akkori művei és mostani „nem lehet”-je között ásít. Hogyan vált a realitás kegyetlen és kérlelhetetlen kimondójából a mostani minden lehetőséget megtagadó bíró, azt nálunk erősebb lélekelemzőnek kell megmagyaráznia. Mert ezután a cikk után a *Magunk revízióját* tűzbe kell hajítani, és félre kell dobni, pedig még nem is régen ezen az új erdélyi magyar nemzedék szellemi és politikai iskolázottsága haladt, akárcsak a mai új generációk Szekfű *Három nemzedékén*. Mert míg most Makkai azzal tépi ki belőlük minden energia és újból és újból való újrakezdés kedvét, hogy úgyis mindegy – kisebbségi sorsban semmit sem lehet elérni és csinálni –, addig a *Magunk revíziója* éppen ellenkezőleg azt prédikálja és magyarázza, hogy a kisebbségi élet milyen nagyszerű lehetőségeket kínál fel, és meg akar reá tanítani, hogy miként kell ezeket a remek lehetőségeket munkálni. Mi több, Makkai nemcsak azt írja meg 1931-ben, hogy ki kell vetköznünk azokból az előítéletekből, melyek a produktív kisebbségi életet elgáncsolják, hogy az élet titka nem más, mint a tényekhez való engedelmes alkalmazkodás, és a tényekkel való helyes együttthaladás, hogy a kisebbségi sors olyan letagadhatatlan és általunk meg nem másítható tény, amely véglegesen eltapossa azt, aki nem számol vele, hogy holmi leszámolási kísérletek az öncsalás és csalódás, a tévedés és tévesztés útjai ránk nézve, akik itt maradtunk, itt vagyunk és *itt kell maradnunk* (írta akkor szó szerint Makkai) a törvényes rend minden tisztelete mellett örökre magyarnak, hogy a csodavárás a legszomorúbb magyar előítélet, a tények, a valóság meghaladták a nemzeti öntudat büszke, öntelt, ragyogó fogalmát, hanem Makkai ezenfelül valósággal kívánatos, csábítóvá, magasabbrendűvé magasztosítja a kisebbségi minőséget, megalkotja a „kisebbségi világhivatás” fogalmát, így végezvén akkori fejtegetését: „a kisebbségek vannak hivatva már csak szükségképpen, a helyzetükből következő szenvedéseiknél fogva is egy nemesebb

humánus, egy egyetemesebb emberi szellemiség és az igazi embertestvériség nagyszerű és gyógyító jövőjének előkészítésére. Semmi szenvedés nem volt és nem lesz ok nélküli, sőt egyenesen gondviselésszerű lesz a világ életében, ha a kisebbségek ezt az isteni hivatásukat megértik, vállalják és odaadóan munkálni fogják”.

Elboríthatnók még ezeket a hasábokat ezeknél még frappánsabb idézetekkel is, de elég legyen, ha az impérium kérdésével kapcsolatban citáljuk ezeket a magasröptű sorokat: a földi impériumhoz kötött magyarságot lelki magyarsággá tegyük magunkban, és az így felszabadított örök magyarságot ne tartsuk gyöngébbnek a külső impériumhoz kötött és attól is támogatott magyarságnál, és egyetlen atomját se alkudjuk el azért, mert így nehezebb magyarnak lenni, mert így önerőnkől kell magyarnak lenni.

Ettől a prófétai messzelátástól, a zseni szuggesztív optimizmusának ettől a villámlóan világos zengésétől, a hit és a magabizás áhítatának felejthetetlen felkeltésétől miként jutott el most ez a nagy szellem ehhez a lesújtó nihilhez, nem sejtjük és nem vagyunk képesek kitalálni.

Azt a triviális magyarázatot, hogy akkor Makkai kisebbségi csipkebokorban ült, és ma a szabad élet Sion-hegyén áll, nem fogadhatjuk el, mert ez hozzá nem volna méltó, és iránta való szeretetünk ez ellen lázongva tiltakozik. Makkai 1931-ben kisebbségi létében sem írhatott mást, mint amit legigazabb meggyőződése sugallt, és 1937-ben korlátlan véleménynyilvánítási szószékben sem hirdethet mást, mint amit hisz. De nekünk, akik mégis tovább is a kisebbségi sorsot járjuk, tovább is a Muszáj-Herkulesek szerepét kell betöltenünk. Nekünk lehetségessé kell tennünk mindazt, amit Makkai ma lehetetlenségnek kiált ki. Ha nem így tennénk, foghatnánk az ásót, hogy megássuk a sírt, hol nemzet süllyed el. De a nemzet nem akar elsüllyedni.

45.

Szász Endre

„Nem lehet?”

Makkai Sándor, Erdély volt református püspöke, ez idő szerint debreceni egyetemi tanár nem az első meglepetést okozza volt híveinek, akik megkülönböztetett érdeklődést tulajdonítottak írói és főpásztori működésének. Tíz évig volt püspöke az ősi egyházkerületnek, aztán betegszabadságot kért – mint utólag kiderült – azzal az elhatározott szándékkal, hogy vissza nem jön többé, és püspöki méltóságáról való lemondása beigazolta a szállongó híreket, amiket pedig sehogy se akartunk elhinni. A magyar református egyház történetében példátlanul, *idegkimerülés* címén levetette magáról a püspöki palástot, elhagyta a püspöki széket, és röviddel utána szemrebbenés nélkül tudomásul vette, hogy tudományos érdemei elismerésül és a jövőbeni tudományos működés reményében egyetemi tanszéket kapott. Ez volt a *két első meglepetés*. A legelső a *lemondás ténye*, a második az *idegbeteg* egyetemi tanári katedrája.

És most jön a *harmadik*. Sajnos, nem tudtunk még hozzájutni Makkai Sándornak a budapesti *Láthatár* című kisebbségpolitikai szemlében megjelent cikkéhez, de elolvastuk Hegedűs Nándornak, a kitűnő közírónak a nagyváradi *Szabadság* című lapban írt cikkét, s így legalább idézetekből megismerkedhettünk Makkai Sándornak, a *Magunk revíziója* írójának új elméletét, amelynél kiábrándítóbbat, megdöbbentőbbet alig olvastunk kisebbségi életünk keserves két évtizedében. Nem akarjuk idézni a régi Makkait, aki 1931-ben még azt fejtegette, hogy nekünk, kisebbségeknek nemcsak az a rendelkezésünk, hogy itt maradtunk, hanem *itt is kell maradnunk*. Makkai konklúziói – amelyekben többek közt a „kisebbségi világhivatás” fogalmát fektette le, kifejtván, hogy „egyenesen gondviselészerű a világ életében, ha a kisebbségek isteni hivatásukat megértik, vállalják és odaadóan munkálni fogják” – új megnyilatkozása után puffogó frázisokká, üres szalmacsépléssé válnak, amit igaznak hittünk, szemforgató farizeuskodásnak bizonyult. Oh, nem a mi számunkra, mert mi a kisebbségi sorsvállalást mindmáig nem hagytuk cserben, és elhatározott szándékunk, hogy szembenézzünk az elkövetkezendő rosszabb napokkal is. Aki azonban megszalad a napról napra tragikusabbá váló helyzet elől, és annak ellenére szalad meg, hogy sziklavárban ült ezer meg ezer utcára került, a nyomor fekete mocsarába süllyedt kisember sorsával szemben, az minden jogát elveszítette a tanácsadásra, az ne állítson fel, önmagát cáfolva, új elméletet.

„*Nem lehet!*” – ezt a címet írta Makkai Sándor cikke fölé. A cím rávilágít a tartalomra is. Azt állítja Makkai, hogy „*a kisebbségi sors ma politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nemcsak az, hanem erkölcsi lehetetlenség*”. Az a tény

tehát, hogy mi mindegyre szűkösebb kenyérré számítva, mind keservesebb életlehetőségek között élünk, és fiaink jövőjére merünk gondolni – csak ábrándkép. Lássuk be, hogy lehetetlenséget művelünk, és szaladjunk szét a szélrózsa minden irányába, menjünk Pestre vagy Magyarországra, üljük el az ottani fiatalság helyét, erőszakoljunk ki magunknak állást, tanszéket, szerkesztőségi asztalt, munkahelyet, s aki csökönnyösen mégis itt marad, az lássa, mi történik vele, a felelősség egyedül az övé. Vagy rendben van, ne mozduljon, de érezzük magunkat siralomházban, ne dolgozzunk, nyugodjunk bele a felénk áramló gyűlöletkiáltások igazába a szent korszellem nevében.

Mert azt mondja Makkai, szinte diadalmi hozsannával, hogy „a nemzeti öntudat soha nem ismert új értelmű kivirágzása és megteljesedése” jellemzi a mai korszakot. Folytatólag pedig: „az emberiséget nemzeti öntudatában újra feltalált Európában a kisebbségi sors nemcsak gyakorlatilag, hanem elvileg és lényegileg is lehetetlenné és tarthatatlanná vált”. Íme, a szeretet apostola, a volt püspök és az ifjú generáció tanítómestere kritika nélkül teszi magáévá mindazt, ami csakugyan a kisebbségek létalapjának megtagadása, amit azonban magyar ember annál kevésbé hirdethet, mert a magyar nemzet fiai négy országban élnek kisebbségi sorsban. A korszak, igaz, megtagadta azt a szellemet, amelyben mi, az idősebbek, Makkai Sándorral együtt felnőtünk, és ami magának a protestantizmusnak is alapvető tétele. A protestantizmus mindig a szabadságeszmét lobogtatta zászlóin, és, íme, a lemondott püspök ezeket a zászlókat is letépi, cserbenhagyja. Mint ahogy valami ilyesformát csinált akkor is, amikor idegkimerülésének ingatag talpazatára új és szilárd egzisztenciát épített előzetes bebiztosítással.

Makkai szerint a kisebbségi sors ellenkezik az emberi méltósággal, és ezért „Európa lelkiismeretének – ha ugyan van lelkiismerete – nem szabadna eltűnnie, és nem lehetne elhordoznia”. Európa azonban már sok mindent eltűrt, eltűrt még abban az időben is, amikor a kisebbségkezelés népszövetségi alapstatutumait komolyan vették. Legalább mi, kisebbségek, hittük egy ideig, hogy a Népszövetség olyan nemzetek fölötti testület, amelyet Európa népei nem papírrongynak szántak, hanem az új európai rend törvényének. És ha csalódtunk is a Népszövetségben, nem csalódtunk abban a realitásban, hogy élünk, és éppen itt élünk.

Nem Makkaitól halljuk először, hogy: „Nem is értem, hogy tudtok ti élni Erdélyben!” Magyarországon sokan mondják ezt szenvedéssből, hazafiúi önteltségből, részvétet mímelve. Az első osztályú állampolgár hengegése ez, vállveregetés, egyben lekicsinylés. Most ugyanezt mondja Makkai is a stílművészet díszruhájába öltöztetve. „Nem lehet!” – mondja mentegetőzve: „erkölcsileg lehetetlenség” volt a maradása.

Nos, mi ezt a szegénységi bizonyítványt nem vagyunk hajlandók elfogadni Makkaitól. A magyarság kisebbségi helyzete tragikus valóság, valamint az is, hogy ez a helyzet egybeesik azoknak az áramlatoknak a felszínre kerülésével, amelyek a kisebbségeket teljesen kiszolgáltatják a többségnek. De amit a magyarság csak most kezdett, azt mások évszázadokon keresztül át is élték. Hegedüs Nándor a lengyelekre hivatkozik, akik több országban szétszóródva

fejleszteni tudták tudományos életüket és kultúrájukat. Hegedüs azonban nem említi a legkézenfekvőbb példát: a zsidókat. A zsidókat kiüldözték Spanyolországból, egyik pogromból a másikba zuhantak Oroszországban, és, íme, élnek ma is, s a felénk sugárzó gyűlölet éppen azt kifogásolja mindig, hogy túlságosan is jól élnek.

Tehát *lehet*, csak hogy nem megszaladással, elvek és eszmék cserbenhagyásával, a kényelmes fedezék jó előre megfontolt előzetes kiépítésével. Ami Makkai Sándornak nem lehetett, azt másfél millió magyar végig akarja csinálni, s ha „a nemzeti öntudat soha nem ismert új értelmű kivirágzását” meg kell ismernie, *megkísérli, hogy a saját kisebbségi öntudatát is kivirágoztassa.*

46.

Pilder Mária – Makkai Sándorhoz

1937. febr. 15.

Édes Sándor,

[...] És most rá kell térnem arra, ami iszonyúan fáj nekem, arra ami a te *Nem lehet*-írásoddal itten történt. Én a cikket R. Sándorkától kaptam olvasni, aki már egy izgatott vita után hozta el hozzám. Ők már Andorral és a többiekkel megdöbbenve tárgyalták az írást, s ő úgy hozta el hozzám, hogy egészen ki volt fulladva. Lényegben hálát adnak, hogy te ezt végre megmondhattad, és minden szót aláírnak benne. Az első kifogásuk azonban az, hogy miért nem adtad inkább egy nagy politikai napilapnak és egy nagy külföldi lapnak, hogy meg lett volna a kellő fóruma és a kellő kerete. Nekik az fáj, hogy egy kisebbségi kérdéseket tárgyaló lapnak adtad, s így ezzel úgyszólván a kisebbségnek is üzented azt, amit mondasz. És a második nagy fájás nekik, hogy ezzel „homlokegyenest ellentmondasz mindannak, amit tanítottál és vallottál, amíg a vezérünk voltál”, és hogy most ezzel a kijelentéssel elveszed a létalapunkat és minden munkára való igyekezetünket és lelkesedésünket. Kétségbeesetten mondta Sándor, hogy ezek után nincs más mit tenni, mint vagy kimenni, vagy pedig főbe löni magunkat, mert dolgozni és hinni nincsen értelme.

Ezek után történt aztán az, hogy Sz[ász] E[ndre] mindenkinek a megkérdezése nélkül, teljesen puccsszerűen kinyomtatta cikkét a Keletiben, úgyhogy mire Somodi, Sándor és a többiek ráeszméltek, a lap már az utcán volt és nem lehetett visszacsinálni semmit sem. A cikkekre *egyhangú* erkölcsi felháborodás felel a lelkekben, és nem fognak nyugodni addig, amíg valami formában tisztességesen el nem rendezik a dolgot. Roppant szégyellik a dolgot, és Sándor már írt is egy cikket, amely vagy a Keletiben, vagy az Ellenzékben meg fog jelenni. Persze sajnos, nem nyomhatta úgy meg a pennáját, amint szeretne volna, mert iszonyú kényes nyíltan írni a cenzúra miatt, még így is nem biztos, hogy nem húzzák ki a felét. Reményelem, hogy még mások sem hagyják annyiban, s amit lehet, megtesznek.

A baj az, hogy lényegében *nem értik jól* a dolgot még Sándorék sem. Ők is azt hiszik, hogy „következetlen” vagy, és egy „új Makkai”-ról beszélnek a „régiről”-vel szemben. Majd kibeszélem a lelket ezeknek az embereknek, de nem tudom megláttatni velük azt, amit én látok. Én nagyszerű és merész és bátor dolognak tartom ezt az írást, és akármiféle szempontból olvasom, csak *örülni* tudok neki. Ha „következetlenség”, akkor csak örülni tudok neki, hogy fejlődsz és előre mégy, ahelyett, hogy megállj egy helyben. Énszerintem csak buta ember „következetes”. Ebben Barth-tal tartok, aki azoknak, akik a Römerbrief idézeteit verik a fejéhez, azt mondta, hogy örül annak, hogy ma már mást hisz és vall, mint akkor, hiszen 15 év alatt csak kellett valamit hozzátanulnia a dolgokhoz és reményli, hogy 15 év múlva még egészen mást fog

mondani, mint ma, mert még sokat szeretne okosodni és fejlődni! A „következetlenség”-ről tehát ez lenne a véleményem. De szerintem még csak nem is következetlenség, amit írtál, hanem egyszerűen csak az érem *másik* oldala, és mindannak amire tanítottál és amit hirdettél, a mélységesen mély és eddig rejtett *fundamentuma*. Én ebből egészen mást olvasok ki: azt, hogy milyen iszonyú áron prédikáltál nekünk életet és milyen vérző mélységekből fakadt föl az a felfelé mutató, amivel közöttünk álltál. Ha volna szemük, most utólag kellene megrendülniök azon, hogy milyen *nagyon szerettel* bennünket, amikor ilyen szédületek között álltál erősen és biztatón közöttünk. *Én* ezért az írásodért lélekben megcsókolom a kezdet. És meg kellene látniök, hogy milyen nagyon szeretsz minket még most is, hiszen helyettünk és értünk jajgatod ki a „nem lehet” keserűségét! És az egyetlen igazi felelet az kellene legyen, hogy elő kellene venni azokat az írásokat, amikkel vigasztaltál és tanítottál, és most azokat végre egész bűnbánattal és elszánással valóra kellene akarni váltani. Hogy amiért nem hallgattunk rád, amikor felfelé mutattál és vigasztaltál, legalább most feleljünk neked, amikor lefelé mutatsz és jajongva rázol meg a mélység szélén.

Sándor, ha én most férfi lennék, vagy legalábbis a nővéred, akkor most vennék egy kutyakorbácsot és fölmennék Sz[ász] E[ndré]-hez és nyilvánosan megverném, mint egy gazembert. És egy cseppet sem bánám meg..., mert akkor legalább megkapta volna, amit megérdemelt! Ékes illusztrációja ez az alak a te írásodnak különben, igen, „nem lehet” élni, ha ilyen alakok rágják szét a becsületünket! Irtózatosan föl vagyok háborodva, mert ez egyszerűen aljasság, így hátba támadni valakit azért a tiszta becsületes szeretetért, amivel egy életen át szolgáltál és szolgálsz nekünk. Úgy vérzik a szívem, úgy fáj, hogy alig bírok lélegzeni... És Sándor... vajon mit adhatnék én neked, hogy egy kicsit is ellensúlyozzam azt a szörnyű bántást? Vajon csak egy kicsit is érzed, hogy az élő szívemet szeretném elédbevetni, hogy ilyen bántás többé ne érhesse? Hogy milyen nagyon szenvedek érted?... TE vagy az egyetlen sebezhető pontom, és most megint iszonyúan fáj a seb... édes, édes Sándor...

M.

Kérlek, ha lehet, értesíts, hogy megkaptad ezt az írást. Nem mertem ajánlva feltenni, mert akkor a nevemet ki kellett volna írnom. Kívül is ezért címeztem Margitnak.

47.

Dr. Kovácsy Albert – Makkai Sándorhoz

Nagyméltóságú Uram!

Régen nem érintett olyan fájdalmat okozóan hírlapi cikk, mint a hivatalos lap számba menő Keleti Újságban megjelent érthetetlen és támadó tendenciájú közlés. Sokszor elkésérített az a szomorú helyzet, hogy nincs megfelelően szerkesztett sajtónk, illetve nincs kellő szakértelemmel és politikai érzéssel irányítva az az újság, mely az itteni magyarság érdekeit kellene szolgálja. De talán most, a kiváltott felháborító érzés meggondolóba juttatja a hivatottakat és reá eszmélnék arra, hogy ezt a helyzetet szanálni kell! Makkai Sándor akkora érték, hogy őt sárral dobálni meg – merénylet nemcsak az emberi érzés, hanem minden erdélyi kisebbségi sorban élő magyarral szemben.

Nem tudom mi célt akart szolgálni a kérdéses hírlapi támadás. Azt elérte, hogy az írója ellenszenvenné vált a mi szívünkben.

Ha valakinek, úgy a cikk írójának tudnia kell, hogy mennyi ideget és munkát áldozott Nagyméltóságod a fajtestvéreiért, s hogy minő értékekkel gazdagította egyházát és híveit. Ha valakinek joga és kötelessége volt az emberfeletti küszködés után nyugodtabb munkakört keresni, úgy Nagyméltóságod szolgált reá. A Nem lehet cikke is Nagyméltóságodnak nem egyéb, mint újabb átélése annak a szenvedésnek, mely lelkén értünk állandóan átrezeg, s ezt a nagy és nemes érzést csak hálásan lehet megköszönni.

Én ezt a meleg érzést az értünk való aggodást köszönöm meg Nagyméltóságodnak a magam és a velem érzők nevében, s biztosítom arról, hogy a jövőben még fokozottabb szeretettel halmozzuk el szíveinkben Nagyméltóságodat.

Mélységes őszinte szeretettel üdvözlí

Marosvásárhely, 1937. II. 21.

Dr. Kovácsy Albert
v. orsz. képviselő

48.

Ligeti Ernő – Makkai Sándorhoz

Cluj, 1937. február 15.

Igen tisztelt Püspök Úr!

Sorozatos támadások indultak meg Ön ellen a Láthatár cikkével kapcsolatban a Keleti Újságban, a nagyváradi Szabadságban és a Déli Hírlapban. Két ilyen lapkivágást mellékelek és arra kérem, hogy reflektáljon rájuk postafordultával a Független Újságban, amely változatlanul megtiszteltetésnek veszi, ha Önnel vagy írásaival a régi barátság hangján foglalkozhat. Legutóbbi cikkét is, amely a Magyar Útban jelent meg, átvettük, és nagyon szívesen küldjük Önnek a Független Újságot. Kérdéseim, amelyekre választ kérek, tehát ezek:

1. Ha „lehetetlen” a kisebbségi élet – amint én magam is azt hiszem, hogy az Ön értelmezésében valóban lehetetlen –, hogyan lehet mégis?

2. Mi volt a célja e cikknek megírásával, elvi problémát akart leszögezni, avagy politikailag is érinteni óhajtotta a mi problémánkat?

3. Nem talál-e ellentmondást a Magunk revíziója és a Láthatár cikke között?

Abban a hiszemben, hogy Ön is helyesen fogja, ha az eszmék tisztázása végett megszólaltatjuk, kérem hogy tüntessen ki régi barátságával és legjobb belátása szerint nyugtassa meg az itteni kisebbségi lelkeket.

Őszinte nagyrabecsüléssel

Dr. Ligeti

49.

[Vuchetich Endre]

Nem lehet?

Ezt a kérdést szegezzük szembe a romániai kisebbségi magyar élet zivataros vizeiről a debreceni egyetem nyugodt légkörű, méltóságos aulájába vitorlázott Makkai Sándor volt erdélyi református püspök írásának, amelyben újra megtisztelt, hogy a lelki defetizmust terjessze közöttünk. *Nem lehet* címen cikket írt ugyanis a *Láthatár* című kisebbségi kultúrszemlébe, és abban egyszerű közvetlenséggel, mintha csak azt mondaná, ma nem jól érzem magam, nem megyek az egyetemre előadást tartani, azt állítja a legkategorikusabb formában, hogy „a kisebbségi kérdés megoldhatatlan”, „nem tudom elképzelni a kisebbségi életnek semmiféle emberhez méltó elrendezését, mert magát a kisebbségi kategóriát tartom emberhez méltatlannak és lelkileg lehetetlennek”, „a magyar kisebbségi nemzetsorok teljesen képtelenek az életre, még akkor is, hogyha az életösztön parancsára ezzel biztatják, vagy hitegetik önmagukat”, „a kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nem csak az, hanem erkölcsi lehetetlenség”.

Ilyeneket és hasonlókat ír az a Makkai, aki valamikor, nem is olyan régen, egészen másként beszélt. Emlékezünk a *Magunk revíziója* című könyvére, amelyben egészen más húrokat pengetett. Igaz, hogy akkor még közöttünk élt, kisebbségi sorban, bár tűrhető püspöki stallumban, olyan kisebbségi sorsban, melyre most azt mondja, hogy lehetetlenség. Nem lehet – mondja, és ezzel elintézte a maga részéről a problémát. Azzal a könnyedséggel, ahogyan elintézte, amikor egy szép napon fogta magát és elutazott Magyarországra egyetemi tanárnak. Betegségére hivatkozott. Talán úgy gondolta, hogy a püspök nem lehet beteg, de egyetemi tanárnak a beteg is jó. Mint ahogyan túl jónak tartotta magát ahhoz, hogy sorstársaival és hittestvéreivel megossza a kisebbségi sorsot, és egyszerűen átsétált a határon. És most azt mondja: lehetetlen a kisebbségi élet. Fizikailag és erkölcsileg és politikailag és emberileg lehetetlen. Megállapítja, és mint aki jól végezte dolgát, alakanyarítja nevét az írás alá, és átengedi nekünk a rébusz megfejtését, ha lehetetlen és mégis megvan – mert hiszen a kisebbségi sorsban Európában negyvenmillió ember osztozik –, hogyan lehetséges tehát mégis? A fából vaskarika szemléletét vetíti elénk, és a Hinterland bős katonai zsenijének példájára ő is azzal biztat, hogy legyetek nyugodtak, hiszen úgyis meg kell halnotok.

Makkai elegáns nonchalance-szal levetette a püspöki talárt és vele együtt mindazt, ami nemzetkisebbségi sorsára emlékeztet. A lélek olyan mélységeibe száll alá, ahová képtelenek vagyunk követni. Olyan ellenségesen pesszimista felfogással nézi és látja a kisebbségi életet, és igyekszik velünk is így láttatni, amely a kisebbségi nihilizmus filozófiáját akarja reánk alkalmazni. Mint a

kisebbségek életét állítólag féltő emigráns, volt kisebbségi magyar, olyan sötét és kilátástalan sorsot szán nekünk, amilyent még azoktól sem hallottunk emlegetni, akik nem szeretik a nemzetkisebbségeket. Nem volt még román, délszláv vagy csehszlovák politikus vagy társadalomtudós, aki ilyen messze ment volna megállapításaiban, de kívánságaiban sem. Makkai ugyan maga is azt mondja, hogy légüres térben mozog, de szerinte „vannak természeti törvények, melyek szintén csak légüres térben érvényesek a maguk teljességében, azaz az anyagi világban nem látjuk őket maradéktalanul érvényesülni, és az igazság mégis az, hogy csak a mi megfigyelésünk tökéletlen, maguk a törvények pedig abszolúte érvényesek”.

Hát ezt nem értjük. Tudjuk, hogy a tollpehely és a vasdarab egyforma gyorsasággal esik a légüres térben, de arra nem tudunk példát, hogy valaki légüres térben akarta volna a párnacihát megtölteni tollal, vagy éppen vasdarabokkal. Azt sem tudjuk, hogy Makkai például hogyan tudna vihart támasztani légüres térben. Az élet általában és a kisebbségi élet is nem légüres térben mozog, így nem is a légüres tér törvényei érvényesek, hanem az élet törvényei. Az élet első törvénye pedig az élet, az élés maga. És hiába beszél a kisebbségi nemzetdarabok életképtelenségéről, lassú, de biztos elsovadásáról, ezzel szemben áll ezeknek élni akarása. Ez pedig első feltétele az élnitudásnak. Nemzetkisebbségek mindig voltak és beláthatatlan ideig lesznek is, mert elképzelhetetlen az államhatárok olyan megvonása, hogy egybeessenek a nemzeti határokkal.

A világháború befejezése óta a magyar nemzetkisebbség nagyobb számban van mindenfelé, mint volt azelőtt. Csak népcsoportoknak a nemzetsorsa változott, és amint megmaradtak kisebbségi sorsban azok is, akik ma többségi nemzetéletet élnek, úgy meg fognak maradni a magyarok és velük mindazok a nemzetkisebbségek, melyek maguk nem adják fel az élethez való jogukat. Makkai egyszer már nyilatkozott, mióta nemzetkisebbségből nemzettöbbségivé lett. Azt sem köszöntük meg neki. Mostani cikkéért sem jár köszönet. Ő a szerinte erkölcsileg lehetetlen helyzetből átmentette magát egy más világba, ahol nem fenyegeti az általa nekünk megjósolt pusztulás. Nagyon kérjük, hagyjon békében – élni. Mert élni akarunk és élni fogunk, mert nem légüres térben mozgunk, mint Makkai, hanem az élet valóságai közepette szent élni-akarással.

50.

Reményik Sándor

Lehet, mert kell

Makkai Sándor volt református püspök tanulmányt írt egy magyarországi folyóiratba, melynek feladata, kitűzött célja az, hogy a kisebbségi magyarság életének mintegy összefoglaló szerve, az ottani magyarság számára az itteni életnek szócsöve, a magyar kisebbségek életlehetőségének kutatója, problémáinak felvetője, keserveinek számontartója, értékeinek és eredményeinek felbecsülője legyen. A folyóirat elsősorban irodalmi vonatkozású, de természetesen nem zárkózik el a legmagasabb értelemben vett nemzetpolitikai gondolatok elől sem. Természeténél fogva helyezkedik ez a folyóirat kisebbségi alapra, fogadja el a kisebbségi gondolatot alapfogalomnak, a kisebbségi „kategóriát” alapkategóriának, éppen úgy, mint mi, akik itt élünk, mert a magyarság politikai és állami létében való részvétel helyett, eleitől fogva választottuk kivándorlás vagy öngyilkosság helyett az életet szülőföldünkön, alapélményeink és emlékeink, tehát lelkünk hazájában, bár ez a szülőföld és lelki haza új, más, idegen impérium alá került. Makkai ebbe a folyóiratba írt kisebbségi kérdéssel foglalkozó tanulmányt, mely azonban nagy meglepődésünkre a kisebbségi gondolatot most negatívnak minősíti, tagadja a kisebbségi életkategóriát mint olyat, melyben emberhez és magyarhoz méltó élet folyhatnék, tagadja ennek az életnek a lehetőségét nemcsak politikai, de erkölcsi és lelki értelemben is. A kisebbségről még mint fogalomról sem szeretne tudni, mert szerinte egy nép vagy annak egyes tagjai is csak saját szuverén nemzeti államában élheti ki önmaga humánumát. Nincs más megoldás, „a kisebbségi kérdés megoldhatatlan”. A tanulmány címe: *Nem lehet*. A tétel kegyetlen élességgel, Makkaitól megszokott biztonsággal és kifejtésében is ijesztő nagyvonalúsággal mered reánk. Pedig elsősorban nem nekünk szól, itt maradt – magyaroknak, hanem a világ idegeibe akarja beleégetni a mi helyzetünk tarthatatlanságát, a világ fülébe belesikoltani helyettünk azt is, hogy mi nem bírhatjuk sokáig már. Azért nem csodálkoztunk volna annyira, ha valamelyik nagy napilap hasábjain találkozunk ezzel a gondolatmenetével, mint így, amikor egy kisebbségek életével foglalkozó, viszonylag szűk nyilvánosságú folyóirat közli e gondolatokat.

Makkai erre a tanulmányára – mely kétségtelenül szöges ellentétben áll minden eddigi tanításával, egész régebbi itteni működésével, műveivel és munkájával – hirtelen választ is kapott egyik lapunk hasábjain. A választ keserű tollú ember írta, szerintem nagyon igazságtalanul, mert keserűségében személyesen támadta Makkait, kétségbe vonta minden jóhízműségét, farizeusnak és képmutatónak nevezte előbbi felfogását, itteni kisebbségi élet- és világképét, s amikor elérkezett volna oda, hogy Makkai tanulmányának komo-

lyan és méltóságteljesen mondjon ellene, akkorra írása már belefűlladt a lényegre nem vonatkozó gyűlölködés tajtéktengerébe. Úgy érzem, ez a cikk nem maradhat az erdélyi magyarság egyetlen vagy utolsó hangja ebben a kérdésben. Makkai jóhiszeműségét most sem lehet, amint semmikor sem lehetett, kétségbevonni. Vagy a keserű tollú cikkíró el sem tud képzelni esetet, s ha történelmet vagy irodalmat tanulmányoz, nem talált még soha példát arra, hogy valaki oly fizikai és lelki megrázkódtatásokon megy át, melyeknek következtében szembefordulni kénytelen egész azelőtti világával és világfelfogásával? Nem vitatom most a Makkai „megszaladásának” kérdését, megírtam annak idején magam felfogását ebben az ügyben elég világosan, mint általában a repatriálások tragikumára vonatkozólag. A kicsúfolt „idegkimerülés” és egyéb tényezők bizony hatalmas dolgok, csak azoknak nem hatalmasok, akik át nem érezhetik, és nem elég keresztyének ahhoz, hogy legalább átérezni próbálják. Minél inkább hirdeti és tartja kötelezőnek önmagára nézve az itthon maradás nagy elvét gyakorlatilag is valaki, annál inkább kellene megértenie a magyar éremnek a másik oldalát is. Mert volt és van másik oldala, s nehéz arról nekünk beszélni, de megértenünk kellene, hogy Makkai Sándor majd húsz évi aktív kisebbségi életharc és ötven esztendővel felérő tíz esztendei püspökség után úgy találta, hogy nem bírja tovább. Az a húsz esztendő és az a tíz esztendő vajon csupa püspöki méltóságoskodás volt-e? Vagy talán mégis jelentett annyit munkában is, értékben is, mint egy szerkesztőségi asztal körül folyó ténykedés? Makkai Sándor a kisebbségi gondolat körüli küzdelemben őrlődött fel, mikor most, nemcsak magára, de népére vonatkozólag is kitör belőle az örökösen elnyomott kiáltás: „Nem lehet”! Próbáltam minden erőmmel, próbáljátok minden erőtökkel, de nem lehet – mikor ezt ilyen ijesztően kimondja, vajon csak követ, átkot érdemel tőlünk, s nem lelkének és igéinek megvizsgálását is? Mi mehetett végbe abban a szívben, amíg eljutott odáig? Aki ezt vizsgálni, erre gondolni sem hajlandó, az tegye előbb saját szívére a kezét, és kérdezze meg önmagától, vajon nem kísérti-e őt is nap-nap után ez a sötét szó: nem lehet? Vajon nem kell-e erőszakkal visszafojtania szakadatlanul?

Mi azonban visszafojtottuk és csakugyan elhatározottak vagyunk, hogy utolsó csepp vérünkig megmaradunk szülőföldünkön, s megmaradunk a kisebbségi életkategóriában, a kisebbségi önvédelem jogos útjait keresve. Makkai Sándornak, az újnak, akit éppen úgy tisztelünk, mint a régit, mert hisszük, hogy ma is érettünk és miattunk fáj a szíve, azt válaszoljuk személyeskedés nélkül, az elvek és az eszmék tiszta magaslatán óhajtva találkozni vele, hogy mi ma is nőni vagyunk képesek, mint ama bizonyos pálma a súly s a kő alatt. Kisebbségi mivoltunkat a régi Makkaiival szólva: mártír-példának és tanító-küldetésnek valljuk önmagunkon túl, többségi nemzetek számára is. Hisszük, hogy állandó belmisszióval önmagunk között s a lélek végtelen lehetőségeivel a hátunk mögött, a lélekbe való visszavonulás végtelen útjában bízva, egyszer majd nyilvánvalóan is otthonra találunk a minket körülvevő népek között.

Az új Makkai Sándor elcsodálkoztató és megdöbbentő gondolatai mellett

állandóan idézgetjük a régi Makkai Sándort, a kisebbségi élharcost, akitől azt tanultuk, hogy az életből az Életbe juthatunk, hogy az élet minden körülmények ellenére is nem pusztán valóság, hanem megvalósítandó minőség, nemcsak lehetőség, hanem követelmény, nemcsak adottság, hanem kategorikus imperatívusz.

Az erkölcsi törvény mint magyar követelmény bennünk. A transzylván csillagok pedig felettünk. És semmi más.

Nekünk lehet – mert kell.

51.

[Paál Árpád]

Félreértett írás

Már harmadik laptársunk szólal meg a magunk népkisebbségi sorsközösségéből egy olyan írás ellen, melyet odatúl Magyarországon közölt a *Láthatár* című folyóirat Makkai Sándor volt erdélyi református püspök tollából. Az itteni ellene szólások (az *Ellenzék* legutóbbi Reményik-cikkét nem értjük ezek közé) részint szelídebb természetű szemrehányások, melyek azonban egyúttal csontig hatoló meghazudtolások is akarnak lenni – részint heves támadások, sőt indulatoskodások és becsmérlésig menő kitételek. Akár szelídebb, akár nyersebb formájukban mindenképpen személyeskedések, ami nem jól áll nekünk – népkisebbségi sorsban. Mert valami olyant árul el, hogy ami írásterületünk szabad, azt is a magunk önemésztésére és érdemes embe-reink meghurcolására sietünk felhasználni. Az ilyen nekiperdülésben nem sok az öntudatosság, s nem sok a magunk iránti jószág, hívség és egymás iránti figyelem. Az ilyen lelki megzilálódás már az erkölcsnek, vagyis a közös jószágra törekvésnek a szempontjait is érinti.

Éppen azért nem is hiszük, hogy az illető támadások kellő megfontolásból keletkeztek volna. Inkább félreértésből származottaknak látjuk őket. Hiszen az egyik ellenszóló (Szász Endre a *Keleti Újságban*) meg is mondja, hogy ő maga nem is olvasta a Makkai-féle cikket, hanem csak a mások által idézett részletek alapján ítél. Ezekből a részletekből különösen azt olvasta ki, hogy Makkai szerint erkölcsi lehetetlenség a népkisebbségi sorsban élés. Nyilvánvalóan úgy értelmezte azt a mondást, hogy Makkai saját magunkat lát erkölcsteleneknek, akik „ahogy lehet”, mégis ebben a sorsban élünk. Ilyen értelmezéssel persze megsértetteknek érezhetjük magunkat. De mi éppen a sértés föltételezését látjuk a Makkai cikke iránti félreértésnek. És e félreértés áldozatai lettek az összes ellenszólók, akik szükségesnek látták a Makkai elleni szemrehányásokat, illetve fölindulásokat.

Az illető Makkai-cikket mi már tüzetesebben elolvastuk, de ilyen sértésnek a nyomát se láttuk. Ellenben olvastuk azt, hogy „csöndes hősiesség”-nek lát egy egész jelensorozatot, melyről a következőket írja: „A kisebbségi magyarság az elmúlt évek alatt nagyon sok tiszteletre és csodálatra méltó erőfeszítést tett arra nézve, hogy megkísérelje helyzetét önmagában elviselhetővé tenni, sőt viszonylagos önállóságot építeni ki magának elsősorban kultúrájában, aztán társadalmi életében és amennyire ez lehetséges volt, gazdasági önellátásban is. Ki ne örvendene és dicsekedne közülünk azzal, ami ebből testvéreinknek sikerült?” A továbbiakban azt is mondja, hogy a kisebbségi élet belső elsorvadásai ellen csak olyan erkölcsi elszántsággal lehet küzdeni, „melynek nagyszerű példáját szolgáltatják a magyar kisebbségek egyes egyé-

niségei sokszor a nép egésze is”. Végül szólván arról, hogy a kisebbségek hatalomtalan helyzete lehetővé teszi saját belső parazitáik társadalomziláló elterjedését – még akkor is azt mondja, hogy mindezekkel nem magukat a kisebbségeket vádolja, hanem azt a világrendszert, mely az ilyen visszafejlődést előmozdítja.

Az egész cikk alapeszméje az, hogy nem politikai szempontból, hanem az általános humanizmus szempontjából nézi a kérdést. Innen nézve úgy látja, hogy az emberiség bizonyos néprészleteit a kisebbségi létbe való csoportosítással különös osztályozásba vonták. Olyan osztályozásba, mely az emberiség általános életvonalával nem egyezik, hanem állandó aláfokozást, elszűkítést, önrendelkezési csorbát és így állandóan az életszabadságok bizonyos hiányát jelenti. Ezzel szemben csak azok az emberek tudnak a humanizmusnak megfelelő életet élni, akik teljes nemzeti szabadságban élhetnek. Az ilyen nemzeti életteljességnek ma mindenütt megvan az uralkodó áramlata, egyedül a kisebbségi osztályozásba jutott népek maradnak ki ennek jótéteményéből. Ezt a kimaradást akarja állandóvá tenni a mostan nemzetközi jogilag érvényes kisebbségi osztályozás, az úgynevezett kisebbségi kategória. Ami hősiességet és erkölcsi elszántságot ezzel szemben a kisebbségi sorsban levők kifejtnek, az viszont állandó mégse tud lenni. Ez ellentétre eddig még politikai megoldást nem találtak, ellenben ahogy halad az idő, úgy szövevényesebb lesz éppen politikailag a kisebbségekre nézve a helyzet.

Ezzel az eszmemenettel megy át a szerző abba a fejtegetésbe, hogy a nemzeti teljesség és a nemzeti hiányosság a kisebbségi kategorizálás révén csak egyre nagyobb ellentétbe kerül egymással. A növekvő ellentét pedig csak a mind kilátástalanabb megoldatlanság felé vezet, mégpedig nemcsak politikailag, de erkölcsileg is, vagyis a közös emberi jószág parancsai szempontjából is. Idejutnak az állapotok amiatt, mert a kisebbségi kategorizálás a nemzetileg szabad népektől megkülönbözteti a nemzetileg kevésbé szabad néprészleteket. E megkülönböztetés enyhítéséért és elviselhetőségéért hősileg és erkölcsi elszántságokkal lehet ugyan küzdeni, de a küzdés állandósága tulajdonképpen eredménytelenség. „Nem azt jelenti ez – mondja Makkai –, hogy a kisebbség máról holnapra eltűntethető vagy beolvasztható lenne, hiszen szolgasorsban, lefokozott életformák között hosszú ideig el lehet tengődni, de nem lehet fejlődésképes nemzeti életet élni; ez pedig az új Európában annyit jelent, hogy nem lehet embernek lenni.”

Így jut el aztán Makkai ahhoz a végkövetkeztetéshez, hogy a népkisebbségi sors, se politikailag, se erkölcsileg nem ad életlehetőséget. Látnivaló, hogy nem a kisebbségi sorsban lévők erkölcstelenségéről; hanem magának a kisebbségi kategorizálásnak a tarthatatlanságáról szólott a szerző. Ez pedig lehet vitatéma a politikusok, a nemzetközi jogászok, s az erkölcsi fejlődések kutatói és figyelői között, de nem lehet miatta szidalomra lobbannunk egymás ellen. Még a tárgyilagosan vett vitatémában is az itteni kisebbségi sajtónak meg kell gondolnia, hogy mikor a kisebbségi kategória tarthatóságát vitatja, vele szemben az ellenkezőnek a vitatására van-e egyenlő sajtólehetőség. A vita csak a két fél egyenlő vitatkozási szabadsága között folyhat le a

lovagiasság szabályai szerint. Az azonban mindenképpen ajánlatos, hogy a vita az elvi magaslatok tisztaságában mozogjon, s számba vegye az elméletnek ebben a kérdésben tett eddigi haladását.

Végtére is amit a kisebbségi kategorizálás ellen fölpanaszolt Makkai, azt már az európai nemzetiségek kongresszusa is magáévá tette. Ez a szervezet már megalakulásakor szóvá tette, vajon „kisebbségek” kongresszusának nevezze-e magát. Alapos megfontolás után a „kisebbségi” megjelölést azért hagyta el, mert ez számszerű alárendeltséget jelent, ami az általa képviselt néprészleteknek nem lehet örökös tulajdonsága. A „kisebbségek” fogalmát a világháború utáni nemzetközi szóhasználat alkotta, de tartalmára nézve ma sincs általánosan elfogadott megállapodás. Egyik felfogás szerint átmeneti állapotot jelent, másik szerint állandó létformát. Ez az ellentét is jelzi a kisebbségi kategória bizonytalanságát.

E fogalom létrejötte előtt az államvezető néptől különböző néprészleteknek „nemzetiség” volt a nevük. Sőt éppen mi közvetlen tudói lehetünk annak, hogy Iorga professzor is, a Román Nemzeti Párt is, a gyulafehérvári 1918. évi egyesülési határozat is a nemzetiségeket tudatosan „nemzetek”-nek, „együttlakó népek”-nek nevezte. Ezek a „kisebbség” fogalmán túlemelkedő elnevezések szintén azt az irányt fejezik ki, hogy a kisebbségi kategória örökös számszerűsége helyett a népek lelkiismerete, a népek erkölce a kisebb néprészletek számára is nemzeti elismertetést akar. Erről van szó tulajdonképpen a Makkai megtámadott cikkében is.

Aki nem akarja ezt a nemzeti elismertetést, hanem továbbra is csak kisebbségi sorsot kíván, az továbbra is vitatkozhatik Makkaival. De mi ezt az elvi vitát is fölöslegesnek, célszerűtlennek, sőt érdekeinkkel ellenkezőnek tartjuk.

52.

**A „Studium” könyvkereskedelmi
és könyvkiadó R.T. – Makkai Sándorhoz**

Budapest, 1937. március 25.

Méltóságos

Dr. Makkai Sándor egyetemi tanár Úrnak, Debrecen

Dr. Paál Árpád úrtól Nagyváradról kaptuk a mellékelt cikket azzal a rendeltetéssel, hogy azt juttassuk el Méltóságodhoz.

Levelében ezzel kapcsolatban a következőket írja: „A *Félreértett írás* című cikk az, amit lapunk február 18-i számában Makkai cikke megmagyarázására és igazolására akartam leadni, amit ki is szedtek, pár példányban át is ment a körforgón, de akkor hirtelen jött a cenzúra értesítése, hogy a cikket teljes egészében törlik. Ezért küldöm, hogy tessenek belőle meglátni, mennyire hűvös elvi magaslaton akartunk Makkai mellé állani, de sajnos a Hegedüs Nándor sopánkodó feljajdulása a nagyváradai cenzort is megtévesztette, s a Makkai-cikkről a Hegedüs ismertetése nyomán olyan felfogás támadt, hogy az valami irredenta és revizionista szörnyűség. Ilyen felfogás miatt a magam pártoló cikkét is úgy vette, mint az irredenta és revizionista Makkai pártolását, s ezért nem engedte meg a *Félreértett írás* megjelenését. Egyúttal azonban elismerte, hogy a Makkaival való kapcsolat nélkül a cikkemben írtakat a cenzúra is megbírta volna.”

A Láthatár legközelebbi száma közli a kérdésről Paál Árpád szerkesztő úrnak egy másik cikkét.

Vagyunk mély tisztelettel
kiolvashatatlan aláírás

53.

Ligeti Ernő

Kétféle felelősség

Makkai Sándornak, a volt református püspöknek egyik, a minap megjelent tanulmányával foglalkoztak nyugtalanító hevességgel kartársaink. A vita során felmerült kérdéseket felkapta a közönség is, s azzal az érdeklődéssel állott Makkai mellé vagy vele szemben, amely kijárt a kisebbségi létezés mélyen érintő megnyilatkozásoknak. Makkait, amikor még benn volt, a magyar társadalom legjobb szellemiségének tartotta. Vezér volt, nemcsak rangjánál fogva, hanem az eszénél, a tudásánál fogva is. Most odakinn szava változatlanul esik latba. Ezúttal azonban nagyon sokakat kiábrándított, amit kimondott.

Egy tanulmányhoz csak akkor szabad hozzászólni, amikor az ember nem hallomásból, kikapott idézetekből tud róla, hanem a maga teljes összefüggésében elolvasta. Mi vettük magunknak a fáradságot, és elolvastuk. Mégis tétován mondunk róla véleményt. Makkait vádolják, nem lehetetlen, hogy szavait félreértették. Az írás mindenestre önmagáért beszél. Mégis a nagyobb nyugalomunk okából megkértük őt, hogy magyarázza meg saját szavait. Nem tudjuk, megteszi-e. Ha nem, szörnyű felelősségét csak tetőzi ezzel.

A felelősség Makkai Sándor tanulmánya, amelyben elmondja, hogy a kisebbségi élet erkölcsileg lehetetlen, hogy nem érdemes küszködni, mert úgyszólván hiábavaló, hogy a gazdanépek a kisebbségeknek nem szerzik meg a minden embernek kijáró méltóságérzés tudatát, nem annyira a kimondott szó súlyosságával nehezedik rá a lelkekre, mint inkább a felelősségnél fogva, ami – úgy látszik – Makkai Sándorból ezúttal viharos percében hiányzott. Ha ezt a cikket bárki más írja, nincs semmi baj vele. A veszély nagysága is csökken, ha a tanulmány történetesen nem olyan folyóiratban lát napvilágot, amely bejár hozzánk is. Ítélete kísérteties, de még azok is hajlamosak elfogadni Makkai Sándor igazságát, akik a rákövetkező pillanatban ösztönösen visszariadnak tőle. Igaz, Széchenyi borúlátásával, igaz, Kosztolányi Dezső rekonstruálta egy ízben Széchenyinek baráti körben történt megnyilatkozását, amikor egy búskomor örült szavaival megjátszotta nemzete tragédiáját. Wesselényi villogó szemekkel nézett rá és megragadta, Széchenyi körülnézett és azt mondotta: tréfáltam, próbára akartalak tenni benneteket. Valami ilyesmit vártunk Makkaitól is, amikor ránk olvassa az aiszkhüloszi végzetet. Tréfált. Keserű tréfával állunk szemben: nem lehet, hogy a *Magunk revíziója* szerzője komolyan higgye azt, amit mond. Ha igazak gondolatcsírái, akkor egy másik síkon igazak csupán, „légüres térben”. Ha a kisebbségi sors mint olyan menthetetlen erkölcsileg, talán menthető – politikailag. Igen, de ha nem éppen Makkai tanított volna bennünket arra, hogy csak egy igazság van, az erkölcsi igazság, amint Kant mondotta: a csillagos ég felettünk és az erkölcsi igazság

bennünk. Ismételjük meg még egyszer: ennek a tanulmánynak nem a szavai, a gondolatoknak szövedéke a visszás. Ennek a tanulmánynak a levegője, a hinterlandja, az összefüggései és a szövődményei rínak ki, és szaggatják szét a harmóniát. E pillanatban nem az írás a fontos, hanem az, aki mögötte áll. Talán mindig ez a fontos. Különösen kisebbségi írásoknál. És különösen Makkai írásainál.

*

Ki áll a *Láthatár* című lap tanulmánya mögött? Makkai áll, aki lemondott a püspökségről, mert rosszak voltak az idegei, és ahelyett, hogy vesződjék velünk, lement Debrecenbe egyetemi tanárnak. Az a Makkai áll, akit szökevénynek is tartottak, mert otthagya a posztot. Nos, jó, nem szökevény. De, lám, milyen hamar visszanyerte teljes munkabírását, tervei vannak, újra dolgozik, munkásságát már honorálja a Corvin-koszorú. Melyik munkásságát? Azt, amit ideát folytatott, vagy amely ott kezdődik, és amelynek első jelensége a kisebbségi joglemondás és komor redőzetű nővére a szigorú totalitás? Ne vegye rossz néven Makkai tőlünk, akik tolmácsolói vagyunk az erdélyi közhangulatnak, ez mind ott áll, leskelődik, ólálkodik a cikk mögött. Ott áll Debrecen, a szabadelvűség városa, amelyet barnára fest a nyilaskeresztes felhő. Ott talán szükség van egy Makkai Sándorra, aki azt a bizonyos, sokat emlegetett, százszor megdaltolt transzilván szabadelvűséget van hivatva átgyökeresíteni. Ám olvassuk Hegyemegi Kis Pál nyilatkozatából, hogy ez a transzilván szabadelvűség blöff, Debrecen éppen azért tért el a liberalizmustól, mert lakosságának negyven százaléka erdélyi és szlovenszkói jövevény, és ezek csinálják a magyar hitlerizmust. Nem hisszük el. De vajon szabad-e makacsul kitartanunk tévhitünk mellett, amikor Makkai tanulmányával akaratlanul azok malmára hajtja a vizet, akik tagadják a liberalizmust, a demokráciát – vagy legalábbis nem hisznek benne, és igazolják a divatos német elméletet. És mily lehangoló, hogy noha Makkai papi személy, talán jóhiszemű borongásában már nem hisz az erkölcsi világrend eljövendő országában sem.

Minden aggodalom, nyugtalanság, háborgás, kétség ott áll a cikk mögött. És ott áll Makkai Sándor sebzett lelkével, redős homlokával, mert talán fölösleges is mondanunk, hogy egy pillanatig sem kételkedünk szempontjai tisztaságában és meglátásának tördőféses fájdalmában. Ami vele történt, akaratlan metamorfózis, amit ő maga sem vett észre. Egy új délkör szélességi foka alá került, más, mint volt. Külön sebzés a számára, hogy a maga gyöngéd szavaival legjobb barátjának, Reményik Sándornak kellett ezt a szemébe mondani. Más, más. Éppen úgy más, mint azok, akik elkerültek tőlünk, életkörülményeik elhajlottak a miénktől, a többségi magyarságban való behelyezkedésük kitérítette gondolataiknak megszokott pályáját. Valaki azt mondta nekünk a minap: tegyük kezünket a szívünkre, ki nem szeretne elmenni innen, Magyarországra, jobb sorsba? Csak az marad itt, akinek muszáj. Lehet. Nem vitatkozunk rajta. Ámbátor tudunk olyan magyarországi magyarokat is, akik azért költöztek le önként, áldozatosságból Erdélybe, mert azt hitték: itt a helyük; hogy hamarjában csak Benedek Elek és Kuncz Aladár neveit említsük.

Az igazság azonban valahol a középúton van. Mindenki, akinek sorsa itt elviselhetetlen, odaát azonban biztosított – menjen. Bűn visszatartani. De azok, akiknek megadatott, hogy itt kapjanak biztos kenyeret, azonfelül még vezetői is az erdélyi magyar kisebbségnek, kötelességük itt maradni. Hányan és hányan mentek el vezéregyéniségeink közül, akik részt vettek a kisebbségi politikai harcban, és összeköttetések révén megjutalmaztattak. Ha mindenki megmozdítja összeköttetéseit, mi lesz az erdélyi magyarsággal?

Miután összeköttetések jórészt azoknak vannak, akik idehaza is az élen állottak és vezettek, legfőbb értelmiségi osztályunk fog hovatovább kivándorolni, és nem maradnak itt, csak az olyan magunkfajta szegénylegények, akik rezoníroznak jobbra-balra, nem az árral úsznak, hanem szemben az árral, és akik mindegyikénél van valami bibi, ami miatt nem ők részesülnek a kivándorlási kvótában. Mi legyünk hát – éppen mi legyünk – belehelyezkedve a Makkai Sándor-i lélekvilágba, akik őrizzük a Sipka-szorost, feltűzött szuronnal, amíg el nem temet a hó bennünket?

*

Mindez: emberek és nézetek, bajtársak és sorstársak, elhagyók és elhagyottak, az indokolatlanul repatriáltak sűrű csoportja ott a Makkai tanulmánya mögött. Betűsorai után menetelnek, akik odaátról akarnak menteni bennünket, vagy a hinduk fatális nyugalmaival a sorsunkra hagynak. Zizzen a papír, az odaáti neotranszilvanista hang zümmög felénk, azok hangja, akik Erdélyben a Kemény Zsigmondok és a tordai országgyűlés szellemét idézik, odaát pedig... Nincs felelősség. A felelősséget nem engedték át a határon. A vámvizsgálatnál leszállították, visszaküldték. A felelősség nem exportcikk. Ha Makkai Sándor idehaza maradt volna, egészen másként beszélt volna. Ő maga sem veszi észre, hogy ez így van. Sajnáljuk őt, mert szeretjük. Sajnáljuk magunkat is.

Hogy is mondotta Makkai Sándor tanulmányában? Nem képzelhető el, hogy a magyarság, amely egy kultúrát is alig tud eltartani, egyszerre négy területen is őrizze a magyar kultúrát. Ő, aki egy partikuláris kultúrán nőtt nagygyá, nem ismer négyféle magyar kultúrát. Mi viszont nem ismerünk négyféle igazságot és négyféle magyar felelősséget. Mi csak egy igazságot és egy felelősséget ismerünk.

Hát így rezonálunk számosan a Makkai Sándor cikkére. Olyan fontos volt-e számára, hogy már most, alig egy évvel távozása után leadja a megváltó lélek döbbenetes Morse-jeleit?

54.

Szentimrei Jenő

Üzenet Makkai Sándornak

Makkai Sándor dr., debreceni egyetemi tanár cikket írt a *Láthatár* című budapesti folyóiratba. A *Láthatárral* magával külön is érdemes volna foglalkozni egyszer. Szerkesztői – Csuka Zoltán és Fekete Lajos – valamikor a vajdasági kisdudai írócsoport élcsapatához tartoztak, melynek nagy érdemei voltak a bácskai homokkal és a bácskai borokkal a magyar szó és gondolat érdekében vívott egyenlőtlen küzdelemben. Évekkel ezelőtt a délszláv parancsuralom ráfeküdt minden érdemleges kisebbségi magyar megmozdulásra, és Csuka Zoltánéknak akarva, nem akarva környezetet kellett változtatniuk. Minden okuk meg lett volna tehát, hogy Budapestre költözve az elfogultság szolamainak felerősítésén dolgozzanak, de a két fiatalember a kisebbségi sorstól megcsúfoltan és kiűzötten is magával vitte az otthon dédelgetett álmot: a dunavölgyi népek lelki megbékélésének eszméjét. Jó darabig pusztában elhangzó szó volt Budapesten a *Láthatár* szava, de idők és politikai divatok fordulása, másrészt pedig a lapnak és munkatársainak szívós munkája nemrégiben komoly reményekkel kecsegtető állomáshoz érkezett. Délszláv és magyar vezető körök mind sűrűbb eszmecseréinek során a két állam szomszéd viszonya ma már majdnem a nyílt barátságig feljavult. Csuka Zoltán erre a *Láthatár* köré csoportosult kisdudai, de bátor csapattal megszervezte a délszláv írók budapesti estélyét, mely értékes állomás a két állam közötti viszony fokozatos javulásában.

A fórumról, melyen Makkai cikke napvilágot látott, előre kellett bocsátanunk ennyit közönségünk tájékoztatására. S talán még hozzátehetjük, hogy a *Láthatár* fenntartására és szellemi ellátására munkaközösség alakult a folyóirat szerkesztői közül. E munkaközösség egyik tagja Makkai Sándor, aki református püspöki minőségében tíz éven át erős vezető szerepet játszott kisebbségi életünkben egyházi, irodalmi és közéleti vonatkozásokban. Nyilvánvaló tehát, hogy Makkai mai magyarországi elhelyezkedésében is élénk figyelemmel kíséri egykori kisebbségi sorstársainak ügyét, s ha személyének egész súlyával bekapcsolódott Csuka Zoltánék mozgalmába, bizonyosan osztja a szerkesztők nagy álmát a dunavölgyi népek megbékélésének szükségességéről.

Makkai cikke visszhangokat váltott ki itthoni magyar sajtónkban. Gondolatmenetét vizsgálat és bírálat tárgyává tette Hegedüs Nándor, s Hegedüs cikke nyomán – de az eredeti cikk ismerete nélkül – erős személyi kiélezettséggel hozzászólt Szász Endre is a *Keleti Újságban*. Hegedüs cikkéről elkésve szereztem tudomást, s a szóban forgó lappéldányhoz már nem is sikerült hozzájutnom. Szász Endre élesen visszautasító hangja keltette föl érdeklődé-

semet Makkai fejtegetése iránt, s igyekeztem sürgősen megszerezni a *Láthatárt*, hogy a „vád tárgyát képező” közleményről eredetiben alkothassak magamnak véleményt. Meggyőződése, hogyha Szász eredetiben olvassa Makkai írását, jó adag méreganyagot visszaparancsol magába, mielőtt bíráló megjegyzéseit megtette volna.

Senkivel sem óhajtánék polemizálni, de kisebbségi tömegeink helyes tájékoztatását erkölcsi kötelességnek tartom. Evégből ismertetni fogom a Makkai-tanulmány eszmemenetét, mely a *Láthatár* szűk olvasóközönségén túl aligha válhatott ismeretessé, azután bátor leszek hozzáfűzni a magam szerény megjegyzéseit. Makkai sötétenlátását a *Láthatár* szerkesztői sem osztják, s ebbeli véleményüknek mindjárt a cikk elején, lábjegyzetben kifejezést is adnak. E sötétenlátásra azonban Makkainak saját tapasztalatai alapján minden alanyi és tárgyi oka meglehetett. S ezekre az okokra, mintegy igazolásul, a *Keleti Újság* most megjelent cikkének egész hangja és beállítása csak rádupláz.

„Nem lehet”

De tartsunk rendet. „Nem lehet” – ezt a címet viseli Makkai tanulmánya. Bevezetésében kifejti, hogy nem a politika, de a humánus látószögéből óhajtja megbeszélni a kisebbségi helyzetet és sorsot. Szerinte a békeszerződések súlyos következményei közül éppen a kisebbségi kérdés igazolja legélesebben azt az általa felállított tételt, hogy az emberiség a békeokmányokkal tragikus öngyilkossági kísérletet követett el. Az emberiség – hangsúlyozza folyton –, és nem az államok. Magának a kisebbségnek mint kategóriának a felállítása emberhez méltatlan és lelkileg lehetetlen, mert ezzel a kisebbségekhez tartozó egyénbe az állandó megalázottság tudatát ültetik el. Az emberi önérték képtelen állandóan elviselni a megalázottság és lefokozottság érzését.

A békeszerződések életbelépése óta – folytatja Makkai – ezt a súlyos kérdést még külső megoldásokkal sem sikerült közelebb vinni a megnyugtató elrendezéshez. Mert a szerződések megkötésekor feltételezett nemes emberi erények, a belátás és méltányosság, egyre jobban háttérbe szorulnak a tények fizikai kényszere alatt. A liberális „ábránd” szétfoslott. A nemzeti öntudat új értelmű kivirágzása napjainkban hadat üzen elszíntelenítő és képmutató hazugságoknak. Ilyen körülmények között a kisebbségi sors nemcsak gyakorlatilag, de elvileg és lényegileg tarthatatlanná, lehetlenné vált. Idézi Natorpot, a nevelés híres tudósát, akinek megállapítása úgy szól, hogy embert emberré csak a közösségi, társadalmi összefüggések tehetnek. E közösségi életnek ma egyetlen kézzelfogható formája a nemzeti közösség. Ember ma csak saját nemzeti közösségében érezheti magát embernek. Elismeri, hogy e nemzeti közösség határai nem feltétlen azonosak a politikai határokkal, de véleménye szerint az egyén csak a saját nemzeti szuverenitása alatt találhatja meg az emberhez méltó élet lehetőségeit. E kereteken kívül élhet, vegetálhat, de fejlődésképtelenné válik, s maga e tény gyökerében elviselhetlenné teszi a

kisebbségi sorsot. Elismeri, hogy maga erejéből a különböző államokba szakadt kisebbségi magyar nemzettömbök egyike-másika csodálatra méltó erőfeszítéseket tett adott helyzetében nemzeti életének minél teljesebb kifejtésére, noha például tudományos életük elsorvadt, mert az ehhez szükséges eszközök hiányoznak. Mindez azonban elviselhető volna a hatalom részéről tapasztalt egyéb nyomás mellett, mert a szegénység még elviselhető. De állandóan érezni a minket körülvevő idegenséget és szellemi hontalanságot, szakadatlanul érezni a lelki ellenségesség atmoszféra-nyomását – lehetetlen.

Végkövetkeztetései a legsúlyosabbak. Itt a kisebbségeknek önmagukkal szemben elkövetett bűneire mutat rá súlyos szavakkal. Minthogy – fejtegeti tovább – a kisebbségi élet igazi teljessége ki nem élhető, belső viszonylatban eltörpülnek az ítélkezési és értékelési szempontok. Ebből azután személyi, családi és csoportarcok éleződnek, s kisebbségi társadalom erkölcsi színvonalára esik a kicsinyeskedéseknek martalékul. Olyan lelki folyamat ez a kisebbségi társadalmakban, mint mikor élő szervezetnek valamely fontos testrésze sorvad el. E sorvadás ellen lehet elszántan harcolni, de – állandóan? Naiv optimizmus, mondja Makkai. Megrohanják saját élősdi férgerei, melyeknek munkájában a hatalom érthető okokból nemegyszer csöndesen segédkezik, és ezek a paraziták szétrágalmaznak minden jó szándékú építő megmozdulást, gyanút és bizalmatlanságot hintenek, ami az erkölcsi értékek lassú, de biztos szétmállására fog vezetni. Íme, ezért állítja Makkai, hogy a kisebbségi sors nem politikai, de erkölcsi lehetetlenség. Egyedei emberi méltóságukban szenvednek kibeszélhetetlen sérelmet, amely még rettenetes ítéletet vonhat maga után.

Új értelmű kivirágzás?

Bocsánat a hosszadalmasságért. A tárgy és annak illusztris felvetője megérdemlik, sőt egyenesen megkövetelik, hogy ideát is tárgyilagosan foglalkozzunk velük. A személyi vonatkozásokon röviden túleshetünk. Aki ismeri Makkai körünkből való távozásának igazi és mélyebben fekvő rugóit, csalthatatlanul kiérzi e sorok mögül, hogy ez a cikk csakugyan önigazolásfélének íródott. Szerzője nemes és felülemelkedő magatartására vet csak jó fényt, hogy odaátról se, „az előre elkészített kényelmes fedezékéből” se áll elő leleplezésekkel, vádakkal. Csak érezteti, hogy bizony alaposan megkeseredett szájában a kisebbségi falat. Pedig állásánál fogva kaláccsal mért neki a kisebbségi sors, mikor másoknak falásnyi száraz kenyérhajat is alig vetett. Lehet-e csodálni, ha megkeseredett ember keserűen és sötétenlátással festi a helyzetet, melyben lelki és testi erőinek teljes sorompóba állítása sem tudott népe és maga számára lelkileg elviselhető helyzetet teremteni. Ez a dolog elvégre egyéni érzékenység, lelki finomság és választékosabb erkölcsi finnyáság kérdése. Ebben bírójául nem mindenki jelentkezhetik, mert nem is illetékes mindenki erre.

Térjünk a lényegre.

Sebezhető sarka a Makkai világos és meggyőző erővel kibontott gondo-

latmenetének ott van, hogy bizonyos mai, efemer életjelenségeket véglegeseknek fog fel, sőt – ami még fájdalmasabb – ilyenekül üdvözöl. Ő e jelenségeket így nevezi: „a nemzeti öntudat új értelmű kivirágzása”. Mi pedig olvassuk a szavakat, és meghökkenve állunk e megfogalmazás előtt. Ismertünk egy Makkai Sándort, aki Ady Endre vallásossága és hazafiassága mellett tört kemény lándzsát. Tőle tanultunk egy fogalmat: *lelki impérium*. És szeretnők megkérdezni, mit ért a mai Makkai Sándor a nemzeti öntudat új értelmű kivirágzásán? Mi Bartók-dalokon láttuk Makkai jellegzetes szemüvegét elhomályosodni – és öreg székely balladák dallamain. Tanultunk és tanítottunk pedig mindezek alapján, néha válllvetve, néha az ellenkező pólusról valamit, amire manapság és különösen odaát csak erősen félreértett és rangjavesztett kifejezésünk van: vertikális nemzeti öntudat. Olyasvalamit, ami *nem kizárólagos, csak sajátosan, egyénien utánozhatatlanul nemzeti*. Ami embert és embert sem nemzeti, sem vallási, sem semmi más viszonylatban nem tesz különbé embertársainál, csak másnak, saját karakterűnek ábrázol ki, s tesz megbecsülésre érdemessé minden más nemzeti bélyeg hordozója előtt. Ez ama „fényes nemzeti bélyeg”, melyről Berzsenyi énekelt. Ez az Ady Endre „fölföldobott kő”-höz hasonlított, *halálos és kikerülhetetlen* magyarsága. Ez a magyarság nem uszít, nem lázít, nem hajszol ábrándokat, nem követelözik a „kultúrfövény” jogán, de vitathatatlanul és megdönthetetlenül áll a saját életéhez való emberi jogok bátyafokán. Ha erről az új értelmű nemzeti öntudatról beszél Makkai, akkor következtetéseinek egy részét – illendő tisztelettel – nem értjük, míg másik részét, mely nem okvetlenül az „újértelműségből” következik, tisztelettel, sőt lelkünk egész megrendülésével aláírjuk, aláhúzzuk, megerősítjük.

Örökéletű-e a gyűlölet?

Vajon a Bartók-muzsika elszíntelenítő hazugság, csalárd képmutatás? Vajon elszíntelenítő hazugság annak elismerése, hogy impérium és szuverenitás nélkül is elképzelhetőnek tartunk egy emberi életet vagy egy néptömb közösségi életét a kölcsönös méltányosság és kölcsönös megbecsülés alapján? Igaza lehet Makkainak abban, hogy a kisebbségi kategória már önmagában lefokozó értékű, s mint ilyen, állandóan elviselhetetlen, de hol vagy az megírva, hogy a kisebbségeknek okvetlenül és örökre másodrendű, sőt harmadrendű állampolgároknak kell lenniük? Ki meri állítani, hogy ez az új értelmű nemzeti kivirágzás holnap nem fog éppen úgy lehervadni, mint a „liberális ábránd” a békeszerzödések részben jóhiszemű légkörének mesterséges lehütése után. Nemcsak az emberek halandók, de az eszmeáramlatok is, különösen olyan eszmeáramlatok, melyekben az eszmeiséget görcsövel sem lehetne kimutatni. Makkai Sándor tudja ezt. Makkai Sándornak, fülem hallatára, alkalma volt tapasztalni, hogy a legsűrűbbre fölhevített kisebbségellenes légkörben sem tudnak egészen, nyomtalanul megsemmisülni az ember-séges emberség csírái. Emlékezzék szamosvölgyi püspöki körútján román

lelkészek elhangzott pohárköszöntőire. Emlékezzék szászöldi körútjának tapasztalataira. Erdély Erdély marad *[a mondat befejezését a cenzúra törölte!]*. Valamennyien éreztük a *[a cenzúra itt törölt egy szót!]* idegenség kietlenségét, elviselhetetlenségét. Voltak keserű pillanataink, melyekben csakugyan fennállónak tudtuk volna vallani magunk is Makkai mostani elméletét az „erkölcsi lehetetlenülés”-ről.

Ilyenkor azonban a melegebb napok melegebb emlékeinél sütkérezünk. Ilyenkor – önérzetünknek megaláztatása és megvesszőztetése napjaiban – arra gondoltunk, amire Makkainak, a történetbúvárnak is gondolnia kellene: nem lehet örökéletű a gyűlölet. Nem lehet olyan kegyetlen és könyörtelen ez az „új értelmű nemzeti kivirágzás” örökké, csak addig legfeljebb, amíg – új. Mert az új söprű nagyon jól akar seperni, de el kell jönnie az időknél, melyekben emberek és nemzetközösségek beérik a saját portájuk előtti sepregetéssel. Csak én legyek tiszta, csak magamat és házam népét tudjam megőrizni novemberi zimankók minden csatakatól, sarától, s belőlem, mai üldözöttből és elnyomottból – felemelő példa is virágozhatik ki egyszer. Nem vagyok én otthontalan, míg az egyszerű moldvai csángó testvéri csókkal fogad, mint rég elszármazott rokont. Pedig sem szuverenitásom, sem impériumom. De én nem felejthetem el Makkai tanítását a lelki impériumról, mely határok és gyűlöletóceánok fölött is él és áll, és összefog, és otthont ad, és megtart emberségemben.

Él a nép

Nem könnyű idáig emelkedni a ránk nehezedő légköri nyomásban, jól tudom. Jobbról és balról – milyen rettenetesen igaza van Makkainak – a nyomorúság, az irigység, a kislelkűség, a gonosz indulat mennyi mocskot ken rá az ember féltve ápolt önérzetére! Mennyi aljasság és denúciálás, mennyi képmutatás, mennyi hízélgés és sarkonharapás között vezet az út a lelki impérium magas légkörébe! Csak az a biztató, hogy emezeknek semmiféle nekirugaszkodása nem követheti oda a lelkiismeretében nyugodt embert, aki Jézus parancsa szerint megadja a császárnak, ami a császáré, s megadja Istennek, ami az övé.

Enélkül csakugyan lehetetlen volna tartósan élni a kisebbségi sorsot, látni anyagi és erkölcsi életszint szomorú sorvadását, és érezni ennek minden átkát és terhét. De lenn, a gyökerek között, él a nép, amelynek lelkületéhez – ha meg is mótelyezik itt-ott – egész tömegében nem jutnak le az úri huncutságok. Él a nép, és napról napra terem. Él a nép, és ennek fejlődéskéességét városon kieszelt hatalmi nyomással nem lehet megállítani, legfeljebb visszavetni ideig-óráig. Ott erő van és századokon át kiérlelt bölcsesség. Ott szívós önfenntartási ösztön dolgozik, mint az írekben, lengyelekben, csehekben, erdélyi románokban, baszkokban és elzászi franciákban dolgozott. Igaz, ezek nem voltak „kisebbségek”, csak nemzetiségek. De nem az elnevezésen van a hangsúly. S lehet, hogy egyik-másiknak csakúgyan elsorvadt a tudományos kultúrája.

Sőt, finn testvéreinknél az értelmiségi osztály a hosszú svéd uralom alatt anyanyelvét is teljesen elveszítette – de él a nép, s mint mag a hó alatt, a megújulásnak állandóan termőképes csíráit hordozza magában.

Kár, hogy Makkai Sándor elveszítette a szívét a *kisebbségi* küzdelemre. Mi gyöngébbek vagyunk ma, sokkal gyöngébbek *nála nélkül* – nem a püspök nélkül, az ember nélkül –, és ő sem tudja még lélekben megújítani magát. Adja Isten, hogy kiheverje csalódásait, s fiatalon, frissen, ruganyosan és tettekre-szen találkozassunk ismét ama lelki impériumban. Szeretnők remélni, hogy a *Láthatár* kisebbségi munkaközösségében lesz akkor is, mikor ez a tevékeny szerkesztőségi gárda a román írók bemutatkozó estélyének megszervezése körül foglalatoskodik majd, mint nemrégiben a szerb írók érdekében tette.

55.

Szász Endre

Teljes felelősséggel

Halomban púposodnak előttem az újságok, amelyek a legfrissebb kisebbségi vitaanyag, az úgynevezett Makkai-komplexum titkát igyekeznek megfejteni. Ez a titok nem mai keletű és sajtónk fegyelmezettségét bizonyítja, hogy nem bolygatta, fátyolt akart borítani rá, nemcsak Makkai Sándor érdemeire való tekintettel, hanem, mert a magyarság belső ügyeit az elemi felelőségérzet nem szívesen viszi piacra. És az ügy végül mégis a nyilvánosság elé került. Nem a mi hibánkból, nem mi írtuk a *Nem lehet* lehangelő, defetizmust hirdető posztulátumát, Makkai Sándor írta meg azt a cikket, amely feloldotta a hallgatás íratlan parancsát, és akarva, nem akarva szóra kényszerítette e sorok íróját is. A kérdőjel, amit a Makkai Sándor-cikk címéhez toltam, érzésem szerint már a tartalmat is kifejezte, mint ahogy Makkai is mindent megmondott a végzetszerűen hangzó két szóval. Azt igyekeztem kifejteni a cikkben, hogy miért lehet nekünk és miért nem lehetett Makkainak? Most, hogy utólag végigolvasom a cikkemet, gondosan ellenőrzöm az ellene felhozott ellenvetéseket, újból csak azt mondhatom: a cikket meg kellett írnom, mert közvéleményt fejezett ki, meg kellett írnom, mert helyre kellett valakinek zökkeneni sokaknak lelki egyensúlyát, olyanoknak, akiket éppen Makkai Sándor véleményváltozása zavart meg abban az idáig a vallásos hit erejével vallott meggyőződésükben, hogy itt élnünk, halnunk kell!

Dicsekedni nem szeretek, soha nem is szoktam. Mégis el kell mondanom, hogy levelek tömegét kaptam, rengetegen szólítottak meg, hogy őszinte együttérzésükről biztosítsanak. Könnyen elháríthattam ezeket a rokonszeny nyilatkozatokat, mert pontosan tudtam, hogy nem a cikkírónak, hanem annak az ügynek szólnak, amelynek véletlenül éppen én adtam kifejezést.

Tisztában voltam azzal is, hogy ellenvetésekkel, támadásokkal, vádakkal, lekicsinyléssel is találkozni fogok. Hiszen nemrégiben még varázsos név volt Erdélyben a Makkaié, távozási körülményeinek homályában a lényegét kevesen láthatták meg, aztán vannak törhetetlen barátok, akik meggyőzhetetlenek. Még azzal is számoltam, hogy cikkemnek van egy Achilles-sarka, annak őszinte beismerése, hogy amikor leültem az írógép mellé, Makkai cikkét még nem olvastam, és csak azok a szerencsére bő idézetek állottak rendelkezésemre, amelyekkel Hegedüs Nándor, ez a komolyságban, higgadságban és megbízhatóságban mindig előljáró kiváló közírónk szolgált lapjában, a *Szabadságban* írt nagy cikkében. Ezek az idézetek sokat, mindent megmondtak, és mikor cikkem megjelenésének másnapján elolvastam Makkai Sándor tanulmányát a *Láthatárban*, sajnos, álláspontomon egy hajszálnyit sem kellett változtatnom, és keserű kiábrándultságom még fokozódott. Tény az, hogy a

Makkai-cikk jó, bár újat nem mondó helyzetképe a romániai magyarság mai sorsának, leszűrt, tapasztalatokon alapuló ítélet, s az is megfelel a valóságnak, hogy a békeszerződések óta még külső megoldásokkal sem sikerült a kisebbségi kérdést közelebb vinni a megnyugtató elrendezéshez a nemes emberi erények, a belátás és méltányosság győzelmével.

Azt mondtam valakinek – bírálói megnyugtatóására jelentem ki, hogy az eredeti Makkai-cikk elolvasása után hogy a tanulmány harminc-negyven sor kitörülésével mindenben megállná a helyét. Csakhogy – ez a lesújtó igazság –, az a bizonyos harminc-negyven sor nemcsak papírra került, hanem (a cím is azt bizonyítja) az egész cikk csak ezekért a sorokért íródott meg. A balvégzet üldözte „magyar fa” csak kulissza, aláfestés, hogy annál inkább ki lehessen magasítani a trónra emelt reményvesztettséget, a romboló hatású kishitűséget, egyetlen, bár számunkra fenyegető végveszedelemként meredő megoldásnak kihirdetni a liberális ábránd szétfoszlásával diadalmasan jelentkező új jelszót, „a nemzeti öntudat soha nem ismert újértelmű kivirágzását és megteljesedését”. Ez a „kivirágzás” nem most született meg. Makkai Sándor hozsannát kiálthatott volna ennek az eszmeáramlatnak már itteni püspöksége alatt is, de kétségtelenül ismerte annak romániai megnyilatkozási formáját, amelynek vallói egy pillanatig sem tagadták és tagadják, hogy olyan életet szánnak nekünk, mint amilyen Makkai kategorikus „nem lehet”-jével egyértelmű.

Íme, ezek a körülmények hívták életre cikkemet, amihez most sincs hozzátennivalóm, sem elvenni nem tudok belőle egy sort sem, de mégis hozzá kell szólnom, hogy végigszaladjak a hozzám címzett félreértések, tagadó és állító reflexiók sorozatán. Mert jócskán van belőlük, legalábbis egy füzetre való. Józan megfontoltsággal, tudatosan formáltam ítéletet, nem veheti tehát senki rossz néven, hogyha nem fújok takarodót és sine ira et studio felveszem a harcot „vádloimmal”, mert azt kezdem észrevenni, hogy akadnak, akik rám akarják olvasni a közmondást, az én fejemet akarnák betörni, amiért ezek helyett és nevében igazat mertem mondani.

Sorban elsőnek Reményik Sándor *Lehet, mert kell* című cikkét veszem elő, nemcsak azért, mert legelőször rezonált megjegyzéseimre, hanem, mert a cikk írójának tiszteletreméltó személye is megköveteli ezt. Vitatkozás helyett álljanak itt szó szerinti idézetek Reményik Sándor megállapításaiból:

„...mi, akik itt élünk, mert a magyarság politikai és állami létében való részvétel helyett eleitől fogva választottuk kivándorlás vagy öngyilkosság helyett az életet szülőföldünkön, alapépítményeink és emlékeink, tehát lelkünk hazájában, bár ez a szülőföld és lelki haza új, más, idegen impérium alá került.”

„Mi... csakugyan elhatározottak vagyunk, hogy utolsó csepp vérünkig megmaradunk szülőföldünkön és megmaradunk a kisebbségi életkategóriában, a kisebbségi önvédelem jogos útját keresve. Makkai Sándornak, az újnak, akit éppen úgy tisztelünk, mint a régit, mert hisszük, hogy ma is érettünk és miattunk fáj a szíve, azt válaszoljuk, személyeskedés nélkül, az elvek és eszmék tisztos magaslátán óhajtván találkozni vele, hogy mi ma is nőni vagyunk

képesek, mint ama bizonyos pálma a súly és a kő alatt. Kisebbségi mivoltunkat a régi Makkai Sándorral szólva: mártír-példának és tanító-küldetésnek valljuk önmagunkon túl, többségi nemzetek számára is. Hisszük, hogy állandó bel-misszióval, önmagunk között s a lélek végtelen lehetőségeivel a hátunk mögött, a lélekbe való visszavonulás végtelen útjában bízva, egyszer majd nyilvánvalóan is otthonra találunk a minket körülvevő népek között.”

„Az új Makkai Sándor elcsodálkoztató és megdöbbenő gondolatai mellett állandóan idézgetjük a régi Makkai Sándort, a kisebbségi élharcost...”

„Az erkölcsi törvény, mint magyar követelmény bennünk. A transzylván csillagok pedig felettünk. És semmi más. Nekünk lehet – mert kell!”

Megsértődhetem-e ezek után, hogyha Reményik Sándor „keserű tollú ember”-nek nevez, aztán azt veti szememre, hogy nem érezhetem magam „elég keresztyénnek”, nincs jogom beszélni, mert Makkai Sándor Erdélyben eltöltött húsz esztendeje „talán mégis jelentett annyit munkában is, értékben is, mint egy szerkesztői asztal körül folyó tevékenykedés”. Nem, nem sértődöm meg, mert azt kell látnom, hogy Reményik Sándorból ugyanazokat a gondolatokat váltotta ki a Makkai Sándor megdöbbenő pálfordulása, mint belőlem. Én a magam munkáját sem a Makkaiéval, sem senki máséval össze nem mérem, de felemelt fővel vallom, hogy kötelességemet szerény tehetségemhez illően mindig hűséggel teljesítettem. Hűséggel fajtámhoz, hűséggel a tollhoz és hűséggel ahhoz a földhöz, ahol születtem, s ahol a Makkaihoz viszonyítot-tan sokkal nehezebb körülmények között éltem és szándékszom kitartani továbbra is.

Még csak egy kis türelmet: többi kritikusaimmal hamarosan végzek. A *Magyar Lapok*nak csak annyit üzenek, hogy Makkai írását nem én, hanem a lap cikkírója értette félre. Lehet, hogy ő ezt az elvi vitát feleslegesnek és érdekeinkkel ellenkezőnek látja, de ha így volna, akkor nem szánt volna közel három hasábot ennek az elvi vitának. Csefő Sándor tanár úrral pedig, aki azért látja jónak felelősségre vonni engem, mert „egy állítólagos” Makkai-cikk érveivel hadakozom, s úgy folytatja, hogy „egy pillanatra nem is érdekel, hogy csak körülbelül is mit tartalmaz az ominózus cikk” – amit különben saját bevallása szerint nem olvasott el azóta sem és mégis bizonyos benne, hogy „nem afféléket tartalmaz, amiket Szász Endre cikke említ” –, nem tudom felvenni a polémia fonalát. Épp olyan könnyedén utasítom vissza azt az állítását, amelyben „szenzációhajhászással” és azzal vádol, hogy „mint egy új megváltó” akartam volna feltűnni a magyarság előtt.

Szentimrei Jenő sem jut más végkövetkeztetésre, mint én, csak abban az irányban igyekszem felvilágosítani, hogy bíráló megjegyzéseimből az eredeti Makkai-cikk elolvasása után sem vonhatok vissza egy szót sem.

És még valamit: gyűlölet nem vezette tollamat, hiszen hosszú újságírói működésem alatt, különösen a két utóbbi évtizedben, éppen a gyűlölet ellen küzdöttem. Akármilyen múlt sem mentesít azonban senkit későbbi káros és romboló tevékenységéért. Amit pedig a Makkai Sándor távozásával kapcsolatban mondtam, változatlanul fenntartom most is. Azért nem akartam többet mondani, mert én is vallom azt, hogy a tárgyilagos kritika sokszor

erőteljesebb, mint a puszta tények kendőzés nélküli feltárása. Makkai Sándor lemondása és magyarországi visszavonulása szorosan összefügg új tételnek, a „nem lehet”-nek megszületésével. Az egyik dologról írva a másikat sem hagyhattam figyelmen kívül. Éppen az újságírói felelősségérzet parancsolta meg azonban, hogy a Makkai-ügyből csak annyit vigyek a magyarság nyilvánossága elé, amennyit szükségesnek tartottam. A hallgatás azonban – gyáva-ság lett volna.

56.

Makkai Sándor – Reményik Sándorhoz

Debrecen, 1937. II. 17.

Kedves Sándorom,

Ma olvastam az Ellenzékben megjelent cikkedet, melyben Szász Endre ellenében az én cikkemmel foglalkozni szíves voltál. A Szász Endre cikkét nem olvastam, de nem is vagyok rá kíváncsi.

Neked hálásan köszönöm, hogy ismételten mellém álltál a jóhiszeműségemet illetőleg. Ezentúl, kedves Sándorom, arra szeretnék rámutatni, hogy álláspontomat, sőt állításaimat is félreértetted. Ez a félreértés természetesen egészen más, mint egy rosszhiszemű emberé, mert te szeretettel igyekeztél behelyezkedni az én állítólag „új” gondolatvilágomba is. De ténybelileg mégis félreértés. Úgy látszik – ami pedig nem volt tulajdonságom nem tudtam magamat világosan és félreérthetetlenül kifejezni. Vagy az erdélyi akusztika és sugártörés tényleg más, mint az itteni. Mentségem, hogy amint te is rámutattál, cikkem nem *nektek* szólt, hanem *helyettetek* szólt a világ *lelkiismerete* felé. Hogy miért jelent meg a Láthatárban? Először, mert az kért tőlem cikket a kisebbségi kérdésről, másodsor, mert úgy találom, hogy helyén van ott, éppen abban az orgánumban, mely a kisebbségi kérdéssel hivatás-szerűleg foglalkozik. Azt ui. nem lehet elfogadni, hogy a Láthatár vagy valamilyik kisebbség a kisebbségi „kategória” fenntartását *céljának* tekinthetné; szolgálhatja ezt a kategóriát, de csak úgy, mint egy nem kívánatos és megváltotzatandót. Hiszen ellenkező esetben olyan valamit tekintene jónak, ami a jelenkor legnagyobb baja és bűne.

Felhívom szíves figyelmedet, néhány aláhúzással, cikkem következő szakaszára:

„...ezt csendes hősiességet (a kisebbségeket), sokszor talán csak a tudat alatt, *egyedül* az a mély *meggyőződés* tehette lehetővé, hogy a ... nemzet minden külső látszat dacára *belül, lelkiileg s szellemileg* elképzelhetetlenül *egy* maradt. Ebből kellett fakadnia annak a *reménységnek*, hogy az egység *valamilyen formában* fenn is fog maradni és ... érvényesülni fog, *így, vagy úgy...* De ... évről évre gyökeresebben kellett tapasztalniok, hogy az *adott* keretek között számukra nincs *végleges és kibékítő* megoldás, mert *el lehet* viselni a szegénységet, még sokkal könnyebben a *külső* nyomást és sérelmet, de *lehetetlen* a változás reménye *nélkül* egyre fokozottabb mértékben érezni és hordozni az *idegenséget*, a *szellemi* értelemben vett *hontalanságot*, egy olyan *lelki* ellenségesség atmoszféra-nyomását, mely kiközösíti a kisebbséget az *emberi élet* tevékeny és gyümölcsöző közösségéből, a *magát* megvalósító nemzet előretörő sodrából.”

Ha ezt a passzust figyelmesen végiggondolod, az aláhúzott szavak gondos mérlegelésével, rá kell jönnöd, hogy itt ezek a fontosak: meggyőződés,

lelki egység, reménység annak valamilyen formájú érvényesülésében, az adott keretek végleges és kibékítő voltának tagadása, a lelki értelmű idegenség, hontalanság, az emberi méltóságon esett sérelem elviselhetetlensége. Nem hiszem, hogy ezek közül a szavak közül egyetlenegy is, a gondolatsor egyetlen láncszemét is megtagadhatná egy kisebbségi ember és annak teljes igazságát ne vallaná, hiszen ha ez megtörténhetne, akkor a nemzet fogalma és éltető valósága már megsemmisült volna.

Most pedig: *mi következik* ebből? Cikkem csak az *egyikre* mutatott rá, mert az volt a célja és a következtetés nem a kisebbségeket, hanem Európa *lelkiismeretét* illeti: „... nem szabadna eltérnie és nem lehetne alkudoznia”. „Véreink ... teljesen céltalanul ... emberi méltóságukban szenvednek olyan kibeszélhetetlen sérelmet, amely a világtörténelem e legsötétebb korszakának valamikor rettenetes *ítéletévé* fog válni.” – Aki ezekért a mondatokért a kisebbségi magyarok közül engem elítél, az örült vagy gazember.

A *másik* következtetés ebben a cikkben *nincs* kimondva, mert nem az volt a cél. Itt „*a végleges és kibékítő*” megoldásnak az „adott” formák és irányzatok közt való *lehetetlenségét* kellett felmutatni. De ez *természetesen* és *impliciten* magába foglalja azt, hogy *magukat* a kisebbségeket *időileg*, a nem tőlük függő, de éppen azért a rajtuk kívül állók felé *feltétlenül* hangoztatandó „*így vagy úgy*”-ig nemcsak *érdemes*, hanem *kell* is, és mert *kell*, tehát *lehet* is mindent megtenniök arra nézve, hogy „*ahogy lehet*”, megtartsák magukat a jövődönnek.

Itt értettél te félre engem, kedves Sándorom, mert *rólam* feltételezted, hogy én *hiábavalónak* tartom a ti élethalál-küzdelmeteket, melynek magam is *rokkantja* vagyok, súlyos, majdnem halálos sebesültje. És „új” emberről beszéltél velem kapcsolatban és „szöges ellentétről” eddigi életművemmel szemben. Pedig *minden* a régi és minden áll, és minden *úgy* igaz most is, ahogy akkor mondtam, tettem, írtam. Nincs semmi ellentmondás. Az erdélyi *öntudat* érték, amelyért harcoltam és amelyet e cikkemmel is védeni akartam a világ ellen, de az erdélyi *elzárkózás* – bűn és halál, mely ellen a Táltoskirályban és a Sárga viharban már felemeltem a szavamat. Csak egy magyarság van, a lelki és szellemi, és amiért kell harcolni, hogy ennek az *egynek* minden része s közte a legértékesebb: az *erdélyi* is egész emberi méltóságában és szabadságában érvényesülhessen. Ezt nemcsak *akartam* mondani cikkemben, hanem *tényleg azt is mondtam*.

Szeretettel köszönt hű barátod,

Sándor

57.

Reményik Sándor – Makkai Sándorhoz

Kolozsvár, 1937. febr. 26.

Kedves Sándorom!

Nagyon jólesett, hogy hozzám intézett leveledben a közöttünk változatlanul fennálló és bennünket mindhalálíg összekötő szeretet mellett tettél újabb bizonyosságot, hogy elhitted fenntartás nélkül az Ellenzékben közölt írásom szeretetből-fakadását. Tulajdonképpen ez a barátság, szeretet Irántad, a bizonyosság mindenkori szándékaid nagyságáról, tisztaságáról volt cikkem indítóoka, lököereje, illetve az a tény, hogy ezt valaki ismét durván, sértően vonta kétségbe. E hang váltott ki belőlem oly tiltakozást, mely nyilvánosságot követelt. Enélkül nem hiszem, hogy a Te tanulmányoddal foglalkozni mertem volna, bár ez, a tied is nagyon felkavart, levert, egy halom új kérdés elé állított, ellentmondásokba üzött és ellentétek közé szorított engem magamat. Emlékszem, elolvasása után teljesen elernyedten ültem kis kórházi szobámban, a *Te beszélő köveid* között, mint aki nem tud többé eligazodni. Írásodból oly kietlen pesszimizmus fekete tükörtava nézett velem farkasszemet, oly kiutat nem látó és nem mutató ítélet egy nemzet-töredék, az ittmaradt magyarság számára, hogy órákig s napokig hajoltam a sötét, mozdulatlan tükörlap felé, s próbáltam belőle tükröződő, vigasztaló csillagok fényigéit kibetűzni. (Ismét a *Te* drága recepted, közös hitvallásunk szerint: „nem a tükör világossága vagy sötétsége fontos, és nem az a kérdés, hanem sokkal inkább az, vajon a *csillagok* tükröződnek-e benne”.)

A tiszta szándék, a segíteni akarás csillaga világított a fekete tóban, s mellette annak a felismerésnek csillaga, hogy nem nekünk, hanem helyettünk beszéltél, írtál. De látod, a dolog mégis úgy áll, hogy az orvos közöl a hozzátartozókkal, más orvosokkal s idegen professzorokkal is talán, akiktől segítséget remél, egy súlyos, halálos kórt magában foglaló diagnózist, *közli*, bár az idegen orvosoknak inkább tudatlanságukat és nemtörődömségüket hányja szemére – maga sem hiszi, hogy akarnának vagy tudnának segíteni. A beteg, a halálos beteg, akiről szó van, aki nap nap után észleli *amúgy is önmagán* az egyes tüneteket, az előrehaladó baj kérlelhetetlen iramát – most egyszerre, összefoglalva, hallatlan tömörségbe összekalapálva, iszonyú súlyú szavakba préselve – *hallja* a szomszéd szobában a jóakarát által összeállított, de halálos értelmű diagnózist. Kitől, honnan, micsoda orvostól, miféle idegen professzor „lelkiismeretétől” várod és reméled Te a mi számunkra a segítséget, aki amíg itt voltál, szakadatlanul prédikáltad: *magunk erején*, egyedül a magunk erején s Isten irgalmából – mert nincsen más menekvés és nincsen mit várni a *kerek világon senkitől és sehonnan?!* Halálos rémülettel a szívemben olvastam – most is, leveled után is fenntartom állításomat: nekem egészen *új* igéidet – s olvasás közben csak ez járt az eszemben: hány újabb kétségbeesés, hány

újabb letörés, *hány újabb elvándorlás Magyarországra* lehet a következménye egy ilyen írásnak itt! Nincs mit keresni, nincs mit remélni, nem lehet belsőleg sem, lélekben sem magyar életet élni, *nincs katakombá sem*, illetve a katókombának sincs már értelme. A transzilvanizmus ős-alapjai úgy inogtak bennem cikked szavaira, mint földrengéskor a tornyok. És mostani leveled sem bírt megnyugtanni, nem bírta eloszlatni szorongásomat. Cikked nyomán olyan kérdések vetődtek fel, melyekre leveledben sem tértél ki, illetve nem adtál megnyugtató választ.

Bizonyos, hogy a mai, valóban emberhez és magyarhoz egyformán méltatlan helyzet megváltoztatására kell törekednie békés úton mindenkinek. De ha Te nem ismered el kisebbségi kategóriát – viszont nem akarsz a kétségtelesenül háborúra vezető revíziót sem –, *akkor mit kívánsz?* Becsületes, emberhez, magyarhoz méltó *rendezését* az itteni magyarság életének a mai államkeretek között? Gondolom, erre célszól, s ebben egyek voltunk és vagyunk. Ebben az esetben azonban csak a *kisebbség* szót kell egyébbel helyettesíteni, a *kérdés lényege ugyanaz marad*. Te azonban mégis továbbmegy, mert cikkedben fejtegeted, hogy nemzeti életet mégis csak saját szuverén nemzeti államban tudsz elképzelni. Ez már egészen új gondolatod. Azért új, mert a mi egész transzilvanizmusunk az impérium megváltozása óta azon a sarktételen nyugodott, kimondva vagy ki nem mondva, hogy állam és nemzet *nem* szükségképpen egy, *sőt* a nemzet államtalan formája mélyebb, tisztultabb, bensőségebb, keresztyénibb, etikaibb lehet, mint az állami, tehát politikai formája. Nem ezt hirdette vajon minden gondolatod és minden csepp véred, amíg közöttünk voltál? Nem találkoztunk-e vajon mi ketten és még sokan itthon ebben a gondolatban? Nem egyenesen tőled tanultuk-e ezt? Engem legalább állandóan a Te ígéd erősített meg az erdélyi magyar élet lelkibb, religiosusabb felfogásában. „A horizont elszürkülését, a szellem eltorzulását” jelenti-e vajon ez, amint Te a mi életünkre vonatkozólag most megállapítod? Mellékes most az, hogy ez nem a mi hibánkból történik. De *bekövetkezik*, „mert nem a magunk nemzeti államában élünk”. Ha *nem ezt* akartad megállapítani, miért tiltakoztál olyan élesen a kisebbségi forma ellen? A szó maga: *kisebbség*, igaz, lehet megalázó, bár a köztudatba így ment át, és sajnos, szinte két évtized alatt vérünné vált. Mondjuk hát egyszerűen: *erdélyi magyarság*. Nem világos cikkedből, hogy vajon valóban csak elbírhatatlan helyzetünk gyökeres megváltoztatására célszól-e, vagy ezt a „gyökerességet” azon túlmenően, egyébben keresed. Ha most már nem a mi nemzeti szempontunkból nézzük csupán a kérdést, hanem feltételezzük, hogy itt *fordított* a helyzet, *akkor* hogy áll a dolog a *humánium* szempontjából? Amíg lesz olyan állam, amelyben jelentős számmal élnek más nemzethez tartozók, azzal szellemileg magukat egynek érző töredékek, addig lesz kisebbségi, vagy nemzetiségi, vagy faji, vagy népi, vagy nemzet-töredéki, vagy nem bánom, nevezd, ahogy akarsz: probléma, de mindég lesz, mert ilyen államok mindég lesznek, s a bennük élő más fajok életének becsületes, emberhez méltó elhelyezkedése, ennek a kérdésnek rendezése mindég aktuális lesz, és nem lehet ezt a kérdést, problémát vagy kategóriát kiküszöbölni, vagy el nem fogadhatónak állítani. Ha lehetetlennek

mondod, felállítod a legpesszimistább tételt, ami képzelhető, az örökös harc és visszavonás igazán szükségképpen tételét, ahol visszatorlás visszatorlást követ az idők végezetéig. Lehet, hogy ez valóban így van – amint lehet, hogy nekem is igazam van, amikor versben leírom azt, hogy az *élet önmagában rossz*. Ezt megírhatom versben vagy egyéb művészi alkotásban, de nem írhatom le nemzetpolitikai tanulmányban. Nem állíthatok fel tételt kibékítő ellentétel nélkül, sem diagnózist az orvoslás reménysége híján. „A kisebbségi kérdés *megoldhatatlan*”, mondod Te. *Revízió lehetetlen* háború nélkül, mondjuk itt mindnyájan, s mondják bizonyára ott túl is. A háborúba pedig belepusztulhat az *egész* magyarság, sőt bizonyára bele is pusztul, a megmaradt csonka rész is, és – „az utolsó akácfaig” elveszítheti „szuverenitását”. (Szegény, szomorú szuverenitás így is!) Ezt, annyi tapasztalat után, gondolom, minden mélyebbre néző ember látva látja. Komolyan senki sem akarhatja *itt*. Nincs tehát igazam, ha cikked után a *mi* helyzetünk reménytelenségét *fokozottabban* érzem? De még versben sem merném úgy leírni, ahogy Te leírtad.

Néha szinte úgy érzem, hogy Te egy csodálatos kerülő úton odajutottál, az események sötét torlaszain s a dolgok végzetes körforgásán keresztül, ahol én álltam az 1919–1920-as barikádon, a V.-versekkel. Én pedig megdöbbenően „lojálisnak” tűnök fel önmagamnak, pedig napról napra úgy háborodik fel a vérem minden csöppje egy-egy újabb, elevenünkbe vágó sérelem láttán.

Most még egyet. Leveled végén kemény szavakat írsz az erdélyi *önhittségről és elzárkózásról*. Vajon ez *hol* van? *Miben* nyilvánul vagy miben nyilvánult 18 esztendő alatt? Nemigen tudok reá példát. Szász Endre cikke s a hasonszőrűek személyeskedő durvaságok. Nincs közük még az erdélyi lélek állítólagos önhittségéhez sem *ezeknek*. Melyik ponton önhitt tehát az erdélyi lélek, s hol vonhatja maga után mint „bűn” az „ítéletet”? Ilyet is először hallok most Tőled. Sajnálom, hogy a *Táltoskirály* és *Sárga vihar* ilyen értelmű passzusaira nem emlékszem, ahol ez *ellen* emelked fel szavadat. Ellenkezőleg, emlékszem ezekben a regényekben is, de azonkívül is, egész barátságunk ideje alatt tett számtalan nyilvános és privát nyilatkozatodra, ahol az erdélyi *különb-magyarság* [, a] tisztább, erősebb, gyökeresebb, de megértőbb és átfogóbb magyarság nevében tiltakoztál a „magyarországi”, a „magyari” élet és világ szűkebb-lúsége, sekélysege, egyoldalú *politikai* felfogása, egyszóval *antiliberalizmus* ellen. Tiltakoztál az erdélyi hagyományok nevében. A nemzeti és vallási szabadelvűség, a művészet szabadsága nevében is. Én pedig hasonlóképpen. Mesterem voltál ebben. Emlékezzél a Szász Károllyal, a másik Szásszal folyt polémiára. Azt írta *nekem* akkor Szász Károly válaszképpen, hogy „a *lelki elszakadás fekete zászlaját* mint fenyegetést lengetem a szegény, csonka Magyarország felé!” Vajon amit Szász akkor tőlem ennyire rossznéven vett, így értelmezett, valóban erdélyi önhittség volt? Vajon az, amit Kós művelt, amit Te műveltél, és annyian műveltek: erdélyi öntudat, helyes, igazolt, erős, megengedett öntudat volt-e, vagy önhiittség, mely bűn és ítélet, s melyet a magyar nemzeti szellem egységének és széttephetetlenségének követelménye kárhoztat?! Vajon önhiittség és elzárkózás volt-e még a *mi túlzott*, talán túl merev

tiltakozásunk is az odaátról idehangzó meg nem értés ellen? Tréfásan és komolyan, odavetett megjegyzésekkel és egész tanulmányokkal tettél ezerszer vallomást egy *olyan lelki magyarság* mellett, amelyben a *hangsúly* bizony az erdélyiségen volt, s szerintem bizony nem volt az bűn és ítélet, s szerintem ma sem az. Nálad a *hangsúly ma* nincs többé *ezen*. A Ravasz László skizma-félelemnek ugyebár egyértelműen ellene mondtunk? A Te hangod ma teljesen ennek a félelemnek a hangja. („Nem bírunk el *többféle* magyar kultúrát” stb.) Csak te nem vagy már itt, hogy megfelelő erővel mondjál ellene ennek a hangnak. [Hiszen] *ebben* nincs baj, szerintem a szivárvány viszonya ez a napfényhez. És ez jó. És látod, Édes Sándorom, ez az, ami nekem Benned új. Nem is annyira cikked mondanivalója, mint az árnyalás, a színezés, az imponderábilák, a szavak és sorok félelmetes fluiduma. Megírtam annak idején versemet a két-egy bokorról, a kétnevű virágról, a *borostyánról* s az orgonáról. Lehet, sőt valószínű, hogy „az erdélyi akusztika és sugártörés más”. Ennél a különös akusztikánál fogva én úgy hallom, hogy Te már azt mondd: *orgona*.

Ha ugyanazt értjük alatta, végül is nem baj. Csak nekem-egy kicsit mégis lehangoló.

Ne haragudj azért, ha úgy találnád, hogy ismét s talán még erősebben félreértettelek. Ismétlem, tanulmányoddal *önmagában* nem mertem volna foglalkozni nyilvánosan, hiszen erre eléggé felkészültnek s erősnek sem érzem magam, s túlságosan szubjektívnek is. Annyi kényes kérdés mindenféle szempontból, kifelé, befelé egyformán kényes probléma kavarodik fel cikked nyomán, hogy nálam sokkal erősebb szív is tanácstalanul birkózik velük. A viharból, az izgalomból és gyötrelemből, melyet tanulmányod itt a legjobbak szívében is keltett, láthatod azonban egyéniséged *kibeszélhetetlen súlyát számunkra* most is, és minden időben. Ellenkezésbe kerülünk Veled, ellenkezésbe önmagunkkal, meghasonlás támad és megkeményedés származik, vagy csüggedés és kétségbeesés, de gondolataidtól sokáig nem lehet szabadulnia senkinek. Bizony beszélnek a kövek és a lelkek is rólad itt – és fognak beszélni, mikor már nem leszünk ebben az árnyvilágban sem mi, sem Te. Engem Szász Endre támadása kényszerített ki lelkileg a porondra, miután neki megmondtam a magamét – úgy, ahogy Neked is kellett válaszolnom. Hozzám intézett leveledet pedig, utólagos engedelmed reményében, s mert semmiképpen sem tekinthettem *pusztán* magántermészetű levélnek, egy külön erre a célra összehívott szűkebb körű társaság, írók s újságírók, de csupa *jóhiszemű s jóakarátú emberek előtt* – felolvastam. Voltak, akik „százszázalékosan” azonosították magukat Veled, voltak, akik, mint én magam, tovább vergődtek, voltak, akik a levél után is hevesen ellened mondtak, főképp a „liberalizmus” nevében s a veszedelem miatt, melyet a „nemzeti totalitás” bármilyen hangsúlyozása – a *másik* irányból számunkra jelenthet. Én ennyire nem mentem el, de ami bennem volt és van, ebben a levélben Neked teljes őszinteséggel és fenntartás nélkül, íme. megírtam. Hátha valami kicsi hasznát is veszed az itt közölt pár töredékes gondolatnak, ha majd akár a Láthatárban, akár másutt akarnál válaszolni azoknak, akiknek szükségesnek tartod.

Margit régebben kapott levelét, abban a Te meleg gratulációdát velem kapcsolatban hálásan köszönöm, viszont őszinte szívből gratulálok a Téged ért nagy kitüntetéshez. Margitnak is válaszolni fogok, mihelyt tehetem. Most hadd menjen ez a levél, s vigye az őszinte gondolat mellett szívem egész régi és állandó baráti melegét Hozzád.

Nagy szeretettel ölel

Reményik Sándor

58.

Bajcsy-Zsilinszky Endre

Egy délután élményei

Hadd mondjam el sorjában ma délutáni élményeimet, talán akad közöttük egy és más megszívlelni való.

Külföldi vendégem volt kora délután, a kisantant országainak egyikéből – nem magyar ember. Nem magyar ember, de valaki, aki éppúgy érzi, mint jómagam, hogy sok minden nincsen rendjén a Dunavölgyében, rengeteg itt az újjárendeznivaló, egészségtelen dolog és jóra nem vezethet a mai feszült és bizonytalan állapot, valamiképpen tehát meg kellene találni a dunai népek kibékülésének és felsőbb történelmi célokra való összefogásának útját. Őszinte, fesztelen és éppen ezért élvezetes eszmecsere fejlődött ki közöttünk s bár sok mindenben értettünk egyet, mégis éreztem kedves vendégem szavaiból, hogy a nép, melynek fia, valójában nem lehet ádáz, és örökre szóló ellensége a magyarnak. A múltra vonatkozólag elismerés, a jövőre vonatkozólag megbecsülés érzett ki hangjából, és még az én álláspontommal szembeszegülő érveiből is.

E beszélgetés során, melynek részletei természetesen nem valók a nyilvánosság elé, megint egyszer éreztem, hogy nincs minden elveszve a magyarság számára, s hogy más dunai népekben is ébred a felismerés: sem mi, sem ők nem rendezkedhetünk be örök időkre a Dunavölgyében ama kényelmesnek látszó, de halálosan veszedelmes elv alapján, hogy majd megsegítenek hatalmas barátaink és szövetségeseink. Magyarország közreműködése nélkül, más szavakkal a magyar nemzet és a többi dunai nemzetek becsületes kiegyezése nélkül a Dunavölgye csak idegen imperialista erők és törekvések eszköze és csatatere lehet. Mindegy végeredményben, hogy az egyik dunai nép ilyen imperializmusa, a másik olyan imperializmusa...

Közben egy erdélyi származású és múltú barátom állított be hozzám és hozta a magyar dunai szemléletet és kérdést, valamint az elszakított magyar kisebbségek problémáit napirenden tartó folyóiratnak, a *Láthatár*nak februári számát, melynek első cikkét Makkai Sándor volt erdélyi református püspök, most magyar egyetemi tanár írta *Nem lehet* cím alatt. Ez az a nevezetes cikk, amely olyan óriási kavardást támasztott Erdélyben, mert Makkai a kisebbségi kérdés teljes megoldhatatlanságát, s vele minden kisebbségi erőfeszítés hiábavalóságát igyekezett bizonyítani, szerintem és az erdélyi magyar közvélemény szerint is egyoldalúan és igazságtalanul pesszimista cikkében.

Nem követhetem ezúttal Makkait e halált jósoló gondolatmenetében, csupán megjegyzem szerényen: nem mondható szerencsés dolognak, hogy egymás után a legkitűnőbb magyar szellemek, hol Szekfű Gyula, hol Németh László, hol Makkai Sándor prédikálnak valósággal halált a magyarság fejére.

Az helyes, igazságos és vezető magyar intellektusokhoz méltó föladat, hogy letépjék a henye és hazug optimizmusnak fejlődést és virulást mosolygó lárváját a szenvedő, hivatástudatában is megrendült magyarság fonnyadó, tragikus arcáról. De ez csak félmegoldás: kell, hogy a magyarság szellemi legjobbjai rendületlenül tovább kutassák és valósággal hajszolják ebből a belső szellemi, erkölcsi, politikai csődből való kibontakozás útjait és eszközeit. Végre az mégsem természetes dolog, hogy mikor még ma is nyilvánvalóan mi vezetünk a Dunavölgyének népei között szellemi termésünk színvonalával, eredetiségével, belső gazdagságával: a nálunk szellemileg sokkal meddőbb egyéb dunai népekkel szemben gyáván megretiráljunk, és föladjuk a küzdelmet – nemesebb és messzebb, egyetemesebb célokért.

Egyszerűen nincsen igaza Makkai Sándornak az ő éjfélete pesszimizmusában. Én is pesszimista vagyok a közvetlen jelent illetőleg, de én a pesszimizmus igazi okait itt keresem és itt látom a csonka országban. Ha van szellemi hozzátöpreődés a trianoni méretekhez: akkor az itt van. Ha van letévelyedés a magyar történelem és szellemiség tündöklő hivatásának magaslatáról: akkor az itt van. Ennek a valóban eltörpült csonka hazai magyar életnek az égvilágon semmi erkölcsi joga ahhoz, hogy Németh László vagy Makkai Sándor módjára haláltudatot prédikáljon a szegény elnyomott és megalázott, de önmagáért és az egyetemes magyarságért hősiesen küzdő és egyenesen csodálatos eredményeket termelő erdélyi magyarság lelkébe, amikor ez az erdélyi magyarság semmiképpen sem akar tudni a halálról.

Igazágtalannak és egyben mérhetetlenül oktalannak tartom az ilyen halálprédikációt, mikor a mi szegény, félig eltiport testvéreink inkább egy kis megértést, megbecsülést, elismerést várnak és valóban érdemelnek is tőlünk. S mikor az egyetemes magyarság létét és művelődési egységét csak akkor lehet fenntartani, ha innen is segítünk kisebbségeinknek a legnehezebb idők áttelelésében.

Amellett miféle kályhánköltött mesterkélte tétéle az Makkainak, hogy „a kisebbségi kérdés megoldhatatlan”? Hiszen az európai történelem egész sorát mutatja fel a jól megoldott kisebbségi kérdéseknek! És miféle túlzás azt mondani, hogy „a kisebbségi sors... erkölcsi lehetetlenség”? Mikor ez a kisebbségi sors van, és a Dunavölgyben mindig is volt és mindig is lesz? Ugyanezen az alapon lemondhatnánk az egész dunai kérdés ésszerű megoldásáról, mert a kisebbségek bármiféle uralmi helyzet és kombináció mellett egyszerűen kiküszöbölhetetlenek.

Azt írja Makkai Sándor az elszakított kisebbségekre célozva, hogy „az összeszorított élet fülledtségében az ítélkezési és értékelési szempontok lassan eltörpülnek”. Nos ezzel a megállapítással szemben határozottan és élesen szembeállítom a magam tapasztalatát: túl az erdélyi és szlovenszko-i irodalmi, művészeti élet nagyszerű eredményein, napi olvasmányaim között a legkedvesebb az elszakított magyarság sajtójának átfutása. Meg is írtam már egyszer, hogy ez a kisebbségi sajtó sokszor látja egészségesebben, tisztultabban és szélesebb szemhatárba fogva az egyetemes magyar dolgokat, mint a csonka hazai, s magam számtalanszor mértek helyes tájékozódást, amellett

további önbizalmat is a magyarság ügyéhez a kisebbségi szellem és erő eme megnyilatkozásaiból. Elfogult volnék? De hát miért volnék elfogult? Csupán keresem a nemzeti önismeret és helyzetismeret sokszor lehangoló tényein túl a nemzeti önbizalom támasztékait is, és bizony-bizony akárhányszor inkább találok azt meg a kisebbségi magyarság hősi erőfeszítéseiben, mint az idegen eszmékkel keresztül-kasul rontott csonka hazai szellemi élet tántorgásaiban.

Megvallom, nem értem Makkai Sándort, de úgy érzem, annál inkább értem az egyetemes magyarság kisebbségi harcosait és hőseit. És az idegeimben érzem, hogy küzdelmük és hűséges kitartásuk nem hiábavaló. Mai külföldi vendégemmel való eszmecserém is ezt bizonyítja...

Míg így füstölögtem magamban Makkai Sándor cikkén, egyszer csak hozzák az egyik kitűnő erdélyi magyar lapot, s abban egy nagy cikket az Erdélyi Gazdasági Egyesület kolozsvári vetőmag-kiállításáról és vásáráról, amelyen megjelentek a román hatóságok is. Sikere megható módon igazolja számomra az erdélyi magyarság munkájának, még a sokszor elvitatott gazdasági téren is, kétségtelen eredményességét. Az egyesület elnöke, dr. Szász Pál román bevezetés után magyar nyelven többek között a következőket mondotta: „Mi szeretjük és ragaszkodunk ahhoz az erdélyi földhöz, amelyen három nemzet él évszázadok óta...” Az elnök után Mehidinti tábornok beszélt, majd kiosztották a kiállítás érmeit, arany-, ezüst- és bronzérmeiket, melyekből bőségesen jutott a román kiállítóknak is, de a csonkamagyarországi magyar birtokos-kiállítóknak is. A Gazdasági Egyesület vezetősége Szász Pálon kívül: gróf Teleki Béla, gróf Teleki Ádám, a *Gazda* főszerkesztője, Török Bálint és Szezyfried Ferenc.

Így telt el az én délutánom 1937. február 25-én, bizakodó hangulatban.

59.

Bertalan István

Felettünk az erdélyi csillagok

Az utódállamokban élő magyarság körében gyakran hallani azt a panaszt, hogy az anyaország közvéleménye egyre kevesebb figyelmet szentel kisebbségi sorsban élő nemzettestvérei ügyének. Lapjában még elolvassa a róluk szóló és rendszerint sérelmekről beszámoló híreket, ha teheti, megvásárolja íróinak könyveit is, de arra már nem hajlandó, hogy elmerüljön ennek az életformának tanulmányozásában, keresve a módját, amellyel az emberivé és elviselhetővé tehető. Nem tudatosan, hanem inkább ösztönösen megáll felszínes kezelésénél, s mintha szakadék szélén állna, visszaretten attól, hogy a mélységbe leereszkedve, a valót és a lényegét megismerje. Attól tart, hogy féltett illúziói összeomlanának.

A panaszkodásnak némi jogosultságot ad most a magyarországi közvélemény érdeklődésének az a szembeötlő hiánya, amely Makkai Sándor volt erdélyi református püspök, jelenleg debreceni egyetemi tanár ama tanulmányával szemben megfigyelhető, amit néhány hete tett közzé a *Láthatár* folyóirat hasábjain a kisebbségi életforma reménytelenségéről. Az a hatalmas visszhang viszont, amely ezt a tanulmányt az utódállamok magyarsága részéről fogadta, pedig arról tesz tanúságot, hogy mennyire rezonál a nemzeti lélek ott minden lényegesebb kérdésre, amely felvetődik, s mennyire átérzi az idők vele szemben támasztott követelményeit.

Nem lehet. Ezt a rideg címet adta Makkai Sándor tanulmányának, amelyben összefoglalja a kisebbségi életformáról szóló vélekedését. A tanulmány kristálytisztá logikája, zárt egysége és hűvös, de kétséget sehol nem hagyó stílusa méltó ahhoz a Makkai Sándorhoz, aki az erdélyi s általában az utódállambeli fiatalságot eligazította életútján, amikor megírta s kezébe adta a *Magunk revízióját* és *A mi utunkat*. És amit most mond, annak körülbelül ez a lényege. Ha a kisebbségi kérdést kiemeljük a politikumból és a humánium magasan álló síkjára helyezük, rájövünk, hogy a kisebbségi kérdés megoldhatatlan, mert nem lehet elképzelni a kisebbségi életnek semmiféle emberhez méltó elrendezését, lévén a kisebbségi kategória emberhez méltatlan és lelkiileg lehetetlen. Az az ábránd, hogy a faji, meg nemzeti elfogultságot felváltja az általános emberszeretet és a szellem tisztelete, mely nyomtalanul elmosza a népeket elválasztó politikai határokat, s akkor semmivé törpülnek a mai keserves ellentétek, amely annyi millió ember életét gyötrik, örökké ábránd marad. A nemzeti öntudat új értelmű kivirágzása ugyanis azt mutatja, hogy az emberek megérezték: emberi mivoltuk faji és történelmi sajátágaik kiművelésében, nem pedig azoknak feláldozásában áll. A nemzeti öntudatában feltalált Európában a kisebbségi sors nemcsak gyakorlatilag, hanem elvileg és lényegileg is lehetetlenné, tarthatatlanná vált. Az ember csak saját nemzeti közösségében érezheti és teheti magát emberré. Ez a valóság, és ne tévesszen

meg senkit, hogy pl. milyen etikai elszántsággal és nagyszerű példák felmutatásával küzd a kisebbségi magyarság sok kiváló egyénisége, sőt a nép egésze is nemzetiségéért és megmaradásáért, mert az emberi világ szomorú valóságában ennek a küzdelemnek állandóságáról beszélni naiv optimizmus lenne. A kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nem csak az, hanem erkölcsi lehetetlenség.

Ezzel a lehangoló és reménytelenül borúlátó megállapítással végződik a tanulmány, amelyet írója nyilván nem a kisebbségi sorsban élő magyarsághoz intézett, hanem ahhoz az Európához, valamint azokhoz az államférfiakhoz, akik felelősek a történelem, de az emberiség előtt is, mert közreműködésükkel taszítottak sok millió embert olyan életformába, amelynek vállalása és hordozása erkölcsi lehetetlenség. A tanulmánynak valójában az a legnagyobb értéke, hogy bátor kézzel mert hozzájárulni a kisebbségi kérdésnek olyan lényegét alkotó részeihez, amelyeket eddig senki sem mert érinteni, és megállapításai alkalmasak arra, hogy nyugtalanítóan hatva a világ lelkiismeretére, erősítsék a kisebbségi kérdés megoldására irányuló törekvéseket.

Nagy hiánya és gyengéje a tanulmánynak, hogy teljesen reménytelen és kilátástalan eredményre jut. Nem nyújt semmi biztatót, amiben a kisebbségi sorsra kényszerített emberi lélek megkapaszkodhatnék. Nem ad a régi Makkai Sándorból semmit, abból, aki egykor ezt vallotta: „A kisebbségek hivatottak, már csak szükségképpen helyzetükből következő szenvedéseiknél fogva is, egy nemesebb humánus, egy egyetemesebb emberi szellemiség és az igazi embertestvériség nagyszerű és gyógyító jövőjének előkészítésére. Semmi szenvedés nem volt és nem lesz oknélküli, sőt egyenesen gondviselészerű lesz a világ életében, ha a kisebbségek ezt az isteni hivatásukat megértik, vállalják, és odaadóan munkálni fogják.”

Az írás nem azoknak szól, akik kisebbségi sorsban élnek, hanem azoknak, akik ezt az életformát a szükség által nem parancsolt mértékben elszaporították. Egyelőre azonban nem a címzettekhez érkezett el, hanem eljutott azokhoz, akik közel húsz esztendeje vállalták és viselik a kisebbségi életsorsot, és most tanácstalanul kérdezik: hát lehetetlenségre vállalkoztunk és reménytelenségre kárhóztatva várjuk a véget? De az a válasz, amit erre a súlyos kérdésre ad a kisebbségi magyar lélek, olyan megnyugtató, annyira örvendetes, hogy ezért talán hálásak is lehetünk Makkai Sándornak, amiért ilyen nyíltan összefoglalta borúlátó szemléletét. Hálásak lehetünk, mert ezzel módot adott a kisebbségi magyar léleknek olyan megnyilatkozására, amely szerint, Makkai szavával élve, ha „légüres térben” a kisebbségi sors erkölcsi lehetetlenség, mégis az erkölcsi törvény mint magyar követelmény azt mondja, hogy ezt az életformát lehet hordozni, mert kell.

Tömerdek utódállambeli megnyilatkozásból lehet kiolvasni ezt az egységes felfogást, de itt csak két visszhangra akarunk utalni. Az egyik Hegedüs Nándortól, a legműveltebb erdélyi közirótól származik, aki arra figyelmeztet, hogy ha nemzeti szuverenitás hiányában képtelenség volna a magyarság számára az emberi élet, akkor a múlt számos tünete megmagyarázhatatlan volna. A nemzeti öntudat új értelmű kivirágzása nem jelentheti más nemzetek

tagjai ama jogának megtagadását, hogy a saját műveltségüket fejleszthessék, abban élhessenek és anyanyelvüket használhassák. A nemzeti öntudat új értelmű kivirágzása, ha hiszünk az emberiség fejlődésében, már pedig e tétel igazságát a történelem bizonyítja, befejeződve és lehiggadva, nyilván a nemzeti öntudatok kölcsönös megbecsülését a mainál fokozottabb mértékben kell hogy meghozza. Ha a tétel úgy is hangzik, hogy a kisebbségi sors lehetetlenség – végzi Hegedüs Nándor –, annak a magyarságnak, amely a sors vállalására kénytelen, ezt lehetőségessé kell tennie. Hiszen, ha nem így cselekednék, foghatná az ásót, hogy megássa a sírt, hol nemzet süllyed el, már pedig a nemzet nem akar elsüllyedni.

A költő is szükségesnek találta, hogy szembeszálljon a „nem lehet” véleménnyel. Reményik Sándor, aki már versbe foglalta a kisebbségi életforma hordozásának módját, megismételte világbakiáltott vallomását: „Krisztust követő bús próbálkozással... te is testvérem karszti sorsodat... fogadd el és vívd meg karszti földeden... ahogy lehet”. A költő megérti Makkai kilátástalanságot hirdető vélekedését, mert amint mondja, minél inkább hirdeti és tartja kötelezőnek önmagára nézve az itthonmaradás nagy elvét gyakorlatilag is valaki, annál inkább kellene megértenie a magyar éremnek másik oldalát is. Ezzel útját állta annak a kísérletnek, amely holtvágányra akarta vinni a nagy probléma lényegét azzal, hogy személyében támadta Makkait és kétségbe vonta állásfoglalása jóhiszeműségét. A lényegre nézve a költő is a régi Makkaihoz menekül, akitől azt tanulta, hogy az életből az Életbe juthatunk, hogy az élet minden körülmények ellenére is nem pusztán valóság, hanem megvalósítandó minőség, nemcsak lehetőség, hanem követelmény, nemcsak adottság, hanem kategorikus imperatívusz. Mindebből pedig az következik, hogy a kisebbségi magyarságnak Erdélyben, aki felett az erdélyi csillagok öröködnének és semmi más, lehet vállalnia a kisebbségi életformát. Neki lehet, mert kell.

A kisebbségi életforma erkölcsi lehetetlenségét bizonyító tanulmány talán eljut azokhoz, akikhez intéződött, talán nem. Ha eljut is, mit remélhetünk tőle? Hiszen örök igazságot mondott a költő, amikor úgy érezte, hogy „hiába minden, ha dalol, vagy a távolba lát, mert néma gyermek minden kismagyar, s a nagyvilág nem érti meg szavát”. A bizonyosság csak az, hogy a kételkedő és a magyar sorson tépelődő nagy lélek nyugtalan vallomása elért azokhoz, akiknek emberi életét és jövőjét félti, reménytelennek látja. Ám a vallomásra adott felelet mindenkit megnyugtathat, hogy a kisebbségi magyarság megtalálja a maga életformáját, amelyben elviselheti sorsát s megmentheti műveltségét, nyelvét, nemzeti öntudatát. A hatalmon levő nacionalizmusnak is rá kell jönnie, hogy saját érdeke hozzásegíteni kisebbségeit az öntudatos és egyenrangú nemzeti élet kiteljesítéséhez. Érdeke, hogy becsülje, védje értékes külön színeit, amint Iorga mondotta. Hinnünk kell azoknak, akik vallják, hogy éppen a kisebbségi életformát hordozó lélek fogja abba a magasba emelni az új értelműen kivirágzott nemzeti öntudatot, amelyen az impérium felett rendelkező nacionalizmus nemcsak elismeri, hanem magával egyenrangúvá teszi – hogy maradéktalanul kiélhesse magát – az impérium nélküli nacionalizmust is.

60.

Katona Jenő

Lehet – vagy nem lehet?

A *Láthatár* kisebbségi kérdésekkel foglalkozó folyóirat februári számában Makkai Sándor, volt erdélyi református püspök, most a debreceni teológia tanára, a kiváló író és gondolkodó, vezetőcikket írt *Nem lehet* címmel. Makkai Sándor ebben az írásában a kisebbségi lét formájával és föltételeivel foglalkozik, s annyira megrendítő eredményekre jut, hogy a folyóirat kitűnő szerkesztője, Csuka Zoltán a tanulmányt egyebek között a következő jegyzettel látta el: „A »Nem lehet« kissé merev megállapításában nem értünk egyet a cikkíróval, mert ma is hiszünk abban – ez emberi és magyar kötelességünk –, hogy a nemzetek kölcsönös jóakarásával megtalálható az a sorsforma, amelyben az egyes nemzetrészek reményteljesebb életet élhetnek, s ez a sorsforma, ha nem is végleges megoldást jelent, de legalább enyhíti a mai elmérgesedett helyzetet, s lehetőséget nyújt egy véglegesen emberi és jó megoldásra.”

A szerkesztői jegyzetet és a tiszteletteljes, de határozott ellentmondást már Makkai cikkének következő mondata is kiválthatta: „Ki kell jelentenem, hogy nem tudom elképzelni a kisebbségi életnek semmiféle emberhez méltó elrendezését, mert magát a kisebbségi »kategóriát« tartom emberhez méltatlannak és lelkileg lehetetlennek.” Ez a megállapítás annál tragikaiabb erővel markol az olvasó lelkébe, mert hiszen Makkai Sándor volt az, aki még 1931-ben is a kisebbségi sorsban nem csupán életre-halálra elhordozandó megpróbáltatást, hanem fölemelő hivatást látott. Hivatást abban az irányban, hogy az erdélyi magyar kisebbség sorsa vállalásával, amelynek akkor Makkai Sándor írásaiban olyan csodálatosan szép magyar és emberi jelentősége volt, túl minden politikai bűnön és irracionálitáson, a népek nagy lelki közeledését és emberi megértését munkálja és ennek példáját adja.

Annak idején a *Zátony* szerzőjének egyéni vagy osztálysorsát faji sorssá tágító, riasztó rémlátása után mint az újabb magyar nemzedék megtalált szava érkezett hozzánk Makkai Sándor mélységes erkölcsi komolysággal megírt könyve: a *Magunk revíziója*. Makkai Sándor művészete addig is nagyívvelű végleteket fogott át *Az élet fejedelme* isteni magasától az *Ördögszekér* emberi mélységéig. Műfaj- és formakereső lélek volt ő az irodalomban, aki talán legmaradéktalanabban mégis a *Magyar fa sorsa* és az *Egyedül* című tanulmányaiban fejezte ki önmagát. Az elsőben Ady egyéniségének és költészetének belső etoszáat világítva meg, rajta mint transzparensten át, fiatalságunk elé sugározta nemzedéke legnemesebb lelkének mondanivalóját. E könyvének megjelenését félreértés és harc követte, de írójának tiszta szándéka, gondolatainak sugalló ereje és szépsége minden gáncson fölényesen diadalmaskodott. Elsősorban a magyar ifjúság, amelynek könyve szánva volt,

zárta szívébe tanítását. Ezt követő tanulmányában Bethlen Gábort mutatta meg, a küldetéses teremtő magyar lélek átható művészi intuícióval megpillantott arcát. Amint ennek a nagy magyarnak magárahagyottságát, nemzetmentő álmainak bús visszhangtalanságát megérezkítette, abban fölülmúlta legjobb írói önmagát.

De az erdélyi reformátusok fiatal püspöke akkor nem csupán az emberi sors és akarat változásait mélységes erkölcsi komolysággal szemlélő gondolkodó, hanem erős, lelkes, aktív férfiú is volt egyszemélyben, telve lelke istenével. Papja, művésze és tanítója hitének és meggyőződésének, amelyekben a magyar faj, föld és történelem eleven, örök erőiben, hagyományaiban gyökeröző és ugyanakkor korunk ezer lelki válságára írt kereső modern szellem nyilatkozott meg. Az örök humánus, a minden emberi iránt mélységes szeretettől inspirált megértés evangéliumi lelke élt és elevenített akkoriban Makkai Sándor egyéniségében és írásaiban. Ennek szava szólalt meg annak idején tiltakozásul a *Zátony* szuggesztíójára *Nincs menekvés?* című cikkében is, melyet, az akkori Makkai igéit most oly szívesen szegezünk szembe a mostani Makkai szavaival. S ennek már csak a hívő lélek történelmi mágiájával követhető sugallata íratta meg vele pozitív program gyanánt a *Magunk revízióját*.

Valóban, keresve sem találhatnánk szemléltetőbb példáját a politikus és vallásos nemzetfölfogás szembenállására az akkori és a mostani Makkai két írásánál. Az egyik, amely csak a fogható és látható hatalmi eszközökben véli egyedül nemzete, fajtája megmaradásának zálogát látni, s ezt veszve kétségbeesik, a másik, ezeket ugyan meg nem vetve, hanem helyesebben értékelve, fölismeri a rejtett, mély lelki erőket, amik jogot adnak az igazi nemzetléthez, az „impériumhoz lélekben és igazságban”. Akkor mintha a földben, vasban, pénzben, politikában elveszett haza mutatta volna meg szerzőnknek a vér és lélek szent és misztikus közösségét, hová éhes hódító foga nem harap, ahol lemeztelenítve, de megigazulva és megerősödve állhatunk Isten előtt...

Makkai Sándor e könyvében megírta, hogy az erdélyi magyar kisebbség élete a társadalmi szervezkedésen fordul életre vagy halálra. Látta ennek nagy nehézségeit is. Az egyiket abban, hogy a magyar nemzet természeténél fogva nem összeálló matéria. A másik okot a történelmi iskolázatlanságban, melynek pótlására a kisebbségi évek, akármilyen sűrítve adták is évtizedek tanulságait, mégis kevésnek bizonyultak. De a legfőbb okot az öntudatlanságban találta meg.

A nagy nemzeti szerencsétlenség után nemzedékünk várta azt a könyvet, amely töredelmesen leszámol hibáinkkal, és rámutat a megigazulás és ezzel a nemzeti föltámadás útjaira. A szent romokra állva, nem emelt vádat apái, Trianon örökhagyói ellen, de nem akarta hinni azt sem, hogy azoknak nemzedéke abdikal legszentebb kötelességéről: legalább lélekben és igazságban jóvátenni és előkészíteni azt, ami bűnösen elvesztegettetett és elrontatott. Ha már a sors többet nem enged. Az előttünk járt nemzedék néhány nemesebb lelke, elsősorban Szekfű Gyula meg is teremtette az egyetemes Circumdederunt után ezeket vagy legalább hasonló igéket. Makkai is kezünkbe adta a belső revízió könyvét, amelynek valóráváltása nélkül soha nem juthatunk álmodott

célunkhoz. S most itt van előttünk nemrég még az erdélyi kisebbség fogalmi gondolkodásban legkülönb elméjének legújabb reménytelen tanulmánya...

Igaz, Makkai Sándor hivatkozhatnék arra, amit különben tanulmányában ki is emel, hogy azóta „a nemzeti öntudat soha nem ismert, új értelmű kivirágzása és megteljesedése” következett be. „A nemzetek megéreztek azt, hogy emberi mivoltuk faji és történelmi sajátságaik kiművelésében, nem pedig azoknak fölládozásában áll egy olyan általánosság kedvéért, amelynek minden eddigi kísérlete csak azt bizonyítja, hogy fényes ígéretei a legsötétebb zsarnokságot takarják.” Itt ugyan Makkai Sándor tanulmányában némi téves és erőltetett általánosítás van, mert ugyan miért látná az emberi lélek a kommunizmus örületében „minden általános humánus igazi és végső következményeit”? Nem azt jelenti ez – folytatja Makkai –, hogy a kisebbségi magyarság máról-holnapra eltüntethető vagy beolvasztható lenne, hiszen szolgasorsban, lefokozott életformák között hosszú ideig el lehet tengődni, de nem lehet fejlődésképes nemzeti életet élni, ez pedig az új Európában annyit jelent, hogy nem lehet embernek lenni. Eltekintve tehát attól – úgymond –, hogy a kisebbségi sors politikai, gazdasági, szociális vagy kulturális szempontból elhordozható-e vagy nem, mindezek mögött, legmélyebb gyökerében elviselhetetlen, mert merőben ellenkezik az emberi méltósággal, és ez az, amit Európa lelkiismeretének, ha ugyan van lelkiismerete, nem szabadna eltűrnie és nem lehetne elhordoznia. A kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nemcsak az, hanem erkölcsi lehetetlenség...

Makkai Sándornak e fejtegetései nyomán logikusan föl kellene adnia elszakított véreinket, hiszen történelmünk folyamán sokszor megkísértettük ugyan a lehetetlent, de honnan vegyék a kisemberek, a szürke ezrek és tízezrek, akik ott keresztre rendeltetve állnak, és akiket valóban a hűség Krisztus-szöge tart, a reményt, ha legkülönbjeik egyike a teljes reménytelenséget hirdeti számukra? Viszont milyen következással járna Makkai Sándor vakfekete tézise, ha az egész magyarságot, a haza megmaradt darabját is széttépte volna Trianon? Avagy megfordítva a kérdést, ha nem is önerőnk, hanem egy isteni csoda újra, máról-holnapra helyreállítaná a Szent István-i birodalmat, olyan hamis és használhatatlan volna ma már mindaz, amit a legnagyobb és legigazabb magyarok: Széchenyi, Eötvös, Deák nemzetiségeinkkel, kisebbségeinkkel, testvérepeinkkel való viszonylatban hirdettek?

Az erdélyi magyarság roppant erősen reagált Makkai Sándor ez írására. Hiszen a cikk szerzője még nemrég ott volt közöttük, vezette őket, szellemileg és szervezetileg az elsők között is a legelsőket egyikeként. Most a keserű szemrehányás szavai szállnak át a határon feléje, aki betegen távozott közülük, de aki – mondják panaszosan – azóta új munkateret vállalt. Csak nem azért hirdeti új igazságát, hogy újabb önmagát igazolja? – kérdik. Makkai Sándor végzett munkája és szándékai ezeket a vádakat bizonyára nem érdemlik meg – megrendítő és kétségbeejtő lenne, ha így volna –, de a tiszta lelkű és tiszta szavú költőbarát, Reményik Sándor sorai mégis válaszra várnak. „Mi csakugyan elhatározottak vagyunk – mondja Reményik Sándor –, hogy utolsó csepp vérünkig megmaradunk szülőföldünkön és megmaradunk a kisebbségi

életkategóriában, a kisebbségi önvédelem jogos útját keressük. Makkai Sándornak, az újnak, akit éppen úgy tisztelünk, mint a régit, mert hisszük, hogy ma is érettünk és miattunk fáj a szíve, azt válaszoljuk személyeskedés nélkül, az elvek és eszmék tiszta magaslatán óhajtva találkozni vele, hogy mi ma is nőni vagyunk képesek, mint ama bizonyos pálma a súly és a kő alatt. Kisebbségi mivoltunkat a régi Makkai Sándorral szólva: mártírpéldának és tanító küldetésnek valljuk önmagunkon túl, többségi nemzetek számára is. Hiszük, hogy állandó belmisszióval önmagunk között s a lélek végtelen lehetőségeivel a hátunk mögött, a lélekbe való visszavonulás végtelen útjában bízva, egyszer majd nyilvánvalóan is otthonra találunk a minket körülvevő népek között... Az új Makkai Sándor elcsodálkoztató és megdöbbentő gondolatai mellett állandóan idézgetjük a régi Makkai Sándort... Az erkölcsi törvény mint magyar követelmény bennünk. A transzylván csillagok pedig felettünk, és semmi más. Nekünk lehet – mert kell!”

61.

Lőrinczi László

A bálványok leomlanak

Nagyon érdekes vita folyik egy idő óta az erdélyi napilapok hasábjain. Az ügy azzal kezdődött, hogy Makkai Sándor dr., az erdélyi református egyház volt püspöke, a *Láthatár* című kisebbségpolitikai szemlébe olyan tanulmányt írt, melyben lelkiismeretét megvizsgálva őszintén kijelenti, hogy a mai nacionalista világban *erkölcsi* lehetetlenség kisebbségi életet élni. Lehetetlen, hogy ma, a huszadik században, egy művelt ember állandóan érezze, hogy egy államban harmad-, negyedrangú állampolgárnak tekintik. A cikk tudományos elmélyülése és művészi lendülete valóban meggyőző erejű. Nem kell elfelejtelnünk, hogy Makkai *általánosságban* foglalkozik a kisebbségi kérdéssel, és *európai* megoldást akar.

Makkai Sándornak azonban megvan az a „bűne”, hogy ő maga is élt kisebbségi életet, tehát teljesen tisztában van vele minden szempontból. Nem fogott felelőtlenül hozzá egy ilyen jelentős tanulmány megírásához. És mégis, voltak Erdélyben olyanok, akik éppen *felelőtlenéssel* vádolták meg, azt vágván szemébe, hogy könnyű neki így beszélni, mert ő már kimenekült Magyarországra stb. Ha történetesen olyasvalaki írta volna meg a cikket, aki kisebbségi sorsban sosem élt, tehát például egy vezető magyar politikus, mindenesetre dicséretet kapott volna. Csak azért, mert sajnál minket, könnyekkel szemében. Szász Endre volt az, aki a *Keleti Újság* február 14-i [*helyesen: febr. 13-i!*] számában Makkait igen hirtelen megtámadta, és a már fent említett vádat felhozta ellene. Rendben van, Szász Endre tévedett. Tévedett, annál is inkább, mert ő a cikket nem is olvasta, és mégis írt róla. Tévedésére szépen világított rá Reményik Sándornak az *Ellenzékben* megjelent cikke, melynek ez volt a címe: *Lehet, mert kell*. Lehet kisebbségi életet élni, mert mást nem tehetünk, ha már a sors Erdélybe rendelt minket. Itt kell maradnunk, és élnünk kell – „ahogy lehet”.

De én most nem ezzel a vitával akarok foglalkozni, mert ezt már lezártnak tekintem. Hanem azzal a hozzászólással, melyet Csefő Sándor tett a kérdésben az *Ellenzék* február 21-i számában *Nagyobb és több felelősséget kérünk* címmel. Elpanaszolja, hogy Szász Endre milyen felelőtlenül járt el, amikor Makkait megtámadta, mert a *Keleti Újságnak*, mint „frontharcos” napilapnak, nagyon sok olyan olvasója van, „akiknek ez a lap a legfőbb szellemi eledelük”, tehát akiknek világnézetét teljesen ez a lap irányítja. Ennélfogva kár volt ezek előtt Makkairól ilyen gúnyosan nyilatkozni. És legfőképpen azért volt kár, mert a fent említett olvasók között ott van az erdélyi ifjúság is, akinek Makkai Sándor „bálványa” volt eleddig. Szemére veti a cikkírónak, hogy nem számolt azzal, hogy „ez az ifjúság az ő bálványának az összetörésekor milyen rettenete-

sen szegénynek, csalódottnak, mindenkivel szemben mennyire bizalmatlanak és árvának fogja érezni magát.”

Hát bizony ehhez már nekünk is van hozzászólásunk, rólunk lévén szó, erdélyi ifjúságról. Ilyen megható gondoskodást igazán meg kell köszönnünk. Isten mentsen, de csakugyan mi lesz akkor, ha a „bálvány” leomlik előttünk. Csakhogy ez a bálvány nem Makkai Sándor személye, hanem a népünk jövőjébe fektetett törhetetlen hit, mely nem ismer „nem lehet”-et, és amely nem is akar róla hallani. Mert nincs keservebb dolog annál, mint amikor nem hiszünk abban, amiért küzdenünk kell. De ha lelkesedéssel megyünk bele a küzdelembe, csaknem százszázalékosan biztos már a győzelem. És bízni nem lehet *egy ember személyében*, mert az ember halandó és változékony. Mi lenne, ha a jövődbe vetett hitünket egy emberhez kötnénk? Akkor már rég cél nélkül élnénk Erdélyben, ebben az országban, melynek rendeltetése ma még titokzatos, de amelynek *van* rendeltetése.

Már átéltünk egyszer egy nagy csalódást. Az, aki versben a helytállás parancsát hirdette, elhagyott, mert a *költőt* legyőzte az *apa*. Áprily Lajos elhagyott minket, mert erre bírta őt az a belátás, hogy fiainak, családjának ott kint jobb jövőt tud biztosítani. Makkai Sándor szintén elhagyott minket, mert úgy találta, hogy erkölcsileg és idegileg nem bírja tovább. Rendben van. Mások állanak helyükre. De „bálványunk”, törhetetlen élniakarásunk nem omlott össze eltávozásukkal. Mindenesetre nekünk is megvan a magunk nagy fájdalma, amikor azt látjuk, hogy azok, akik *erősíteni* tudták az ifjúságot arra a nagy küzdelemre, melyet jövőjéért kell megvívnia, elhagynak minket; mert szüksége van az erdélyi ifjúságnak támaszokra és vezetőkre, de bálványokra nem, ha ezek ingadozó emberek. Mert ezek előbb-utóbb leomlanak. Az erdélyi ifjúság azt üzeni Csefő Sándornak, hogy ne féltse őt. Nem fogja magát egyáltalán „árvának” érezni, amikor látja, hogy bálványait ledöntik előtte. Nincs szükségünk bálványokra, mert tudjuk, elkövetkezik a büntetése azoknak, akik bálványokat emelnek maguknak. Az erdélyi ifjúság már sok csalódáson ment keresztül, és már megtanulta azt, hogy ne bízzék túlságosan senkiben. Csak saját magában. Nem elbizakodottság akar ez lenni és nem gög. Hanem csak egyszerű hit. Ha csakugyan van hitünk, akkor nem félünk megmaradunk. Ha pedig nincs, akkor kár minden bálványozásért: leomlik a bálvány magától.

Nekünk ez az eset nagyon jó tanulsággal szolgált. Legalább ezután még jobban fogunk vigyázni arra, hogy kiben bízunk. Hadd omoljanak a bálványok! És ha majd leomlottak, ott marad fölöttük a maga szerény, de mégis vakító ragyogásában egyetlen „bálványunk”, bizodalmunk: a hit!

Ezért hát csak omoljanak a bálványok!

62. Vásárhelyi János sajtónyilatkozata a Makkai-ügyről

Az ügy személyi része

A Makkai Sándor cikkével kapcsolatos vitába beleszólni, és e kérdésre nézve véleményt mondani, reám nézve valóban nehéz feladat, de úgy érzem, hogy azért a hozzám intézett kérdésre felelni komoly kötelességem. Hogy eddig e kérdésben nem nyilatkoztam, annak egyfelől éppen a vita kiindulása alkalmából családi körünkben bekövetkezett gyász, Vásárhelyi Boldizsár nejének elhunyt, másfelől több napra terjedő és teljes figyelmemet és munkaerőmet igénybe vevő bukaresti hivatalos elfoglaltságom volt az oka. A felmerült vitában véleményemet kettős irányban a következőkben foglalhatom össze:

Először is mélységes megdöbbenésemet és őszinte fájdalمامat kell kifejeznem amiatt, hogy Makkai Sándornak – úgy, amint ő cikkében is hangsúlyozottan kifejezte – a mindennapi élet kérdéseitől és vonatkozásaitól teljesen kívülálló, a felvetett kérdést tisztán elvi szempontokból megvilágító cikke az ő személye ellen irányuló és az ő nemes egyéniségét, hűséges munkásságát súlyosan bántó támadásnak tárgyává tétetett. Ez az, amit mélyen fájjalok, és ez ellen, mint az ő hűséges munkatársa, testvére és barátja, úgy érzem, hogy a leghatározottabban tiltakoznom kell. Én nem akarok a támadásra támadással felelni, különösen nem akarom az általam tisztelt, szintén ősi református családból származó Szász Endrét megbántani, csak azt szögezem le, hogy nemcsak a magam nevében, de egész egyházunk nevében a leghatározottabban ki kell jelentenem, hogy cikkének Makkai Sándor személyére vonatkozó minden megállapítását igazságtalannak tartjuk, hangsúlyozzuk, hogy mi a régi bizalommal és szeretettel viseltetünk Makkai Sándor kiválóan értékes személye iránt, megtámadtatását a leghatározottabban visszautasítjuk, az ellen a legteljesebben tiltakozunk. Makkai lemondásának kérdésében egyházunk illetékes testületei ismételten nyilatkoztak, és kifejezésre juttatták, hogy megértő tisztelettel fogadják Makkai Sándor távozásának indokait, ünnepélyes formában méltatták Makkai püspöki szolgálatának elévülhetetlen érdemeit, azért tudomásul kell azt vennie mindenkinek, hogy egyházunk élő öntudata határozottan tiltakozik az ellen, hogy bárki is az egykori püspök általunk tisztelettel körülvett személyét bántsa.

A fajszeretnek is van határa, s ez az emberszeretet

Ami magát a kérdéses cikk lényegét illeti, arra vonatkozólag véleményemet a következőkben foglalhatom össze:

Úgy érzem, hogy Makkai Sándor cikkét teljesen félreértették, és a vitát vele

egészen más területre vitték át, mint amely területen mozgott a cikk akkor, amikor Makkai Sándor elvi fejtegetéseit, amelyek a világpolitikai helyzet és világpolitikai törekvések összefoglaló szempontjainak mérlegeléséből keletkeztek, a mindennapi politikai élet és éppen a mi kisebbségi életünk napi kérdéseinek körébe vonták bele. Makkai Sándor cikkében nem erről volt szó. Makkai Sándor arra a nagy veszedelemre mutatott rá, mely különösen a kisebbségi népekre nézve abból támad, ha a nemzeti kizárólagosság és türelmetlenség elve akadálytalanul érvényesül, mert az a kisebb népek létezésének erkölcsi és anyagi feltételeit semmisíti meg. Én azt hiszem, hogy Makkai Sándor világos látással megállapított következtetései valóban olyanok, amelyek *kell hogy komoly megfontolásra, igazságának elismerésére indítsanak mindenkit, aki ezekkel a kérdésekkel a hívó keresztyén lélek felelősségének tudatával foglalkozik.* Mégiscsak úgy van, és ennek megállapítása hatja át Makkai Sándor fejtegetéseit is, hogy a fajszeretnek is van határa, és ez a határ az emberszeretet. Minden népnek van joga az élethez, de ez a jog egyik részére sem kizárólagos. Mi lenne a világból, ha a nemzeti eszme korlátlan érvényesülése végül is oda vezethetne, hogy az erősebb nemzetek addig tiporják, olvasztják be a kisebbeket, míg nem maradna a földön csak kettő, és akkor Káin agyonverné Ábelt? Én sem tudom így elképzelni az emberiség jövőjét. Vallom, hogy Isten nem egymás farkasává, hanem egymás testvérévé teremtette az embert. Vallom, hogy a *népekre végzetes szerencsétlenséget jelent az, ha a nacionalizmus szép és bizonyos határon belül jogos eszménye mellett következetesen elhanyagolják az emberszeretet, a krisztusi jóság ápolását, mert csak a kettőnek harmonikus együttműködése lehet áldásos.* Úgy érzem, hogy az egymás elnyomására törekvő nemzetek kétségbeejtően nagy tévedésnek esnek áldozatául akkor, amikor egymás pusztításában, nem egymás szolgálatában keresik boldogulásuk útját.

A nemzeti élet kérdésében való helyes állásfoglalásnak is egy próbája van, a szeretet. Ami a szeretet tiszta próbáját kiállja, az helyes, annak érvényesítését követelhetjük, ami ezzel ellenkezik, attól el kell állanunk, ha akármennyi előnyt is ígérne saját népünknek. A népünkért való munkára nézve is érvényes a krisztusi szeretetnek evangéliumi arany szabálya: Amit akartok azért, hogy az emberek tiveletek cselekedjenek, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal, mert ez törvény... Lehet, hogy ez az álláspont igen papos és nagyon egyszerű, de hiába, valamely fundamentumra mégiscsak kell építeni az emberiség, a nemzetek jövő fejlődésének templomát, s ez a fundamentum, akármennyit okoskodunk, mégsem lehet más, csak a krisztusi szeretet.

„Makkai nem tér le arról az útról, amelyen elindult...”

Makkai Sándor cikkében éppen azt állapította meg, hogy *a nemzeti eszme kizárólagos és minden más szempontot mellőző érvényesülése alapján nem lesz lehetséges az élet, elsősorban nem lesz lehetséges a kisebb népek számára.* Ő nem vont ki gyakorlati következtetéseket ebből a szempontból. Ha

következtetést vonunk ki, akkor szerintem nem az lesz a helyes következtetés, amit többen megállapítottak, hogy le kell mondanunk az életről, hanem ellenkezőleg, éppen az a helyes következtetés, hogy *a kisebb népeknek össze kell fogniok, és keresniük kell a kibontakozó világáramlatok veszedelmei között erőik összefogása, jogos törekvéseik kölcsönös, méltányos elismerése által saját létfeltételeinek biztosításának útját.* Ebben a világáttekintésben a román és magyar nép nem hogy szemben állana egymással, hanem ellenkezőleg, a közös életérdek felismerése alapján egymás megértésére és egységes békítő összefogásra van utalva. A román nép nemes és nagy lelkei közül is sokan felismerték már ezt a szükségszerűséget. Feljegyzéseim között őrzöm az egykori balázsfalvi érseknek, a kitűnő Suciunak 1926-ban egy előtte megjelent újságírónak és költőnek, a néhai Sipos Domokosnak tett nyilatkozatát: „Ha a politika ellentéteket támasztott a két nép között, csak egy kötelességet érezzünk: azt, hogy az ellentéteket minél hamarább tüntessük el. Felejtjük el a kölcsönös sérelmeket, keressük azokat a lehetőségeket, melyek hazánk javára közelebb visznek egymáshoz, és ne feledjük egy pillanatra se, hogy egy a sorsunk, ezen a földön együtt kell élnünk és halnunk.” Én ezt a következtetést vonom ki Makkai cikkéből. Én úgy érzem, hogy Makkai irodalmi munkássága, a *Magunk revíziója* a mi népünk körében az adott helyzet tényleges feladataival számolni tudó közgondolkozást ebben az irányban igyekezett megteremteni, és legutóbbi cikkében is, amikor az érvényesülő világtendenciák végső konzekvenciájára mutatott rá, nemcsak nekünk, de az egész európai lelkiismeretnek a figyelmét akarta felhívni arra, hogy *elsősorban a kisebb népeknek kell tisztán látniok, hogy az egyoldalú kizárólagosságra való törekvés elsősorban reájuk, de az egész keresztyén európai kultúrára végzetes veszedelmet jelent.*

Akik figyelmesen újból és újból átolvassák a Makkai Sándor cikkét, azok egyet fognak érteni velem abban, hogy helyesen ezek a következtetések vonhatók ki az ő cikkéből, és hogy azért ő most sem tért le arról az útról, amelyen eddig járt. Írásában most is a keresztyén kultúra és az ő népe sorsán töprengő léleknek gondja és aggodalma nyilatkozott meg.

63.

Csuka Zoltán

Hogyan lehet?

Az a cikk, amely a *Láthatár* februári számában *Nem lehet* címen Makkai Sándor tollából megjelent, elsősorban az erdélyi magyar napisajtóban olyan vihart és szenvedélyes hozzászólásokat váltott ki, amilyenre minden bizonnyal maga a cikkíró sem gondolt, holott cikkének éppen az volt a célja, hogy a kisebbségi kérdés *szakértőinél* vitát kezdeményezzen, s ezzel legalább egy hajszállal közelebb vigye Európa egyik legvajúdóbb kérdését, a kisebbségi problémát az elcsendesítő megoldás felé. A *Láthatár* már a cikk közlésekor megjegyzést fűzött Makkai állásfoglalásához, és megállapította, hogy a maga részéről nem állíthatja föl a „nem lehet” tételét. S bár ma sem az a célunk – ez nem is lehet az egész kisebbségtudomány mostani kavargó kialakulásában –, hogy végleges állásfoglalást szögezzünk le, mégis a szenvedélyek viharos kavargásában szükségesnek érezzük, hogy addig is, amíg nemcsak a napisajtó, hanem a higgadtabb szakirodalom is megvizsgálja ezt a kérdést, s maga Makkai Sándor is megadja végső konklúzióit, a magunk részéről egyes félreérteket tisztázzunk.

Mindenekelőtt maga Makkai Sándor hangsúlyozta, hogy a kérdést *nem politikai szempontból* nézi, hanem legmélyebb gyökerében, a *humánus sorsát illetően*. Azok tehát, akik szenvedélyességükben bármelyik oldalról is politikai síkra igyekeznek áttolni, alapjában tévednek Makkai intencióinak megítélésében. Azzal Európában minden kisebbségtudománnyal foglalkozó ember tisztában van, hogy a nemzeti öntudat „új értelmű kivirágzása” után maga a kisebbségi kategória is egészen új, talán még 1918-ban sem ismert kritikus helyzetbe jutott, s épp ezért vált – mai formájában – a humánus szempontjából lehetetlenné, s épp ezért láthatjuk a kisebbségtudomány terén azt a törekvést, hogy a más nemzet politikai államában élő nemzetrészek életformája is új fogalmazást kapjon. A németek például, akik a kisebbségtudományt talán a legmagasabb fokig fejlesztették, már nem is mint kisebbségeket, hanem mint német népcsoportokat (*deutsche Volksgruppen*) tekintik a különböző államokban élő nemzetrészeiket, s ezzel is igyekeznek hangsúlyozni, hogy ők a *kisebbségi kategórián felül állnak*, amivel természetesen nem kívánják azt, hogy ezek a nemzetrészek ne lojális állampolgárai legyenek annak az államnak, amelynek területén élnek. Tehát a *kisebbségi kategória átértékelésben van*, s a kisebbségtudomány feladata, hogy a nemzeti öntudat mai hevessége idején is a más nyelvi államban élő nemzetömbök részére az új életforma lehetőségét kölcsönös jóindulattal megtalálja.

A magunk részéről is nagyon sajnáljuk, hogy egyesek – ismételjük, csak a napisajtóban – a személyes kérdés terhére viszik át az ügyet, amibe termé-

szetesen a magunk részéről elvi szempontból nem avatkozhatunk, s nem is kívánunk avatkozni. Csupán azt állapíthatjuk meg, hogy az a megroppanás, amely Makkai Sándor egyéni életében kijövetelével bekövetkezett, nem következhetik be egy nemzetrészt összességének életében, hiszen Széchenyi sokkal súlyosabb összeomlása sem a magyar nemzet összességének végső katasztrófáját jelentette. Az összesség részére tehát a kérdés nem zárulhat a „nem lehet” kimondásával, hanem inkább annak felvetésével, hogy *miként lehet* a további ilyen egyéni tragédiákat elkerülni, s intő példának mutassák fel a jószándékúak előtt, akik hisznek abban, hogy a kisebbségi sorskérdés akár ideiglenes, akár végleges megjavításával a kisebbségi nemzetrészt életét és fejlődési lehetőségeit is meg lehessen javítani. Mindez annak bizonyossága, hogy a mai kisebbségi életformán javítani kell, éspedig nemcsak a kisebbségi nemzetrészek érdekében, hanem a többségi népek érdekében is, hiszen a betegség elhanyagolásával s a nemjavítással egész földrészünk a katasztrófa felé halad. A javítás tehát nemcsak a mai kisebbségi nemzetrészek *életérdeke*, hanem a többségieké is, mert Európa majd minden nemzete bizonyos részében kisebbségi vagy többségi, és így a kérdés megoldása *egyetemes európai érdek*. *Úgy is mondhatnánk, hogy ez a javítás Európa életmentő akciója.*

A javítás eszközeinek alkalmazása már a gyakorlati politika feladata, s kikerül a kisebbségtudomány keretei közül. De az alapot a mai eredményekig elért kisebbségtudománynak (ha úgy tetszik, használjuk Max Hildebert Böhm professzor új német elnevezését, a *Volkslehre* szót) kell megvetnie, s mi úgy látjuk, hogy Makkai a „nem lehet” kimondásával is erre akart rámutatni, erre az útra kívánta terelni a kérdést. Viszont ennek végleges leszögezése már nem a mi feladatunk, hanem a Makkaié, aki megfelelő objektív állásfoglalásokra bizonyára válaszolni fog.

Csak természetes az eddigi hozzászólóknak az az álláspontja, *hogy a kisebbségi nemzetrészeknek lehet és ki kell tartaniuk azon a helyen, ahová az isteni gondviselés állította őket.* Reményik Sándor szavaival „lehet, mert kell”, amíg ugyanez a gondviselés el fogja terelni Európa égboltjáról a súlyos viharfelhőket, bármennyire is az ellenkezőt igyekezzen igazolni az a veszett fegyverkezés, amelyben ma Európa leledzik. A jóakarató emberek, a kultúra, a tudományosság emberei azonban utolsó leheletükig békés megoldáson kell fáradozzanak, amelyben hinniök kell, hiszen ők nem a fegyverek erejében, hanem a humánumban, a jobb belátás és krisztusi szellem diadalában is hisznek. Ha nem ezt cselekszik, rossz sáfárjai a rájuk bízott szellemi feladatnak.

64. Mi nem lehet?

(A pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet válasza Makkai Sándor dr.
„Nem lehet” c. cikkére)

Nem lehet a kisebbségi kérdést úgy felfogni, mint Makkai *Nem lehet* című cikkében tette. Felfogását egy pontban sem írhatjuk alá.

Makkai a kisebbségi kérdést a „humánus sorsát illetően” fogja meg. A problémát a gyökerénél vizsgálja, mert minden politikai és minden egyéb megoldási kísérletnek ez képezheti egyedüli alapját. Kijelenti, hogy elképzelhetetlen a kisebbségi életnek bármilyen emberhez méltó elrendezése. Alátámasztja e tételt két megállapítással: a kisebbségi kategória emberhez méltatlan és lelkileg lehetetlen. Végeredményben a kisebbségi sors erkölcsileg lehetetlen és lehetetlen politikailag is.

Következik a cikkíró e megállapításából, hogyha megoldhatatlan a kisebbségi kérdés a gyökerében, úgy kilátástalan és hiábavaló minden politikai és minden egyéb törekvés, mely e valóban nehéz kérdést megoldását célozza. Ha a politikai határok kedvezőtlen megvonása vagy a régmúlt idők népségi elhelyezkedése folytán kisebbségi sorsra kényszerült népcsoportok az élettörvény megmásíthatatlan kényszere alatt előbb-utóbb szétmállanak, akkor minden, kisebbségeit idegen impérium alatt tudó nemzetnek megvan a joga – és ezt az élethez való természetjog biztosítja ez esetben számára –, hogy megragadjon minden eszközt elszakított nemzetrészei elvéréseinek megakadályozására. Akkor jogosult az erőszakos lakosságcsere, akkor pusztán az élethez való jog alapján egymásra rohanhatnak nemzetek, és különösen az összedobált nemzetiségű Közép-Európában véres nagytakarítást rendezhetnek, hogy állami határaikat a nemzeti határokkal egybeesően állapítsák meg. Ha a kisebbségi sors valóban lehetetlen, akkor a kisebbségi sorsba került magyarság valóban nem tehet mást, mint amit egyik erdélyi lap keserűen megállapít: „Lássuk be, hogy lehetetlenséget művelünk, és szaladjunk szét a szélrőzsa minden irányában, menjünk Pestre vagy Magyarországra, üljük el az ottani fiatalság helyét, erőszakoljunk ki magunknak állást, tanszéket, szerkesztőségi asztalt, munkahelyet, s aki csökönyösen mégis itt marad, az lássa, mi történik vele, a felelősség egyedül az övé. Vagy rendben van, ne mozduljunk, de érezzük magunkat siralomházban, ne dolgozzunk, nyugodjunk bele a felénk áradó gyűlöletkiáltások igazába a szent kultúrszellem nevében.”

Makkai Sándor kategorikus megállapításainak ellentmond az élet. Az élet, melynek törvényei nem „légüres” térben érvényesülnek, mint Makkai megállapításai, hanem magában az életben. Az élet, mely megcáfolhatatlanul azt bizonyítja, hogy kisebbségek voltak és vannak és lesznek.

Voltak kisebbségek. A számos példa közül említsük meg ehelyütt csak a lengyeleket, akik a több mint egy évszázados szétdaraboltság és elnyomás

alatt is tudtak emberek maradni, fejleszteni tudták kultúrájukat, és nem mállottak annyira szét, hogy ne tudtak volna – jórészt önerejükből – ismét állami létre emelkedni.

Vannak kisebbségek. Ma Európában majd negyvenmillió ember él kisebbségi sorsban, s egyik se mondott le az életről. Minden kisebbség ragaszkodik az élethez, és legyen bárminő elnyomás alatt, tovább küzd a kisebbségi kérdésnek emberhez méltó megoldásáért. A kisebbségi sorsban élő magyarság kétségbeesett, de töretlen s nem ideig-óráig tartó elszántsággal harcol az életéért, és vallja: „Nekünk lehetőségessé kell tennünk mindazt, amit Makkai ma lehetetlennek kiált ki. Ha nem így tennénk, foghatnánk az ásót, hogy megásuk a sírt, hol nemzet sülyed el. De a nemzet nem akar elsülyedni.” A kisebbségi magyarság tehát élni akar. „Ez pedig első feltétele az élnitudásnak.”

Kisebbségek lesznek. Mindenképpen lesznek pedig Közép-Európában, hol lehetetlen az állami határoknak a nemzeti határokkal egybeeső megvonása, hol minden rendezésnél kikerülhetetlenül kell kisebbséginek maradnia valamely államban.

A kisebbségi sors tehát az élet bizonyosága szerint lehetséges. Milliók élnek kisebbségi sorsban, kik nemcsak ragaszkodnak nemzetiségükhöz, nemcsak fenn akarják magukat tartani szent élniakarással, de az egymásra acsarkodó nemzetek közötti megértés kiépítését is munkálják. Épp ezért nem mondható emberhez méltatlannak a kisebbségi sors. Különösen pedig nem állíthatja ezt a „kisebbségi világhivatás” fogalmának hirdetője. Nem lehetetlen lelkileg sem a kisebbségi sors, amit a kisebbségek élniakarása és élnitudása magában bizonyít.

A kisebbségi kérdés tehát gyökerében nem oly sötét, nem oly visszavonhatatlanul megoldhatatlan, mint Makkai látja, és nem tehetjük magunkévá ezzel kapcsolatos megállapításait. Ha pedig a kisebbségi sors erkölcsileg nem lehetetlen, úgy lehetséges politikailag is. Épp ezért nem mondunk le a kérdés jogi, politikai és egyéb szempontból való vizsgálatáról és a reményről, hogy igenis megtalálható egy sorsforma, mely lehetőséget nyújt egy véglegesen emberi és jó megoldásnak.

65.

Szentimrei Jenő

Lehet vagy nem lehet?

A Makkai-ügy még zajlik. Örvedetes, hogy a hullámok nem tudnak lecsendesedni körülötte. Bizonyosság ez amellett, hogy a kérdés, amelyhez Makkai hozzányúlt, eleven élet és sajtó seb ma Közép-Európa testén. Mindenki illetékesnek érzi magát a hozzászólásra. Mindenkinek van mondanivalója, mellyel a megoldás lehető módzatait vizsgálja, s önkéntelenül egy-egy lépéssel közelebb tolja magát a kérdést a valóban illetékesek érdeklődésének középpontjához. Lett légyen most már Makkai cikkének részben vagy egészben elvetendő az okfejtése, nem lehet elvitatni, hogy hasznos a vihar, melyet maga körül kavart. Egyelőre csak a magyar nyelvű sajtóban kavarnak a hozzászólások mellette és ellene, de már a magyar olvasóközönség körében tapasztalható hatást is jótékonyak lehet mondani. Ki tagadná, hogy a kisebbségi öntudatban, különösen az utóbbi évek egyre súlyosbodó nyomása következtében, már-már végzetesnek látszó eltompulások jelei kezdtek megmutatkozni? Az állandó lelki résenállás – ebben kétségtelenül igaza van Makkainak – fárasztó és kimerítő. Ettől a kimerültségtől csak egy lépés van az elfásultság közönyéig, s kisebbségi életünk egyéneiben és tömegeiben már-már a legjobb úton volt ehhez az állapothoz. Most pedig városi társaságokban, kávéházakban csakúgy, mint a falvak mozdulatlan téli egyhangúságában minduntalan szembetalálkozik az ember a kérdéssel: „Mit szólsz, kérlek, a Makkai cikkéhez?”

Természetesen mifelénk a cikkíró személyén keresztül kap különös jelentőséget a kérdés, de talán így még nagyobb közelségbe kerülnek Makkai megállapításai: a saját közvetlen, személyes kisebbségi életünkhöz, s ki-ki a maga helyzetében veszi fontolóra, vajon igaza van-e a volt püspöknek vagy sem? S ha maga a kérdés főként értelmiségi köreinkben az érdeklődést ennyire általánossá tudta tenni, lehetetlen, hogy a vitaanyag a személyes érintkezés hajszálcsovein keresztül fel ne szivárogon a velünk együttélő más kisebbségi és többségi népek érdeklődésébe, tehát meggondolásra készlet más politikai elhelyezkedésű és beállítottságú embereket is. Akkor pedig jó részben már el is érte célját, s talán kiindulópontjává válhat egy olyan közép-európai termékeny eszmecserének, mely a kisebbségi sorsot „az erkölcsi lehetetlenség halmazállapotából” erkölcsileg elviselhető életformává alakítja.

Aránylag szűk a kör, melyet a *Láthatár* Duna-Európából a maga olvasóközönségének mondhat. De mennyire kiszélesedik, ha a hozzászólások hullámgyűrűit hozzászámítjuk. Csak a mi országrészünkből megszólaltatásra készlette a Makkai-cikk a *Szabadság*, *Keleti Újság*, *Ellenzék*, *Déli Hírlap*, *Magyar Lapok* és *Brassói Lapok* közíróit, nem is beszélve most a kisebb napi-

és hetilapok egész soráról. Ez együttvéve és nagyon szerényen számítva legalább ötvenezer olvasót jelent csak a romániai részeken, s ezek között bizonyára jelentékeny számú román olvasót is. A magyarországi és a többi utódállambeli visszhangot nem állott módunkban számon tartani, de bizonyára voltak ilyenek és vannak ilyenek, mert a kérdést más oldalról időszerűvé tették Bethlen István gróf politikai természetű megnyilatkozásai s az ehhez kapcsolódó politikai hozzászólások is. Bethlen nyilatkozatát, annak hangja miatt, egyes hozzászólók rideg elutasítással kezelhetik – bár tárgyilagosabb és a két ország közeledését őszintén óhajtó államférfiak a lényeg kedvéért itt-ott hajlandók elsiklani a forma felett –, Makkai megállapításait azonban lehetetlen komoly megfontolás tárgyává nem tenni. Ebben erkölcsi természetű érvek emelkedtek, s ezeket nem lehet egykönnyen a politika fegyvertárából bármikor előhúzható klisékkel letorkolni. Nem lehet visszavágni azzal, hogy előbb Magyarország valósítsa meg a földreformot és a titkos választójogot, mert Makkai nem azt mondja, hogy kisebbségnek lenni Romániában vagy Csehszlovákiában lehetetlen, hanem lehetetlen bárhol a földön a ma uralkodó eszmeáramlatok légkörében, és pedig erkölcsileg lehetetlen, mert az állandó alacsonyabbrendűségi érzés többségi és kisebbségi erkölcsökre egyként el-mállasztóan hat.

Mi tehát a tennivaló?

A *Láthatár* márciusi számában két cikk is foglalkozik Makkai megállapításaival, s már a cikkek címeiből érdekesen világlik ki, hogy a további vita milyen végső következtetésekre fog kilyukadni. *Hogyan lehet?* címmel a lap egyik szerkesztője, Csuka Zoltán tartja szükségesnek, hogy leszögezze lapja álláspontját a Makkaiéval szemben. *Mi nem lehet?* címen a pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet névtelen cikkben, kisebbségtudományi szempontból fejt ki érveit, hogy némelyikkel egyenesen tagadásba vegye Makkai állításait. Ha néhány héttel ezelőtt belementünk a Makkai-cikk és az addig elhangzott hozzászólások ismertetésébe, célszerűnek és hasznosnak ítéljük, hogy olvasóinkkal a további fejleményeket is megismertessük.

Csuka Zoltán így érvel: Makkai a kérdést nem a politikum, hanem a humánus szempontjából vizsgálja, tehát tévedésben vannak azok, akik gondolatmenetének megítélését igyekeznek a politika síkjára áttolni. Az nem tagadható, hogy a nemzeti öntudat „új értelmű kivirágása” révén a kisebbségi kategória válságos helyzetbe jutott. Ám ez csak azt jelenti, hogy a fogalom a jelen pillanatban átértékelés alatt van, nem pedig újonnan kialakult végleges helyzetet, amelyből kivezető utat találni már nem lehetne. A kisebbségtudomány feladata, hogy a nemzeti öntudat mai hevessége idején is a más nyelvi államban élő nemzettömbök részére az új életforma lehetőségét kölcsönös jóindulattal megtalálja. Ami a „Makkai-ügy” személyi vonatkozásait illeti, abba elvi szempontból nem óhajt beleszólni a *Láthatár*, de ebben az irányban is van két érdekes mondata. „Az a megroppanás, mely Makkai Sándor egyéni életében kijövetelével bekövetkezett, nem következhetik be egy nemzetrészes összességének életében, hiszen Széchenyi sokkal súlyosabb összeomlása nem jelentette a magyar nemzet összességének végső katasztrófáját. Az

összesség részére tehát a kérdés nem zárulhat le a *nem lehet* kimondásával, hanem inkább annak felvetésével, hogy miként lehet a további ilyen egyéni tragédiákat elkerülni, s intő például mutassák fel a jószándékúak előtt, akik hisznek abban, hogy a kisebbségi sorskérdés akár ideiglenes, akár végleges megjavításával a kisebbségi nemzetrészek életét és fejlődési lehetőségeit is meg lehessen javítani. E javítás – fejtegeti tovább Csuka – nemcsak a kisebbségi nemzetrészek érdeke, de a többségieké is, és mert Európa majd minden nemzete bizonyos részben kisebbségi vagy többségi, tehát a kérdés megoldása egyetemes európai érdek.” Úgy is mondhatnánk: „*ez a javítás Európa életmentő akciója*”. Valószínűnek tartja Csuka, hogy Makkai a „nem lehet” kimondásával maga is erre az útra kívánta terelni a kisebbségi kérdést, és jelzi, hogy Makkai a megfelelő tárgyilagos állásfoglalásokra bizonytalansággal válaszolni fog.

A pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet megállapítja, hogy Makkai „nem lehet”-jének ellentmond az élet, melynek törvényei nem légtüres térben érvényesülnek. Az élet pedig azt bizonyítja, hogy kisebbségek voltak, vannak és lesznek. Hivatkozik a lengyelek másfél százados kisebbségi életére. Hivatkozik arra, hogy ma Európában negyvenmillió ember él kisebbségi sorsban, s ez a kisebbség élni akar, tehát élni is fog. Nem mondható emberhez méltatlannak a kisebbségi sors, míg a kisebbségek az egymásra acsarkodó nemzetek között a megértés kiépítésén dolgoznak. Nem lehet és nem szabad tehát lemondani a reményről, hogy végül is megtalálható lesz egy olyan sorsforma, mely lehetőséget nyújt egy véglegesen emberi és jó megoldásnak a kisebbségek részére.

Végül, nem minden céltartalom nélkül, Makkai nemzetnevelő ideáljának, Széchenyi Istvánnak egyik szállóigévé vált idézete foglal helyet a két kérdőjeles című cikk alján. Makkainak szól-e, nekünk szól-e? Ne firtassuk. Idézzük inkább szó szerint a következőkben: „*Dolgozom szorgalmasan, s dolgozom önérettel. Lenyesik szárnyaimat, lábaimon járok, levágják lábaimat, kezeimen fogok járni, s ha ezeket is kiszakítják, hason fogok mászni; csak használhaszak!*”

Ha van kisebbségi világhivatás, és mi hisszük és valljuk, hogy van, annak vezércsillagául keresve sem találhatnánk alkalmasabbat Széchenyi mondatánál. A magunk itthoni politikai és társadalmi életében számtalanszor tapasztalhattuk, milyen jótékony kiegyensúlyozó hatása volt olykor valamely közéleti kérdés megoldásánál a kisebbségek pusztja jelenlétének. Nem lehet kétséges, hogy világviszonylatban is ez a súlyos, de felemelő szépségű hivatás jutott ki a kisebbségi kategória számára. S ha pillanatnyilag itt-ott elhanyagolható mennyiségként kezelik is a kisebbségeket, ez csak a szélsőséges áramlatok ösztönös védekezése a saját lelkiismeretük lázadozásai ellen. Mérleg nem képzelhető el nyelv nélkül, és úgy rendeltetett, hogy mi legyünk Európában a mérleg nyelve. Bizonyos, hogy ebben a szerepkörben egyéni önérettünket, érzékenységünket sok méltatlan bántás fogja érni, de éppen ez a körülmény teszi életünket érzékenyebbé, hasznosabbá és szükségesebbé azokénál, akik a politikai főhatalmat a kellő felelősségérzet nélkül birtokolják.

66.

Szemlér Ferenc

Elvek és törvények

1. Kisebbségi – és nem csupán kisebbségi – közírásunk tehetétele, hogy vitái közben ritkán tud elvi magaslatokra emelkedni. Chesterton szerint a férfiak rendszerint „a tárgyhöz szólnak”, míg a nők egymáshoz beszélnek. Nálunk azonban a „tárgyhoz szólás” rendszerint átengedi helyét valami női és veszekedő kedvnek, ami sohasem a megvitandó elvet, hanem mindig csak a vitakozó ellenfelet tartja szem előtt. Így volt ez Németh László híres útirajza esetében, és majdnem így van most Makkai Sándor esetében is.

Mit is tagadjuk: a kor uralkodó áramlatai nem kedveznek a férfias vitának. Az emberek és a pártok érzékenysége megsokszorozódott, s ellenfeleinket nem okkal, hanem botokkal igyekszünk meggyőzni. Ha Németh László vagy Makkai Sándor elvi szempontból hulláknak jelent ki bennünket, akkor mi nem az elveket, hanem a mögöttük álló személyt igyekszünk hitelében – esetleg becsületében – megingatni. Ezzel pedig csak mondandóink hitele vész el.

Nagy hiba volt, vagy nagy hiba volna Makkainak a budapesti *Láthatár*-ban megjelent *Nem lehet* című cikkét személyi vonatkozások hánytorgatásával vagy a cikk rejtett célzatosságának szemszögéből vizsgálni. Ez a cikk elsősorban bizonyos tételek kijelentését s ezekből vont elvi következtetéseket tartalmaz. Ha hívek akarunk lenni ahhoz az „etikai elszántsághoz”, melynek „állandóságáról beszélni naiv optimizmus lenne” Makkai szerint, akkor ezt a cikket csupán az elvi igazság kedvéért szabad vitatnunk. Mert csak így derülhet ki, hogy Makkai tévedett-e, s ha tévedett, miben volt mégis igaza.

2. Makkai tétele szerint magában a dolog lényegében rejlik az az élettörvény, „amely véglegesen és megdönthetetlenül azt jelenti, hogy a *kisebbségi kérdés megoldhatatlan*”, s ezért Makkai kijelenti, hogy „nem tudom elképzelni a kisebbségi életnek semmiféle *emberhez méltó* elrendezését, mert *magát a kisebbségi »kategoríát« tartom emberhez méltatlannak és lelkiileg lehetetlennek.*” (Kiemelés az eredeti cikk szerint!)

Kemény és határozott állítás ez, amelyhez az érzelmek talán beleegyezően bólogatnak, s mint kitűnő politikai vezércikkszólamnak kétségtelenül sikere is volna. Megelőzően azonban Makkai kétszer is hangsúlyozza a tétel törvényváltát, s így az érzelmeken túl a bizonyítás elengedhetetlen. Lássuk hát, hogyan bizonyít Makkai!

Mindenekelőtt állapítsuk meg azt, hogy Makkainak „a dolog lényegében rejlő élettörvénye” legfeljebb csak merész hasonlat, ami a helyes fogalomalkotás megkönnyítése helyett csak zavart okoz. A kisebbség fogalma elválaszthatatlanul összefügg a társadalom fogalmával, hiszen a politikai közösség egy

számbelileg nagyobb és egy számbelileg kisebb csoportja között levő viszonyt fejezi ki. A társadalmi jelenségeket kormányzó törvényeket pedig távolról sem jellemzi az a „végérvényesség és megdönthetlenség”, ami esetleg a természeti törvényekben felfedezhető. Társadalmi jelenségeknél az embernek az eszme, a hit, a vágy formájában kifejtett befolyása néha döntő módon változtatja meg a „törvény” hatékonyságát, s ezért társadalmi szempontból végérvényes élettörvényekről beszélni túlságosan merész dolog. Makkai állítását tehát hasonlatnak kell tekinteni, mint ahogyan szintén hasonlat Makkainak az „abszolúte” érvényes természeti törvényekkel kapcsolatban használt képe. De akkor mindkét hasonlatot félre kell tenni, mert mindkettő sántít és zavaros – lévén közismert, hogy a modern természettudomány szerint a természeti törvények is csak „relatív” érvényesek.

Logikusan szólva tehát: a Makkai kikerülhetetlen élettörvénye nem létezik, s hogyha nem létezik, akkor a kisebbségi kérdés sem olyan véglegesen és elvileg megoldhatatlan, mint ahogy Makkai állítja. (Persze, a kisebbségi kategória azért még mindig lehet emberhez méltatlan és lelkileg lehetetlen.)

Makkai szerint azonban a baj ott fészkel, hogy az emberiség nem volt képes egy ilyen elvi megoldást kidolgozni. „Volt ugyan egy ábránd – írja Makkai –, melyet a liberalizmus szelleme táplált, s amely azzal kecsgettette a világháború kisebbségi sorsba taszított áldozatait, hogy az emberiség most már csakhamar elnövi szomorú gyermekbetegségét, a faji és nemzeti elfogultságot, s helyükbe lép az emberiség egységének öntudata stb. ... s ebben a földreszállt mennyországban semmivé fognak törpülni ... a keserves ellentétek... Egy cseppet se sajnáljuk ennek az ábrándnak szétfoslását, mivel önmagában véve a lehető legnagyobb hazugság volt.” Olyan általánosság volt, „melynek minden eddigi kísérlete csak azt bizonyítja, hogy fényes ígéretei a legsötétebb zsarnokságot takarják”, és az „emberi lélek a kommunizmusban meglátta minden általános humánus igazi és végső következményeit...”

Két összefüggő bekezdésből kiszakítva idéztem Makkainak a liberalizmusról és a humánusról vallott nézeteit, hogy láthassuk, miként gondolkodik arról az egyetlen elméletről, ami – legalábbis ábrándjaiban – megkísérelhetne volna a kisebbségi kérdés megoldását.

Makkai szerint a liberalizmus ábrándja szétfoslott, következőleg a kisebbségi kérdés megoldására többé nem alkalmas. Félek, hogy a szétfoslásra és alkalmatlanságra vonatkozó állítást Makkai ismét csak egy állítással bizonyítja. *Először:* Makkai véletlenül vagy tudatosan a liberalizmust mint politikai gyakorlatot összekeveri magával a szabadelvűséggel mint eszmével. Ez pedig bizonyos logikai botlás, ami megengedhetetlen. A liberalizmus – mint politikai gyakorlat – megbukhatott, de maguk a szabadelvű eszmék: az ember egyenlősége a törvény előtt, az élethez, a munkához, a gondolat és lelkiismeret szabadságához való jog, ma is érvényesek mint igazság, mint cél, ami felé törekednünk kell. A politikai gyakorlat bukásával azonosítani az eszme bukását épp olyan tévedés, mint azé, aki a kereszténységet azért jelenti ki bukottnak, mert az emberek erkölcstelenek. Ha Makkai tanulmánya csakugyan „légüres térben”, azaz az elvek tiszta világában mozog, akkor – miután

tisztáztuk e téves azonosítást – a szabadelvű eszme „szétfoslásáról” szóló állítását el kell vetnünk. Ezzel a kisebbségi kérdés *elvi, törvényszerű megoldhatatlanságának* egyik bizonyítéka eszik. *Másodszor:* Makkai úgy állítja be a liberalizmus bukását, mint valami általános, az egész világra kiterjedő jelenséget. És valóban: bizonyítékként ez az állítás csak akkor használható fel, ha a jelenségben a törvény általánosságra törekvő vonását ismerjük fel. Makkai cikkének látóköre azonban csak a Rajnáig terjed, és a Közép- és Kelet-Európában lezajló eseményekből vonja le állításait. Anglia, esetleg Franciaország liberalizmusának bukásáról beszélni még korai volna, s mindaddig, amíg ez be nem következett, kikerülhetetlen törvényszerűséget nem szabad belemagyaráznunk közvetlen szomszédaink és saját magunk politikai történéseibe. Az angol liberalizmus Európa államaiban sohasem valósult meg teljesen, de barbárabb politikai gyakorlatból egy elvi síkon mozgó cikk még nem vonhat le megsemmisítő következtetést a magasabb politikai elmélet kárára. *Harmadszor:* „A lehető legnagyobb hazugság” szétfoslásáról szóló állítás maga sem igazságos. Makkai szerint a liberalizmus ígéretei zsarnokságot takarnak, és az általános humánus végső következménye a kommunizmus (értve ez utóbbit megint a politikai gyakorlatot). A liberalizmus Európában szokásos gyakorlata csakugyan vezet gyakorta bizonyos pártzsarnokságokra, azonban akkor is vitatható, hogy melyik zsarnokság jobb: egy párt vagy egy diktátor zsarnoksága. Azonban a humánus eszméjének végső fokon a kommunizmussal való azonosítása ismét csak merész általánosítás, ami bizonyításra szorulna. Ezt a bizonyítást Makkai meg sem kísérli, mert ez a bizonyítás lehetetlen. Ugyanezzel a módszerrel azt is bizonyítani lehetne és kellene, hogy Jézus Krisztus tanítása végső fokon a flagellánsok tanításával vagy az inkvizíció eszméjével azonos. Ez az állítás megint vezércikkészólam, amit az írástudó nem fogadhat el. Azt hiszem, felesleges fejtegetnem, hogy a kommunizmus politikai gyakorlata, „a munkások, parasztok és katonák fegyveres diktatúrája” nem azonos a homo europaeus humanista felfogásával. Ennek a két eszmecsoporthoz közös nevezőre való hozása Makkai elvi következtetését nem erősíti, hanem cáfolja.

Ilyen merész és a fentiek szerint alaptalan kijelentés után miképpen higgyük el, hogy „a *nemzeti öntudat* soha nem ismert új értelmű kivirágzása és megteljesülése”, mely hadat üzen minden elszintelenítő és képmutató hazugságnak, olyan elvi igazság, ami minden vitát kikapcsolva kézzelfoghatóan igazolja Makkainak a kisebbségi sors elvi lehetetlenségéről szóló állítását? Makkai szerint ugyanis a liberális ábránd szétfoslását közvetlenül az okozta, hogy „a nemzetek megérezték azt, hogy *emberi* mivoltuk faji és történelmi sajátosságaik kiművelésében... áll”, s így „kétségtelen, hogy a nacionalizmusnak ez a fellángolása most már a jövőt alakító leghatalmasabb tényezővé vált. Ezzel együtt azonban... teljesen megvilágosodott annak az igazsága is, hogy az emberiséget nemzeti öntudatában újra feltalált Európában a kisebbségi sors nemcsak gyakorlatilag, hanem elvileg és lényegileg is lehetetlenné és tarthatatlanná vált”.

Igyekeztem ismét pontosan idézni a szétszórt részeket, hogy tisztán álljon

előttünk Makkai felfogása. Az idézetekből kétségtelen, hogy Makkai a Harmadik Birodalom faji alapon felépült (lásd fentebb: „faji és történelmi sajátosságai” stb.) új Európáját tartja ama „légüres térben abszolúte érvényes törvénynek”, amelyhez a kisebbségi kérdésnek alkalmazkodnia kell.

Kénytelen vagyok megállapítani, hogy Makkainak *elvi síkon* mozgó cikke ismét összeveti a gyakorlatot az elmélettel. Mert lehetséges, hogy nemsokára egész Európában általános lesz a faji uralom, de ez még mindig nem jelenti a faji vagy nemzeti kizárólagosság alapján bekövetkezett tények *elvi* helyességét. Én a magam részéről például szívesen állítanám szembe Makkai eme felfogásával Krisztus Urunk evangéliumát, mely tudvalevően minden néphez szól, faji, nemzeti vagy történelmi megkülönböztetés nélkül. *Elvi* szempontból tehát a krisztusi törvény vagy a humanizmus álláspontja magasabb rendű és követésre méltóbb, mint a fajelmélet számtalan változata. Így hát elvileg ez az „új értelmű kivirágzás és megteljesedés” semmit sem bizonyít.

Itt Makkai cikke érzésem szerint elhagyta az elvi magaslattal, és leszállt a gyakorlati élet szintjére. Ezzel pedig nemcsak cikkének elvi jelentőségét csökkentette, hanem alkalmat adott bárkinek is arra, hogy Makkai állításait a gyakorlati politika szempontjából sikeresen támadja vagy félremagyarázza. És valóban: mihamarabb Makkainak ehhez az érveléséhez érünk, alig lehet ezt nem többé-kevésbé gyakorlati szempontok szerint bírálni.

Mert ha elfogadjuk Makkai állítását, hogy a nemzeti öntudat kivirágása megdönthetetlen törvény, akkor e törvény és a kisebbségi sors között valóban feloldhatatlan ellentmondás van. „A faji és történelmi sajátosságait” kiélő nemzet és a kisebbség kizárják egymást. Ha az egyiket feltételezzük, a másiknak meg kell semmisülnie, mert mindkettőnek egy időben való létezése – Makkai kedvenc kifejezésével élve – elvileg lehetetlen. Azonban a kisebbség jelenléte az európai nemzettestekben ma még kimutatható. Viszont az „élettörvények”, ha elméleti antinómiákat meg is túrnak, gyakorlatiakat hosszabb ideig nem engedélyeznek. Valamiféle megoldásnak tehát be kell következnie. Makkai hallgatólagosan az egyik megoldást választja. Azonban mi akadályozhatja meg egy többségi népet abban, hogy elfogadva Makkai elméletét, a másik megoldást válassza? A két egymást kizáró tétel közül a többségi nép természetesen saját magát választja, és joggal hivatkozik Makkai „élettörvényére”, mint egy szintén többségi ember révén felfedezett igazságra. És akkor Makkai mit szegez szembe ezzel az igazsággal, ami sajátja? Mivel igazolja egyazon területen élő két népfaj egyenlő jogát az élethez? Nagyon félek, hogy ebben az esetben ismét kénytelenek volnánk előszedni az „ábrándnak, legnagyobb hazugságnak” bélyegzett humánus eszméit, mert csupán ezek az eszmék hirdetik – nem a nemzetnek, a fajnak, hanem – az embernek emberiséghez való jogát.

Csak ez lehet a megoldás és nem más. Az olvasó észrevehette, hogy mind ez ideig igyekeztem Makkai érvelését és eszméit pontosan követni. Most is azt követem, mikor megoldásról beszélek, mert Makkaival együtt voltam kénytelen elhagyni az elvi síkot. Most én is állítok: Európa, Közép-Európa területén a nemzetek egymásba kuszálódtak, a fonadék talán örökre szétválaszthatatlan.

És ha a mindig jelenlévő kisebbségnek emberi létet akarunk biztosítani, akkor csupán egyetlen út van nyitva számunkra. És ez a Demokrácia, a szabadelvűség... az Ábránd útja. Ez az igazság.

3. Itt érkezünk el Makkainak azokhoz a megállapításaihoz, melyek alap-tételének minden tévedése mellett is igazak. Ezek a megállapítások vagy jelenségek függetlenek az elvek minéműségétől. Tehát nem is kutatom azokat az okokat, mert elégséges annak megállapítása, hogy e jelenségek előidézéséhez nem feltétlenül szükséges a Makkai-féle „elvi lehetetlenség”.

Kétségtelen, hogy mindazok a súlyos nehézségek fennállnak, amelyeket Makkai a kisebbségi élet tehertételeiként jelöl meg. Mindezek valóban hozzájárulnak a kisebbségi életnek a többségi nemzet életétől való megkülönböztetéséhez. De az is kétségtelen, hogy mindezek a nehézségek még nem elégségesek a biztos nemzethalál előidézéséhez. Ha ez így volna, ma már nem volnának lengyelek, finnek és különösképpen nem volnának zsidók.

Mindazonáltal igaza van Makkainak abban, hogy ezek a kisebbségi élettől egyelőre elválaszthatatlan nehézségek a kisebbségi lelkületben torzulásokat és elszűküléseket okoznak. A kisebbségi közéletet és különösen a szellemi életet bizonyos parlagiasodás fenyegeti. Még azok is, akik pedig magasabb műveltségük folytán nagyobb látókörrel rendelkezhetnének, szívesen hanyagolják el a távolabbi összefüggések vizsgálatát házi használatra szánt szempontok kedvéért. A szellemi önellátást hirdetők mintegy védett honi ipart igyekeznek teremteni a határokon belül, és folyton csodálkoznak, hogy értékeiket és szempontjaikat nem tudják a külfölddel versenyképes formában előállítani. „A kisebbség létjogát ... sajátos kultúrája igazolja” – mondja Makkai. De csak akkor, ha ez a kultúra nem tagadja az európai szellemi közösséget és egyenlő értékű vele – ha eredményben nem is mindig, de legalábbis igényben.

Itt téved ismét Makkai, amikor azt állítja, hogy „a kisebbségek kultúrélete ... feltétlenül visszafejlődésre van ítélve, mert elvágatott az egységes magyar nemzeti kultúra anyagi és szellemi erőforrásaitól”. Az anyagi erőforrások hiánya csakugyan súlyos teher – és itt volna szükség az önellátás megszervezésére. De szellemi téren lényegesen más a helyzet. Szellemi téren az erőforrásokat sohasem lehet határok mögé szorítani. Hogy egyik régi kedvenc hasonlatommal éljek: az eszme, a gondolat és az érzés úgy terjed, mint a náthaláz. Elindul Angliából, és Madagaszkárban áll meg vagy még ott sem.

A kisebbségi sors tehát nem szükségképpen egyenlő a teljes szellemi elzártsággal. Bizonyos, hogy az anyanemzet körében lefolyó szellemi áramlatok csak szűrőn keresztül jutnak el a kisebbségi néphez. De a szűrő rácsán fennakadó anyagokat a kisebbség máshonnan fogja pótolni. Pótolni fogja, mert kénytelen vele. A kisebbség ezért fordul mindig ahhoz az európai közös kultúrforráshoz, amelyből az anyanemzet merít. A kisebbség „sajátos kultúráján” ezért észrevehető mindig az a kifejezett és néha még az anyanemzeténél is kifejezettebb európai vonás, amely éppen ezt a „sajátosságot” kölcsönzi neki.

Ennél a kérdésnél jut a kisebbségi közműveltség válaszütra. Ha elzárkó-

zik, és csupán önmagából akar meríteni, akkor csakhamar elszíntelenedik, elszürkül és Makkai megállapításait igazolja. Ha azonban felismeri az európai szellemi közösség jelentőségét, akkor biztosította kultúrájának egyetemességét és életlehetőségeit. A magyar közművelődés története mindig azt bizonyította, hogy a Nyugat szellemi áramlatainak vizsgálata, felfedezése és követése törvényszerű bizonyossággal vezette vissza a kutatót saját magyarságához. Ebből a szempontból tehát a kisebbség nyugati tájékozódása sem jelenthet veszedelmet, és ennek az igazságnak felismerése esetén Makkai borúlátása sem igazolódik.

Persze, ehhez feltétlenül szükséges az, hogy a kisebbség gondolkodó fejei belássák a szellemi kapcsolatok fenntartásának fontosságát, és tudatosan védekezzenek az eltokolódás veszélye ellen. Ha önmagamat és alkotásaimat a nyugati kultúra alkotásaival hasonlítom össze, akkor sohasem fog el az önelégültség langyos érzése, ami minden haladásnak és fejlődésnek ellensége. Ha azonban hűtlenek leszünk a nagy magyar hagyományhoz, amely a szemet mindig Nyugat felé fordította, akkor csakugyan igaza lesz Makkainak, aki szerint „az irodalom és művészet... elmarad a versenyben, ha hiányzanak egyrészt az összehasonlító és kiegészítő, másrészt a technikai eszközei”. Az összehasonlítás és kiegészítés eszközei előttünk állanak, csak éppen nem kell a szemet behunyni. Egyedül rajtunk múlik, hogy ezekben a kérdésekben ne Makkainak legyen végérvényesen igaza, hanem nekünk.

67.

[Orich Viktor]

Magyarország nyilaskeresztesei csak az utódállamok kisebbségeinek ártanak

Egy kis összehasonlító tanulmány a fajelmélet gyakorlati kiviteléről

Makkai Sándor, a Debrecenbe emigrált erdélyi református püspök nagy vihart idézett elő egy cikkével, amelyben a kisebbségi sorsról azt írta, hogy „nem lehet”.

Hogy nem lehet kisebbségi sorsban élni...

Ő ezt nem bírta és el is ment.

Ellenben mi ittmaradtunk.

Mi megmondjuk Makkai Sándor úrnak, hogy miért lett nehezebb a kisebbségi élet.

Mert odaát, Magyarországon nem gondolkoznak arról, hogy mit „nem lehet”.

Nem lehet például Erdélyben kisebbségi jogokat követelni, ha Magyarországon egy kisebbségi népet, mint a zsidókat, nyilaskeresztes eszközökkel akarnak lehengerelni és emberi jogaitól megfosztani.

„Nem lehet” a Harmadik Birodalomtól importált eszközökkel operálni abban a Magyarországon, amelynek gondolnia kell arra, hogy néhány millió magyar él a határon túl is, és ennek az utódállambeli magyarságnak eminens érdeke, hogy az anyaország minden feltétel nélkül ismerje el összes állampolgárainak egyenlő jogait.

Naponta jönnek vész hírek Magyarországból, akár csak a kommün után, amelyek arról szólnak, hogy a szélsőjobboldali elemek összefogtak a Magyarországon élő zsidók megrendszabályozására. Nyilaskeresztes röpiratokkal izgatnak a zsidók ellen, eltűrik, hogy Budapesten nyilaskeresztes ifjak félholtra verjék azt a pár zsidó egyetemi hallgatót, akiket a numerus clausus még beengedett a tudomány csarnokába. Erger-Bergertől hangos az ország, s amint látjuk, a Darányi-kormány vagy tehetetlen ezekkel a tüntetőkkel szemben, vagy pedig egy nap át fogja játszani az uralmat azok kezébe, akik „jól” elintézik majd a zsidó és kisebbségi kérdést.

Ha Magyarországon azt akarják, hogy mi itt Romániában élő magyarok és kisebbségiek a békeszerződésekben biztosított jogainkra hivatkozhatunk, akkor adjon Magyarország elsősorban példát arra, hogyan kell a kisebbségi polgárral szemben eljárni. Ha Magyarországon, az ottani gyárakban és bankokban csöndesen bevezették már a fajmagyar elemek elhelyezését, akkor ne tessék csodálkozni, hogy a román kormány 75% fajrománt kíván a magán-

üzemekben placírozni, ami végeredményben az itt élő kisebbségek legsúlyosabb egzisztenciális katasztrófáját vonná maga után.

Mert abba kénytelen-kelletlen beletörődünk már, hogy az állami és városi hivatalokban üresedésbe kerülő állásokba elsősorban etnikai románt neveznek ki, és így nekünk kisebbségieknek csak a magángazdaság és a szabad pályák maradnának nyitva.

Tehát:

„Nem lehet” Magyarországon német recept szerint eljárni.

Nem lehet az ország polgárai között különbséget tenni, anélkül, hogy ez ne veszélyeztetné az utódállamokban élő magyar kisebbségek jogait.

Nem lehet itt vizet prédikálni, s ott bort inni.

Nem lehet Magyarországon zsidó nagytőkéről és zsidó bankokráciáról beszélni, ha nem akarják rögtön a visszhangot: Romániában a gazdasági hatalom a kisebbségek kezében van, tehát ezen a románság gazdasági szupremációjára érdekében változtatni kell!

A fajelmélet útja Németországból indult ki avval a hamis jelszóval, hogy csak így lehet védekezni a világot fenyegető szovjet uralom ellen.

Németországban 600 000 német állampolgárt fosztottak meg joguktól, s nem gondoltak arra, hogy Németországban kívül is élnek németek, akik egy nap keserűen fognak kiábrándulni a nagynémet gondolatból, ha látják majd, hogy Németország kisebbségellenes példája Európa-szerte iskolát csinált.

Mi idelent, Közép-Európa délkeleti csücskében évek óta minden rendelkezésünkre álló eszközzel, tollal és tettekkel, védtük a kisebbségi népek kulturális és gazdasági érdekeit, és nem egyszer kitettük magunkat esetleges retorzióknak. Higgyék el Magyarországon, hogy veszélyes kezd lenni az a játék, amit a nyilasoknak és egyéb szélsőséges elemeknek szabadon engedélyeznek, és ez a játék végeredményben az utódállamokban élő magyarok helyzetét fogja megnehezíteni.

Aki nem hiszi el, olvassa el Gyárfás Elemér magyar szenátor e héten elhangzott beszédét, amelyben rámutatott a hitleri fajelmélet nagy igazságtalanságaira. Pedig Gyárfás Elemér tősgyökeres magyar családból származik és nem áll a „zsidók zsoldjában”.

De nekik, a magyar és német horogkereszteseknek ez mindegy: Laguardia New York-i főpolgármesterre, aki nyíltan szembehelyezkedett a német horogkereszttel, azonnal rámondták, hogy zsidó, másnap pedig a német rádió korigálta a megállapítást és megelégedett azzal, hogy Laguardia ugyan nem zsidó, de zsidóbérenc.

Ez a romboló, háborút akaró, kíméletlen horogkeresztes szellem nem áll meg még a világ legelső ura, a pápa őszentsége előtt sem, amit legjobban bizonyít a szentatya húsvéti enciklikája.

Amely ellen a *Völkischer Beobachter* könyörtelenül kikelt, s amelyet a magyarországi jobboldali keresztény lapok elhallgattak...

Látja, kedves Makkai püspök uram, ez az, amit „nem lehet”...

68.

Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz

Kolozsvár, 1937. III. 27.

Édes Sándor!

A húsvéti ünnepek alkalmával szeretettel gondolok Rád, és mindnyájatoknak boldog ünnepeket kívánok.

Olvastam a Láthatárbeli cikkedet, a vitát. Ott voltam, mikor Reményik felolvasta leveled, és ismerem az ő válaszát is. Nekem kifejezhetetlen fájdalom volt, hogy ezt a mérhetetlen kiábrándulást (távozásod lelki okát) láttam. Én is úgy látom, mint Reményik, hogy ez a legteljesebb ellentétben van eddigi eszmerendszereddal. Nem akartam és nem akarunk ebbe a vitába beleszólni. Csak azt kell mondanom, úgy érzem, nem tetted jól, hogyha ez is ma a felfogásod, azt megírtad. Sok emberben rendítetted meg ezzel a szükséges élethitét, és szabadítottad fel a pesszimizmust. És különösen Tőled fáj, aki eddig hitet és életakaratot adott. Hiszem, hogy mindez legjobb szándékok ellenére történik, s hogy készülő nemzetpedagógiai művedben meg tudod mutatni a lelki utat, mely Téged a Magunk revíziójától ide vezetett. Még csak ember koncepcióját adtad fel a cikkben, a belső emberét, aki sorsa okai közt saját bűneit látja, és az ellen harcol. Feladhatod-e, feladhatjuk-e az öngyilkos nemzeti bűnök elleni küzdelmet? Beállhatsz-e éppen Te a csodavárók csapataiba? Úgy érzem, nem. Szeretném, ha a könyvedben megnyugtató választ tudnál adni.

Még egyszer minden jót kívánva szeretettel ölel:

Béla

69.

Dr. Paál Árpád

Lehet-e megoldása a „kisebbségi” kérdésnek?

A *Láthatár* múltkori számában Makkai Sándor *Nem lehet* címen fejtegetést adott a kisebbségi kérdés legfontosabb alaptételeiről. Arról, hogy a „kisebbség” eddig kifejlődött kategóriájába bele lehet-e férlelni az embercélúság eszményét, a humánomot. A szerző felelete az volt, hogy nem lehet. Átmeneti tengődések lehetségesek, de állandó megmaradás és fejlődés lehetetlen. Az adott kisebbségi kategória a maga örökös alárendeltségével és hatalomtalanságával nemcsak külső nyomásokkal fojtja a benne levőket, hanem belső erőtlenségei miatt is szétmargangolja és szétzülleszti a beleosztott néprészlet életét. Ami ideig-óráig erkölcsi erőt ad ennek a csonka életnek, az csak a kiegészülésre várakozó, abban remélő bizalom; vagyis a megszabadulás hite a kisebbségi kategóriából. Maga ez a kategória nem ad életet, nem ad a beleszorult népsorsnak megoldást, s így nemcsak politikailag, de erkölcsileg is ez a kisebbségi népsors lehetetlen.

A fejtegetés döntő jelentőségű tételeit ismétlem, hogy e vázlatozással kiemeljem az erős és félreérthetetlen lényegét. Azért látom szükségesnek e kiemelést, mert Makkai cikkét éppen Erdélyben, Makkai volt működési területén végzetesen félreértették. Úgy fogták föl, mint a meglevő magyar népkisebbségi csoportok elleni vádat. Több cikk jelent meg az erdélyi napilapokban, mely hol indulatosan, hol érzékenykedő szemrehányással Makkaira olvasta, hogy korábbi erdélyi működése idején nem volt ilyen pesszimista a népkisebbségi sors tekintetében. Én magam helyesebbnek tartom, ha hozzászólásomat nem erdélyi, hanem a kívülálló és így függetlenebb *Láthatár* hasábjain teszem közzé.

*

Felszólalásom jogcíméül azt is felhozom, hogy az erdélyi Magyar Párt népkisebbségi szakosztályának 1935. május 25-én és 26-án Nagyváradon tartott vitaülésén egy előadásban magam is ugyanabból a szempontból vettem megfigyelés alá a kisebbségi kategóriát, mint most Makkai. Én is az erkölcsi követelményekhez, az örök jóra törekvés eszményeihez mértem, hogy a „kisebbségi kategória” megállhat-e? Arra az eredményre jutottam, hogy a „kisebbség” fogalma nem is alkalmas egy elszakadt néprészlet életigényének jelzésére, mert semmi állandóságot nem jelent, csak múltó viszonylagosságot. Még kifejezésében is kapcsolandónak mondtam a „kisebbség” szóhoz a „nép” fogalmát, s így együttesen a „népkisebbség” összetett fogalmában láttam annak jelzését, hogy az illető kisebbség egy *nép* maradandóságára törekszik. Így lehetőnek tartottam valami új népegyéniség létesülését, melynek a „*népkisebbség*” elnevezésben tulajdonképp „*kisebb nép*” az értelme.

Akkor mondtam: „Ahol ez az új külön népegyéniség a kisebbségekből ki nem fejlődik, ott azok csak az előbbi népükhöz való átvándorlást választhatják, vagy csak – kisebbségek lehetnek népi igény nélkül. Ez utóbbi esetben áll elő az illető (nép nélküli) kisebbségnek egyénekre való szétporladása, s azután az egyéneknek felszívódása az országhatalmú többségi népbe. *Nép* nélkül tehát a *kisebbség* se fog megmaradni.” Aztán adtam azt a további fogalomtisztázást, hogy a népként való kisebbségi állapot a „kisebb nép” *teljességét* se adja, mert az államban való uralomtalanságot jelenti. Ahol a kisebb nép a főhatalomnak is alanya, mint Svájcban a 71 százaléknyi német mellett a 22 százaléknyi francia és a 7 százaléknyi olasz, ott ezek már nem is népkisebbségek, hanem önálló népek.

Továbbiakban a népkisebbség fogalmának meghatározását a következő összegezésben foglaltam össze: „Eszert népkisebbség az olyan nyelvi, faji vagy vallási és történelmi egységű, *állandó* embercsoport, mely egy országon belül a lakosok többségét alkotó néppel szemben kisebb népként vagy kisebb néppé fejlődő néprészletként jelentkezik. Egyúttal azonban ugyanennek az embercsoportnak különös sajátosságú helyzete, hogy éppen kisebb száma és eltérő népi mivolta miatt az államban uralmi joga nincsen.” Ebben a fogalom-meghatározásban utalok arra a lényeges elemre, hogy a népkisebbségnek nemcsak egyének számszerű összegének, hanem állandó embercsoportnak, társaságnak, *kollektív lénynek* is kell lennie. Már most az erkölcs az állandó jóságra törekvés lévén, mely az ember folytonos felszabadulását akarja – ennek megvalósulására és biztosítására éppen az kell, hogy az embereknek ne csak egyénekként, hanem az államhatalmon belül társadalmi összegződéseikben (kollektivitásaikban) is meglegyen a szabadságuk és élni tudjanak vele.

Az erkölcsi összefüggések keresésével a következő megállapításokra jutottam: „Tehát erkölcsi követelmény, hogy ezeknek a benső érzésű és átöröklött társiasságú embercsoportoknak is (ti. a népkisebbségeknek) úgy meglegyen az együttes életjoga, mint a néptöbbségben levő társiasságnak. Máskülönb az az emberek, akik népkisebbségük természetes adottságában élnek, nemcsak az államéletre való hatás tekintetében lennének hatalom-talanok, *hanem a maguk magánéletére is*. Az erkölcs emberértékelést, jóságot követel ezekben is. A népkisebbségekről szóló szerződések adnak ugyan valami figyelmet és mintegy kíméletességre utaló irányítást ebben a tekintetben, de nem adnak még határozott elismerést, hogy a népkisebbségnek *népként* való élésre, a *kollektivitásra* is megvan a joguk. Van egynehány rendelkezés, melyből ez *következtethető*; így különösen az olyan rendelkezések, melyek bizonyos helyi önkormányzatokról szólnak. De ezek gyakorlati megvalósítása mindenütt késik, s így ami írott jog van a népkisebbségekre nézve, az az állami mindenhatóság irányával szemben teljesen bizonytalan.”

Végezetül kikövetkeztettem azt a helyzetlátást, ami nem sokban különbözik a Makkai megállapításaitól. Említett előadásom végső megállapításai ezek voltak: „Tehát azt is mondhatjuk, hogy az *erkölcsi eszményhez képest a népkisebbségek javára még tulajdonképpen jog nincsen*. Még kiküzdendő az

is, hogy a népkisebbségek *alaptulajdonosságát*: a kisebb népként való életközösséget elismerjék. Csak *kisebbségként* (népi jelentőség nélkül), mulandó és hatalomtalan számszerűségként kívánják kezelni. Viszont a *népkisebbség* nem egyszerű szám, hanem *emberközösség*. („Humánus” szempontja alá tartozó.) Az emberek iránti jóakaratra, az állandó jószágra törekvésnek, vagyis az erkölcsnek annál több feladata van iránta, mert nemcsak egyes embert jelent, hanem emberek lelki és testi közösségét. Tehát annál sokszorosabb erkölcsi követelmény kívánja ennek a természetes emberi együttesnek az elismerését. Ehhez képest azt is, hogy ez az emberi együttes szét ne zilálódjék, élni tudjon, gazdasági és lelki lehetőségei fölött maga rendelkezessék, s ha az állami életben nem is tud svájci módra (bár ez volna az eszmény) hatalommal lenni, legalább a maga népi körében legyen meg az önrendelkezése. Az illető népi különülésben levő egyént *csak ez a kollektív alakulás tudja embercéljaiban megtartani és elősegíteni*. Máskülönben az egyénnek a maga nyelvét, jogát, vallását, gazdasági és művelődési igényeit kellene feláldoznia, sőt megélhetését, és vele életét is elveszítenie. Ez az emberáldozat akár lassú simasággal, akár gyors erőszakkal történik: *mindenképpen erkölcsellenes.*”

*

Bátor voltam erre a két év előtti előadásomra utalni, hogy egyrészt rámutassak olyan előzményekre, melyek a Makkai mostani szempontjaihoz hasonló nézéssel már foglalkoztak e kérdéssel. És hogy akkor is a Makkaiéhoz hasonló eredményekre jutottak, s akkor e megállapításokat az erdélyi magyarság népkisebbségi szakosztálya egyértelműen helyeselte; amellet a cenzúrának se volt ellene semmi kifogása. Most Makkai azt mondja, hogy a „kisebbségi kategória” a népek életkérdésének megoldására se politikai, se erkölcsi szempontból nem nyújt lehetőséget. Két év előtt én is azt mondtam, hogy a „kisebbség” szóba semmi bele nem fér az életből, s csak a „népkisebbség” az a fogalom, ami a „kisebb nép” életigényét legalább jelezni tudja. Aztán mondtam, hogy e „kisebb nép”-nek legalább a saját kollektivitása elismerése szükséges, hogy az erkölcsi követelményekhez méltó fejlődést tudjon venni az elszakadt vagy elszakított néprészletek élete. Itt van az egyezés a két év előtti és a mai mondás között, hogy a „kisebbségi” kategória helyett más kategorizálást kell a világ hatalmasainak létrehozniuk, mert a *meglevő* kategória erkölcsileg lehetetlen.

Ez nem *pesszimizmus*, hanem figyelmeztetés a jobb állapotok kifejlesztésére, a rossz kategóriába szorult gondolkozás kiszabadítására. A szabadságban élő államférfiak rá se gondolnak, hogy azzal a „kisebbségi” fogalommal tulajdonképpen az örök leszavaztatás sorsát adják egy-egy népcsoport számára. Az örök ráutalást, hogy amennyiben tagjai egyénileg egyenlők akarnak lenni, akkor adják föl népiségüket, s csatlakozzanak a többséghez. Még azzal a látszatigazsággal is megterhelik ezt a fogalmat, hogy az megfelel a demokratikus követelményeknek, hiszen a demokrácia elve a többség érvényesülése. Ennyi fogalomzavarba takarva persze mind nehezebben látható meg az az

igazi igazság, hogy az illető „kisebbség” külön népegyéniség is, melyet éppúgy nem szabad elnyomni, mint ahogy egy kisebb lakosságú államot nem szabad a nagyobbak elnyomnia. A fokozott emberlét, a „nép” jelentőségének a számbavétele marad el, mikor a kisebbségi kategóriát akarják alkalmazni a nyelvi, faji, vallási és történelmi különbségű embercsoportokra.

Valamikor még Arisztotelész is fejtegette, hogy a rabszolgaság jogos és erkölcsös állapot. Azóta az emberi gondolkozás és a jóra törekvő érzés, vagyis az örök erkölcsi haladás rájött, hogy bizony akármi nagy érdemei is vannak Arisztotelésznek, a rabszolgaság kérdésében mégis igaz. Jöttek az emberi szolgálat más, szabadabb formái: a jobbágyság, a bérmunka, a szervezett munkásság állapota, s még ki tudja, hol áll meg ez a fejlődés az uralom és szolgálat viszonyában. *Az egyes népek közé osztódott más népek csoportjaira nézve is hasonló fejlődésnek kell előállnia, ha humánusra, az emberélet tökéletesebb összefüggéseire és színvonalára törekszünk.* Ha már eljutottunk odáig, hogy az egyes egyén szolgálatát, jogtalanságát, örökös alárendeltségét és az élete fölötti hatalomtalanságát embertelennek és erkölcstelennek tartjuk, éppúgy rá kell jönnünk arra is, hogy egy népet se lehet ilyen embertelen és erkölcstelen kategorizálásba összeszorítani.

Nem sérelmi politizálásról van szó, nem az államok mai határrendszerének a megzavarásáról, hanem egyszerűen az emberiség által megkívánt erkölcsi fejlődésről. A kisebbségi kategória olyan világalátalánosságú feloldásról, s olyan igazi népélettel való helyettesítéséről, melyben minden mai „kisebbség” az erkölcsi követelményeknek megfelelő szabadságot, önrendelkezést, önmaga fölötti hatalmat kaphat. Erről az üdvös változásról van szó, mely a mai államterületek határain belül is megoldható; Svájcban is minta található erre; a múltbeli népi önkormányzatok is előzményeket és példákat adnak hozzá. És a mai kisebbségi kategóriák helyett olyan új népszabadsági fejlődés áll elő, melynek nemcsak a népkisebbségi sorsba osztott magyar néprészletek vennék hasznát, de a román, szlapon, szlovák, német és minden egyéb népkisebbségek is. *Erről van szó, s éppen ezért érthetetlen a Makkai cikke iránti félreértés.* Nem magyarázhatjuk mással, mint a kisebbségi kategóriába szorult lelkiállapot felületes gondolkozásával s mindenbe belealkudni akaró kényszeredettséggel.

Akik különben Erdélyben mos vitába szálltak Makkaival, felhozták a múltbeli nemzetiségi küzdelmeket s azok eredményességeit. Ezzel akarták bizonyítani, hogy: „Ugye, lehet élni a kisebbségi kategóriában?” Ez a bizonyítási módszer is teljes fogalomzavar és ismeretlenség a különböző kategóriák iránt. A múltbeli „nemzetiségek”-nek több volt a kollektív joga, mint a mai „kisebbségek”-nek. A „nemzetiség” szóban is egy „nemzethez hasonló” embercsoport állandóságát ismerték el. A középkorból átöröklött formák között az ilyen embercsoportoknak még területi jogai is voltak, s legalább egyházi életükben olyan önkormányzatuk, ami világi társadalmukat is folyton összetartotta. Magyarországon már helyenként egyötödrészes arányuknak is nyelvi jogok jártak ki, Ausztriában nemzeti csoportonként vehettek részt az országgyűlési választásokban.

Lehet bírálni, hogy mi hiányzott még ebből az állapotból a teljesebb *népi* szabadságig. Azonban az is bizonyos, hogy ez a bírálható és hiányos nemzeti jog is *több volt, mint a mai kisebbségi kategória*, mely semmi kollektivitásra nem ad se elismerést, se kilátást. Tehát visszaesés a múlthoz képest is, hiszen abban a „sötét” középkorban egy-egy beköltözött, sőt *meghódított* népcsoport is a saját ősi jogai, bíraskodása és nyelve szerinti életre teljes szabadságot kapott, s kizárólagos földterületet a letelepülésre és örök tulajdonként való megtartásra. Hol van ettől a mai „felvilágosodott” kor emberisége az anyatörzsüktől elszakadt vagy elszakított népcsoportokra nézve? Meg kell döbbernünk, ha ebben a történeti távlatban nézünk rá a mai kisebbségi kategóriára.

Ebből bizony nem lehet a múltbeli nemzetiségi fejlődésekhez hasonló életlehetőségekre következtetni. És még azt is számba kell vennünk, hogy azok a múltbeli nemzetiségi kategóriák is elégedetlenek voltak, kiteljesedésre törekedtek; tehát bennük sem volt olyan állandóság, melyeket emberiségi eszményként tekintettek volna. Annál kevésbé lehet annak venni a náluk is tökéletlenebb mai kisebbségi kategóriákat. Világos, hogy ezen a mai alapon megoldások nem lehetségesek.

*

A megoldást ott kell keresni, hogy a népkisebbségek fogalmát a „kisebb nép” fogalmává és jelentőségévé kell átfejlesztetni. Ennek néphez illő kollektív jogokat kell adni, mely ne függessen állami önkényektől, hanem nemzetközi védelem alatt álljon. A népek kollektív életjogába mindenesetre bele kell tartozni a saját népterülethez való jognak s e területen a gazdasági és szellemi önrendelkezésnek. *Ilyen megalapozott és őszinte önkormányzatok nélkül a népkisebbségi kérdés sohase érkezik el a megoldáshoz.* Viszont ilyen megoldásokkal a mai államkereteken belül minden népegyéniség, minden néprészlet csoportosítható, s még svájci kantonok nélkül is (ami egy következő fejlődési fok lehet) megtalálhatják önmaguk boldogulását és az államukban való elégedettséget.

E nélkül – jól mondotta Makkai Sándor – a mai „kisebbségi kategória” csak *szellemi hontalanságot* adhat. *Jó volt, hogy ezt Makkai megdöbbenően megmondotta, mert máskülönben soha figyelem nem támad még a magyar közvéleményben se e súlyos emberiségi kérdés iránt, holott abban milliós tömegű magyar néprészletek sorsa is benne foglaltatik.* Jó volt ezt megmondani, habár Erdély magyarságából zavaros visszhang is támadt reá. De ez a zavaros visszhang is csak annak a bizonyítéka, hogy a kisebbségi kategória fogalmával mennyire nem vagyunk tisztában, s mennyire rászorulunk ebben a tekintetben is a több felismerésre és öntudatosságra. Ha mi sem vagyunk így tisztában, hogyan követeljük meg a „népkisebbségi sorson kívülállóktól, hogy ők tisztán lássanak? Pedig ettől függ, hogy a „kisebbségi kategória” kínzó és megoldhatatlan mesterkéltségét természetesebb és emberibb szabadságok váltsák föl, s a nagyobb és kisebb népek közötti összhang, jóakarat, megbecsülés erkölce lehessen új nemzetközi joggá.

70.

Dávid Gyula

Értsük meg Makkai Sándort

Makkai Sándor, volt erdélyi püspökünknek a *Láthatárban* megjelent és a kisebbségi kérdéssel nem politikailag, hanem elvileg foglalkozó *Nem lehet* című írása körül a kisebbségi sajtó széles vonalán folyik a vita, a „kíméletes”, „tárgyilag”, „hozzaértő” vita. Hatalmas pergőtűz ropog a cikk alatt és a cikk körül. Bizonyos vagyok benne, hogy e tűzben Makkai esik el legkésőbbre, de „fájó” részvétellel sajnáljuk azokat, akik nem értő ügyetlenséggel önmagukat teszik harcképtelenné s szolgálatuk értékét a kisebbségi ügy iránt kétségessé.

A Makkai-cikket meg kellett írni. Arra éppoly nagy szükség volt, mint a rá érkezett „tárgyilag” válaszokra, hogy végre ott is és itt is, de főképpen kisebbségi helyzetünkben tisztán lássunk. Részünkről a cikk hallgatólagos tudomásulvételét tartottam volna a legszerencsésebb magatartásnak. Örvendünk kellett volna, hogy Makkai ismét az erős, egészséges, lélekben és felfogásban régi Makkai, a mi erdélyi Makkaink, súlyos helyzetünket nemcsak ismerő, hanem most is *elismerő* Makkai.

Ne tévedjünk, és ne felejtjük, csak az élet változott meg csúnyán körülötünk, és őrijítő mélységei felé vágatva rohan nap nap után. Makkai ezt látta meg, ezért jajdult fel, mint mindenkor, most is elsőnek. A viszonyok változtak meg, és változnak egyre sodróbb iramban. Mindenki jól látja, hogy nem az aranykorszak felé haladunk. Ezt valakinek oda kellett végre kiáltania a maga halálos komolyságában a világ lelkiismerete felé.

De ki?

Az, akinek súlya, szava, felelőssége, kiáltási szabadsága és irántunk most is féltő szeretete van.

Ezért fájoan és elkeserítően bosszantó, hogy éppen kisebbségi életünkben akadnak olyan emberek, akik pártot ütnek e Makkai ellen, s amikor teljes szellemi fegyverzetben kiáll érettünk, Isten tudja mióta visszafojtott méreggel sietnek beszennyezni és ledorongolni. Ez azonban hozzá nem ér fel. Mivel felelős helyről mondják, visszahull mindannyiunkra. Ez nem más, mint *kisebbségi öngyilkosság*.

Gondolkozom, vajon mi lett volna, ha Makkai pontosan az ellenkezőjét állítja annak, amit állít. Ha azt írja: *lehet*. Értsétek meg, a kisebbségi kérdés politikailag és erkölcsileg egyaránt: lehet. Én túl vagyok a határon, de, íme, visszakiáltom felétek: a kisebbségi élet politikailag és erkölcsileg egyaránt – lehet. Bizonyos, hogy a felgyúlt méreg még nagyobb erővel zúdult volna feléje.

Célom most nem az, hogy Makkai bírálói között helyet biztosítsak magamnak, és kiélesztett és hegyesre fent fogakkal ellentámadásra induljak a

személye körül keletkezett küzdelemben. Ezt azoknak hagyom, akik ékes szellemi fegyverzettel már bemutatkoztak. Csupán azt akarom, hogy *értsük meg Makkait*. Ha egyformán megértjük, remélhetőleg a kisebbségi élet halálosan komoly kérdéseiben is egy véleményre és minden támadással szemben egységes magatartásra jutunk.

A megértés nem könnyű. Nemcsak a cikk mély gondolatai s a megértés útjába felelőtlenül már elszórt akadályok miatt, hanem amint egyik napilap – mely a kérdés megítélésében legtárgyilagosabb tudott lenni – megjegyzi, azért, mert nincs megfelelő „sajtólehetőségünk”.

Mit ír Makkai? A háború utáni békeszerződések a népek életformájára új kategóriát, a „kisebbségi kategóriát” alkották meg. Makkai világos látása szerint az európai *emberiség* (nem az államok) az ember legbelsőbb *lényegének*, humánumának szempontjából a békeszerződésekben „saját halálos ítéletét írta meg” (Makkai itt a kérdésben nem politikai értelemben beszél). A kisebbségi kérdésben, mint ezen békeszerződések következményében „legvilágosabban szemlélhetjük az egyetemes emberiség tragikus öngyilkossági kísérletét”. A kisebbségi kérdés „megoldásának igazi *emberi* lehetőségei: a belátás és méltányosság mindinkább háttérbe szorulnak”, minden más lehetőség, mellyel azt hiszik, „hogyan meg lehet oldani elnyomással, erőszakkal vagy megalkuvással, lefokozással, egyes részletekre vonatkozó ideiglenes rendezéssel”, *az emberhez méltatlan és lehetetlen*; az a liberális ábránd pedig, hogy „a faji és nemzeti elfogultság helyébe az általános emberszeretet és a szellem tisztelete lép, melyek a népeket elválasztó politikai határokat nyomtalanul elmoszák” – egészen szétfoslott. A helyzet tárgyilagos szemlélete alapján szükségképpen jut Makkai a kisebbségi kérdés megoldhatatlanságának kimondására.

Makkait a következmények további vonására és az ő határozott „nem lehet”-jének kimondására a háború után megváltozott helyzetnek és a humánusra nézve a kommunizmusban jelentkező veszélynek és a szükségképpen jelentkező védekező nemzeti törekvéseknek tiszta meglátása és értékelése vezette. Európa nem tudja kikerülni, hogy az emberiséget fenyegető végső veszéllyel szemben ne meneküljön minden nemzet „saját nemzeti génuszának szárnyai alá”, ne igyekezzék „saját nemzeti közösségében, saját nemzeti szuverenitásának kötelékében” faji és történeti sajátosságait öntudatosan kiművelni, az emberhez méltó élet lehetőségeit megtalálni.

Érezzük, hogy Makkainak milyen fájdalmasan igaz van. Európa nacionalizálódik. A nemzeti öntudat eddig nem ismert új értelemben virágzik, ön-maga és az emberi élet számára az egyedüli mentsvárat lázas sietséggel építi. Makkai ezt a helyzetszülte védekezést egyedüli lehetséges módnak tartja, de távol van tőle, amit szemére lobbantanak, hogy a totális államgondolattal kacérkodják.

S hogyan helyezkedik el ebben a történelmi tülekedésben a kisebbség?

Ha megfontoljuk az adott és parancsolt helyzet komolyságát, azt, hogy a kisebbség „nemzeti tradícióinak, művelődésének, génuszának lényeges erőforrásait és csomópontjait veszítette el, s ebben az állapotban képtelen az

életre”, és egyre fokozottabban sodródik a nacionalizálódás és kommunizálódás malomkövei közé, bizony csak önmagunk hitegetésével állíthatjuk a kisebbségi élet kínálkozó lehetőségeit. Makkai egy szóval sem mondja, hogy ezt a helyzetet mi teremtettük, ezért a felelősséget mi hordozzuk. Amit mond, azzal „egyáltalán nem magát a kisebbséget vádolja”. Azonban tudja és hirdeti, hogy a kisebbségi magyarság máról holnapra nem tüntethető el, nem olvasható be, „hiszen szolgasorsban, lefokozott életformák között hosszú időnkig el lehet tengődni, de nem lehet *fejlődőképes nemzeti életet élni, ez pedig az új Európában annyit jelent, hogy nem lehet embernek lenni*”. Tudja és hirdeti a kisebbségi magyarság sok tiszteletre és csodálatra méltó erőfeszítését, mellyel helyzetét elviselhetőbbé igyekszik tenni, kulturális, társadalmi gazdasági viszonylagos önállóságát igyekszik kiépíteni; és hirdeti, hogy ez a csendes hősiesség abból támadt, „hogy a magyar nemzet minden külső látszat dacára *belül, lelkileg és szellemileg* eltéphetetlenül egy maradt”, de azt is kikiáltja: „lehetetlen a változás reménye nélkül mind fokozottabb mértékben érezni és hordozni az idegenséget, a szellemi értelemben vett hontalanságot egy olyan lelki ellenségesség atmoszféra-nyomását, mely kiközösíti a kisebbséget az emberi élet tevékeny és gyümölcsöző közösségéből, a magát megváltató nemzet előretörő sodrából”. Ez ismét nem vádbeszéd, hanem fellebbezés „Európa lelkiismeretéhez – ha ugyan van lelkiismerete –”, hogy az emberi méltósággal merőben ellenkező életlehetőségeket „nem szabad eltűnnie és nem lehet elhordoznia”.

Ebben a szorongatott helyzetben egy mentség látszik. Ha a kisebbség erkölcsi, tágabb értelemben véve kulturális impériumot gyakorol önmagán. Makkai ennek az egy lehetőségnek is útját vágja. Az előbbi helyzetben a kultúra anyagi és szellemi erőforrásaitól el van zárva, befelé „saját élősdie fergei vakmerően és szemérmetlenül használják ki azt a helyzetet, hogy a külső impérium nem akadályozza meg, nem töri le, sőt sokszor a maga céljai érdekében elnézi, csöndes asszisztenciával támogatja azt a nemzetgyilkos mérgezést, mellyel ezek a paraziták szétrágalmazzák a kisebbségi társadalmat, a gyanúsítások, bizalmatlanságok, kalózkodások állandó termelésével”.

Keserű igazság Makkainak minden sora. Ezért dobja be végül a világ lelkiismeretének bűnös mocsarába az utolsó súlyos követ, hátha felrázza, hátha megmozdítja: „a kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nemcsak az, hanem erkölcsi lehetetlenség”.

Értsük meg! Makkai írása a világ lelkiismerete előtt átütő erejű, hangosan elzokogott vádbeszéd és védőbeszéd, melyet éppen nekünk kell végül meghallgatnunk, mert bár *rólunk*, de nem *hozzánk* szól.

Hiszem, hogy cikkéből tárgyilagosan és az ő elgondolásainak megfelelően kivett szemelvények minden kétséget kizáróan döntenek Makkai jóhiszemű igazsága mellett. Az *Ellenzék Lehet, mert kell* írója nem értette meg Makkait, megdöbbenő gondolatai mellett a régi Makkait idézgeti. Régi és új Makkai nincs, csak az, akinek ma is Erdélyben nyargal minden gondolata, rajta van most is szeme féltő tekintete. Én úgy látom, hogy ő most is egészen az, aki volt. Csak a világ lett más és gonoszabb. Én úgy hiszem, nekünk jobb és neki

fájóbb, hogy nincs közöttünk. A „kell” még akkor sem életkategória, ha a „muszáj” kényszerűségével nehezedik is reánk.

Vallom, hogy Makkai írása nem nekünk van címezve.

Éppen ezért arról mint felettünk kimondott halálos ítéletről beszélni oktalanság. Ebből a szempontból beszélni róla haszontalan energiatékozlás. De mivel tudomásul vettük, és magunkra nézve is következményét levonjuk, magunkat – politikai, kulturális, társadalmi, egyházi helyzetünket – sokkal komolyabban, mint eddig tettük, újra revízió alá vesszük; hogy hamarább, mint elpusztulnánk, megszülessék közöttünk és bennünk a *minőségben új ember*.

71.

László Dezső

Kommentár Makkai Sándor kisebbségekről írt elégiájához

Mint ismeretes, Makkai Sándor megrendítő cikket írt a *Láthatár* c. folyóiratba a kisebbségekről. A cikk nyomán meglehetősen vihar támadt, a cikket sok hozzá méltó és méltatlan szempontból megtárgyalták és megvitatták. Én nem akarok a cikk írójával vitába bocsátkozni, nem akarom mostani állításait eddigi tételeivel összehasonlítani, cikkét nem hozom kapcsolatba innen való elmenetelével, az ítéletem szerinti egyetlen termékeny szempontból igyekszem a cikkhez hozzászólni: *miképpen kell ezt a cikket egy református keresztyén embernek olvasnia?* Erre a szempontra pedig azért van múlhatatlan szükségünk, mert ezt a cikket sokan rosszul olvasták, és éppen ezért a cikk nyomán sok lelki kár is származott az olvasókban. Makkai Sándor pedig mindent akart, de ezt az egyet bizonyára nem.

I.

Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy *lényegében mi a Makkai Sándor Nem lehet* c. írása? Sokan tanulmánynak nevezik. Ez a megállapítás nem felel meg az írás lényegének. Egy kérdést feldolgozó tanulmánynak elengedhetetlen feltétele a tárgy körébe vágó adatok feldolgozása, rendezése és mindenekfelett az azokból megállapított ítéletek indokolása. Makkai nem sorol fel adatokat, jóformán nem ad semmi rendszert, és egyáltalán nem indokol, csupán megállapít. Megállapításai meglehetősen rapszodikus rendben, ill. rendtelenségben következnek egymás után. Makkai Sándor írása nem tanulmány, akik Makkai Sándor gondos és alapos tanulmányait ismerik, állításomat minden bizonnyal alátámasztják. Ha nem tanulmány, akkor minden bizonnyal *újságcikk*, valami olyan vezércikkféle – vélik mások. De ezzel a felfogással szemben is tagadó álláspontra kell helyezkednünk. Tartalmában, megállapításaiban súlyosabb ítéleteket hordoz, mint egy könnyebb fajsúlyú, napi szenzációéhséget kielégíteni akaró újságcikk vagy vezércikk. Én nyugodt lélekkel mertem a címben *elégiának*, azaz gyászdalnak minősíteni ezt az írást, gyászdal a kisebbségek felett – prózában. Ezzel azt akarom jelezni, hogy a Makkai Sándor írása lírai alkotás. Ez természetesen semmit nem von le annak értékéből, sőt ez az egyetlen beállítás, amelyből igazi értékei felismerhetők. Makkai Sándor adott lelki összetétele csodálatos keveréke a történetfilozófusnak, lírikusnak és pedagógusnak. Ebben az írásában az írásmű, az elégia tartalmát a történetfilozófus adja, de a feldolgozást a lírikus végzi. Elégiájában a történelem egyik megrendítő fejezete felett filozófiai eszmélkedést folytat, a filozófus ép-

pen csak hogy meglátja a tények egy bizonyos összefüggését, de nem kutat tovább, nem hasonlít össze, nem mérlegel, nem keres ellenérveket, hanem elhallgat, és átadja a szót a lírikusnak, aki a filozófus által megsejtett lehetőségeket továbbnőtteti, abszolutizálja és uralkodóvá teszi. A filozófus által megpillantott sötét lehetőség a lírikus számára természetesen lett az egyetlen lehetőség. Az írás műfaji értéke éppen abban van, hogy ezt az egyetlen lehetőséget vakmerő bátorsággal, sugalló erővel, minden más lehetőségre való tekintet nélkül állítja a mű központjába. Ha Makkai ezt a művét történetesen prózai forma helyett versben írja meg, minden bizonnyal osztatlan sikert aratott volna mindenfelé. Ne feledjük, hogy Makkai Sándornak vannak ehhez hasonló írásai más témakörből is. Öt-hat évvel ezelőtt a kommunizmus vagy a géptechnika veszedelmeit írta meg éppen ilyen műfajban, amint az a *Nem békességet* c. kötetében olvasható. Az idézett kötetben található írásaiban ugyanaz az elégikus hang, az emberiség és emberiesség bekövetkező halála feletti búsongás és jajgatás kiáltoz felénk. Ott az embert fenyegető másik veszedelemről ír egészen abszolutizáló és feltétlen érvényességet követelő hangon. Akkor senki sem förmedt fel ellene, mert nem olyan kifejezetten éppen a mi halálunkról beszélt. Németh László másfél év előtti *Magyarok Romániában* c. lírai leírása áll talán Makkai elégiájához a legközelebb az újabb magyar alkotások közül. De míg Németh László halálunk okát mibenlünk látja, addig Makkai a halált hozó külső tényekre tereli figyelmünket.

II.

Amint fentebb megállapítottuk, Makkai írása prózában írt lírai alkotás, elégia, gyászdal a kisebbségek felett. Mint ilyen alkotás egyetlen lehetőség sugallata alatt áll, és egyetlen lehetőséget sugall maga körül. Ez a lehetőség a feltétlen halál. Az a tény, hogy nem ismer más lehetőséget, az alkotás lírai természetéből következik, de ez nem jelenti azt, hogy más lehetőségek nincsenek és nem is lehetségesek, sőt többet mondok: nem jelenti azt, hogy maga az író nem lát más lehetőséget, de akkor és ott, amikor ez a gondolat lelkét rabul ejtette, neki mint lírikusnak engedelmeskednie kellett, és írnia kellett azt, ami rabul ejtette. Az *Ördögsekér* utószavában vallja meg Makkai természetének ezt a vonását: nem én választottam Báthori Annát, ő választott engem.

Ha most így a Makkai írásában igazán lírai alkotást látunk, rá kell mutatnunk azokra a lehetőségekre, amelyeket neki írásából ki kellett hagynia, de amelyek előttünk, akik nem vagyunk lírikusok, semmiképpen sem hanyagolhatók el.

Makkai írásának tartalma röviden így foglalható össze: a kisebbségi életformát az Európában ezelőtt tizenöt-húsz évvel még divatban volt liberalizmus szellemében alkották meg, ezt a liberalizmust az egyre inkább ébredő nacionalizmus elsöpörte, éppen [ezért] a nem a nacionalizmus szellemében alkotott kisebbségi életforma többé fent nem tartható. Amilyen mértékben háttérbe szorul az általánosító liberalizmus, és tör fel helyébe az elszíntelene-

dést elsőprő új nacionalizmus, olyan mértékben válik a kisebbségi élet minden vonatkozásban lehetetlenné. A cikknek ez a magva történetfilozófiai megállapítás. Most azt kell kérdeznünk, hogy ez a megállapítás – nem lírailag, hanem történelmileg – igaz-e? (Lírailag a lírikusra nézve igaz.) Ez a megállapítás történelmileg nem igaz. Ha Makkai tanulmányt ír, minden bizonnyal kimutatja, hogy ez az igazság nem ilyen lírai egyoldalúsággal érvényesül a történelmi helyzetben. *Makkai úgy látja, hogy az 1937. esztendő küszöbén egész Európa egyoldalúan a nemzeti sovinizmus jegyében áll.* Éppen olyan egyoldalúan látja ezt így, mint amilyen egyoldalúsággal látta öt-hat évvel ezelőtt az Európa fölé apokaliptikus méretekben feltornyosuló kommunizmust. Történelemfilozófiaiilag azt kell mondanunk, hogy ma Európában három szellemi irányzat érvényesül a politikában: a kommunista, a nemzeti sovinizta és a liberális felfogás. Európa középtengelyét még mindig az angol liberalizmus képezi, ettől jobbra és balra helyezkedik el a nemzeti sovinizmus és a kommunizmus egymással mindinkább szembe kerülő frontja. Nem merném azt mondani, hogy az angol középfrent világviszonylatban jelentéktelenebb lenne, mint a másik kettő, és nem merném azt mondani, hogy az ún. kommunista veszedelem, amelyet évekkkel ezelőtt Makkai is apokaliptikus rémként látott, a nemzeti sovinizmussal szemben jelentőségéből veszített volna. Az álló spanyol forradalomból szinte azt merem kiolvasni, hogy a nemzeti szellem és kommunizmus harcának ez a nagy főpróbája egyik félnek sem fog nagy reklámot jelenteni, az embereket egy kissé meggondolkoztatja, és inkább a közbul eső liberális szellem felé fogja terelni. Mindenesetre tudományosan nem lehet azt állítani, hogy a nemzeti szellem soha nem ismert új értelmű kivirágzása az egyetlen utat és lehetőséget jelenti Európa számára. Makkai ezt azonban nem így állapítja meg, hanem egyben értékeli is, és ezt az egyetlen életformát tartja értékesnek és emberhez méltónak.

Makkai egy történetfilozófiai megállapításból indul ki, de mielőtt mint filozófus tovább vizsgálná, átadja a szót a lírikusnak. Ebből a magatartásból következik az a lírailag igen értékes magatartása, hogy *relatív tényeket abszolutizál.* Ez amennyiben megbocsátható egy lírikusnak, éppen annyira elítélendő a történetfilozófusnál. A történetfilozófus, pláne a keresztyén történetfilozófus mindennél jobban tudja, hogy a történelemben nincsenek abszolút kategóriák és abszolút megállapítások. A történelemben a gondolatok és irányzatok sohasem abban az eszmei merevségben érvényesülnek, mint ahogy képviselőik agyában megszületnek. Minden történelmi irány együtt születik ellentétével, és okvetlenül magával hozza halála csírát is. Mondhatjuk úgy is, hogy az élet maga sokkal egészségesebb, mint a róla alkotott emberi gondolataink. Az életnek nincsen egyetlen olyan helyzete, amelyben ne látszana a kivezető keskeny ösvény kígyózó vonala. A mai riadt embernek már meg kellene a történelemből annyit tanulnia, hogy minden fenyegető irányzat csak addig olyan mereven abszolút, amíg nem találkozik a történelem ezer más tényezőjével, amelyek módosítják, részben közömbösítik, sőt kiváltják az ellentétét is. A történelem sokkal inkább alakítja a mi elveinket, ideológiánkat és célkitűzéseinket, mint amennyire mi tudjuk a történelmet a magunk szellemi

adományaival befolyásolni. A történelem erősebb, mint mi magunk, és olyan törvényszerűségek érvényesülnek benne, amelyek az életnek ezt az áramát felismert ember előtt kellő értékükre szállítják az embert fenyegető új hangú irányzatokat. A történelemfilozófusnak így kell látnia a történelmet, a lírikusnak azonban úgy, ahogy Makkai láttatja az emberiség mai fordulóját: hol a kommunizmust, hol annak ellentétét, a nacionalizmust kell apokaliptikus méretűvé nöftetve az egyedüli fenyegető rémnek ábrázolni. Érdekes, hogy Makkainak ebben az írásában nem találjuk meg a kommunizmustól való félelemnek azt a borzadályát, amely a *Nem békességet* c. kötetén és más hasonló természetű írásain végigkísér. Ezt csakis ilyen nemű alkotásai líraiságából tudjuk megmagyarázni.

Makkai maga bevallja, hogy írásaiban „*légüres térben*” mozog. Ez csakis a lírikus számára engedélyezett terület. Makkai is bizonyára tudja, sőt sokkal jobban tudja, mint én, hiszen inkább bebizonyította, hogy az új protestáns tudomány – teológia, filozófia, történelemtudomány stb. – nem légüres térben, hanem életközelségben mozog. A légüres tér vagy a szemlélődő teoretizálás kategóriáit, Istennek hála, rég kidobta a maga hajójából az új protestáns gondolkodás, amely, az élet közelében akarván maradni, célját az élet szolgálatában ismeri fel. Makkainál ez határozott nemzetpedagógusi mivoltában látszott meg eddig. A Makkai új írása nincs az élet közelében, mert aki az élet közelében van, az nem tudja az életet annyira egyetlen jel és lehetőség tekintete alatt látni. Az igazi protestáns tudomány éppen abban találja fel a maga sajátos létjogát, hogy a minél biztosabb életlehetőség keresését még a halál árnyékának völgyében sem adja fel.

*Menvén a siralom völgyén,
Ahol merő száraz minden
Ott is ő nagy hiedelemmel
Kutat ás, csinál csatornát,
Melybe esővizet bocsát.*

Az igazi protestáns élettudománynak ezt a jellegét Makkainak számos írása bizonyítja, nem vagyunk tehát hajlandók azoknak minden értékét egyszerre szemétnak ítélni ezért az újabb írásért, inkább fogjuk tehát írása teoretikus, élettől elvonatkoztatott voltát annak lírai alkatából magyarázni.

III.

Makkai Sándor *igehirdető* és *teológus*, és pedig lényege és hivatása szerint az. Adottságai szerint filozófus, lírikus és pedagógus, kegyelmi ajándékai szerint igehirdető és teológus. Az ilyen összetett egyéniségektől távol álló emberek nem ismerik ennek az összetett mivoltnak belső összeütközéseit, vívódásait és keserveit. Az eredeti művész- és filozófus-adottságokkal rendelkező emberek számára kétségkívül sok könnyebbséget jelent az igehirdetői

kegyelmi ajándék hordozása, de egyben mérhetetlen lehetőséget is a kísértésre és elsiklásra. Makkainál világosan lehet látni, hogy az igehirdető miképpen használja fel a filozófus és művész adományait, művészi alkotásaiban azonban nem annyira az igehirdető, mint inkább a született pedagógus keres magának teret. Makkai tárgyalás alatt álló cikkével kapcsolatban a legtöbb nehézséget az olvasókban az okozta, hogy nem találták ebben a műben az igehirdetőt. Sokan mondták, hogy hol van Makkai, az igehirdető, aki mint lelkipásztor mindig, még a legkeményebb prófétai feddőzésében is világosan rámutatott a kegyelemben adott új élet lehetőségére? Ez a cikke könyörtelen és merev, egyetlen utat, a halál útját mutató, mint a görög sorstragédiák. Azonban ne feledjük el, hogy ebben az írásában Makkai mindjárt az elején kijelenti, hogy a *humánus sorsát* illetően akar a kérdéssel foglalkozni. Mit jelent ez? Azt, hogy emberi beszédet szól, és nem Igét hirdet; más szóval: tisztán a neki adott filozófusi és művészi adottságok és nem az igehirdetői adományok alapján tárgyalja a kérdést. Az igehirdető ugyanis nem a *humánus sorsát* illetően, hanem *Isten akaratát illetően* szól a kérdéshez. Makkai erről az ígényről őszinte kijelentése szerint ebben a cikkében éppen úgy lemondott, mint ahogy az igehirdető művészeknek nagyon sokszor le kell erről mondanivalókat, ha művészi alkotást hoznak létre.

Nekünk nagyon jól kell látnunk, hogy a keresztyén ember háromféle szót ismer. Számunkra az *egyetlen utolsó szó az Isten szabad döntése*, amely független minden emberi gondolattól és befolyástól. Isten, ha akarja, az emberi tudomány által utolsó óráit élőnek ítélt embert is életre keltheti, a tudomány által halottnak minősített embert pedig mindenesetre feltámasztja. Istennek ezt az utolsó szavát, az ember felől nézve, megelőzi az *igehirdetés utolsó előtti szava*. Ez a szó nem pusztán emberi szó és nem pusztán isteni szó, hanem a hitben való engedelmségben és a reménység feltétele alatt mondott isten-emberi szó, amelynek mindig határozottan kell arra mutatnia, hogy a végső döntés az Istené, és ez a döntés Isten szabad tetszése szerint egyaránt lehet halál és kegyelem. Végül az *igehirdetés előtt áll a puszta emberi beszéd*, amelyik nem lép fel azzal az ígénnyel, hogy benne a hívők Isten szavát keressék. Ha az emberi szó azt mondja, hogy a beteg meg fog halni, az igehirdető odamegy a beteghez, és készíti őt a halálra, de nem teheti meg, hogy az illető elé oda ne tárja Isten kegyelmének lehetőségét: az életet is. Isten szava végül dönt: lehet, hogy a beteg meghal, de lehet, hogy felgyógyul.

Makkai cikke határozottan emberi beszéd, egy ember művészi alkotása, nem igehirdetés, mert nem mutat lehetőséget a megtérésre, a kegyelem elfogadására és az új életre. Annak ellenére azonban, hogy emberi beszéd, az utolsó szó jogán beszél, abszolút érvényű kijelentéseket tesz, és lezárja a kérdést, kirekeszti a kérdés más irányú tárgyalásának a lehetőségét. Ítéletem szerint ez a jellege zavarta meg leginkább az olvasók lelkét. Ez az abszolutizáló magatartása a lírikus kizárólagos érvényesüléséből következett, művészi szempontból kétségkívüli értéket jelent, de a mi szempontunkból kiigazításra szorul. Az alkotásnak ez a vonatkozása azonnal nem lesz akadály az olvasó

előtt, mihelyt ismét eszébe jut, hogy itt Makkai nem ígét hirdet, hanem történet-filozófiai alapon nyugvó elégiát búsong.

Minél inkább áll ő ebben az írásában humanista talajon, és zárja ki erről az álláspontonról a kegyelem által mindig lehetséges új életet, nekünk annál inkább kell e felé a kegyelem felé fordulnunk. Munkája legmegdöbbentőbb sorainak azokat tartom, amelyekben a mi kisebbségi sorsunkból következő erkölcstelenségünket zokogja. Leginkább ez a mondata hökkentett meg: „Ez ellen a halálos betegség (ti. a kisebbségi ember erkölcsi betegségei: személyi, családi és csoportarcok, mindennapi kínzó életgondok, az élet kiélhetésének egyre reménytelenebbé váló útjai, kicsinyes érdekellentétek stb.) ellen küzdeni, valljuk meg, csak olyan etikai elszántsággal lehet, amelynek nagyszerű példáit szolgáltatják ugyan a kisebbségek egyes egyéniségei, sokszor a nép egésze is, az emberi világ szomorú valóságában ennek *állandóságáról* beszélni naiv optimizmus lenne.” Ez nem az igehirdető és nem a teológus szava. Így a lírikus és a történelemfilozófus beszél. A keresztyén ember tudja, hogy ezek a bűnök és minden bűnök nem a történelmi helyzetből nőnek ki, hanem az ember romlott természetéből, és tudja, hogy ezekkel a bűnökkel kisebbség és többség egyaránt rakva van, és tudja, hogy ezek a bűnök a Krisztus visszajövetelével beálló világvége előtt soha meg nem szűnnek *minden ember* életét szüntelen nyomorgatni, mert ezek a bűnök a mi ó-emberünk valóságának a jelei, de a keresztyén ember nemcsak ennyit tud, hanem tudja azt is, hogy Isten ezeket a bűnöket a megtérőknek megbocsátja, az ezek elleni szakadatlan komoly harcban az övéit Igéje és Szentlelke által szüntelenül megerősíti, és mindenekfelett fenttartja a végső győzelemben való reménységet. Igenis, keresztyén szempontból csakis ennek a küzdelemnek az *állandóságáról* lehet és kell beszélni, éspedig nem reménytelenül, hanem hívő reménységgel tele.

Ezt az inkább kiegészítést, mint kiigazítást nem Makkai ellen, hanem Makkai helyett tesszük meg azok előtt, akik őt mint igehirdetőt Isten kiváló eszközének ismerték fel.

IV.

Azt mondtuk fentebb, hogy Makkai írása emberi beszédet tartalmaz, egész valójában emberi jel. Most összefoglalásul még arról kell nyilatkoznunk, hogy *mi a jelentősége a keresztyén ember előtt egy egészen emberi beszédnek?* Ha azt az emberi beszédet felelősségteljes és hitelt érdemlő ember mondja, aki az életnek azt a darabját, amelyről beszél, jól ismeri, és ennek már máskor is jelét adta, akkor azt a puszta emberi beszédet is *nagyon komolyan kell venni*. Ha az orvos azt mondja, hogy egy hozzánk tartozó komoly beteg, semmi szín alatt nem szabad e jel mellett minden további nélkül egyszerűen továbbmenni. Sok minden fog abból következni, amit az orvos mondott. Jobb ápolásról, hasznos orvosságról, további jó tanácsokról fogunk gondoskodni, nagyobb felelősséget fogunk az illetővel szemben mutatni. De ezenfelül nagyon komolyan számolunk a halál lehetőségével is, noha nem szűnünk meg abban reménykedni, hogy az utolsó szó, a döntő szó az Istené. Nem biztos,

hogy a kisebbségi létforma erkölcstelen és okvetlenül halálra vivő létforma azért, mert Makkai Sándor ezt mondja róla, de erről a lehetőségről minden-
esetre komolyan kell gondolkoznunk, mert olyan valaki mondja, aki ezt a
létformát és ennek halálos vonatkozásait saját tapasztalatából ismeri. Nem
ismerjük el a Makkai szavát egyetlen és utolsó szónak, még utolsó előtti
szónak sem, annál inkább, mert ebben az esetben saját maga is csak utolsó
előtti szót megelőző emberi szónak ítéli a maga beszédét, de azért mégis
komolyan vesszük és arra használjuk, hogy mint egy *aláhúzást* odaillesszük
Isten Igéjének azon szavai alá, amelyek a halálról és a megsemmisülésről,
Isten ítéletéről szólnak. Azért, hogy az ítélet lehetőségéről nehogy megfeled-
kezzünk. De nemcsak ezért, hanem azért is, hogy Isten kegyelme e mögül a
sötét aláhúzás mögül még inkább kiragyogjon. A keresztyén ember azzal ad
Makkai Sándor elégiájának igazat és egyben azzal nem ad annak igazat,
hogy rádöbben a halál és pusztulás lehetőségére, de itt nem áll meg, hanem
odamenekül a bűnbocsátó kegyelmes Isten karjaiba, és az ő segítségével még
határozottabban felveszi a bűn elleni örök küzdelmet. Aki igazán keresztyén
szemmel olvassa ezt az írást, az nem süllyed még jobban bele a maga
terméketlen, borúlátó tétlenségébe, hanem a cikkből elősüvítő metsző hideg
széltől felkorbácsoltatva még inkább követi a megtérő bűnös új életének útját.

72.

Csuka Zoltán – Makkai Sándorhoz

Budapest, 1937. április 1.

Méltóságos Uram!

Mellékelten tisztelettel megküldöm Méltóságodnak a jövő évre tervezett kisebbségi könyv- és sajtókiállításunk emlékiratát, amely egyben meghívó is munkaközösségünk nyolcadikai értekezletére. Nagyon kérem Méltóságodat, hogy ha akkor Budapesten tartózkodnék, szíveskedjék bennünket megjelenésével megtisztelni.

A *Láthatár* áprilisi számában bizonytal nem került el Méltóságod szíves figyelmét Paál Árpád dr. cikke, amely eddig – úgy hiszem – a legkomolyabb megnyilatkozás Méltóságod februári cikkével kapcsolatban. Paál Árpád dr. egyébként a pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet márciusi válaszára is reflektált, de nem nyilvánosan, hanem levélben, amit egyenesen az intézetnek küldött meg. Faluhelyi professzor ezzel kapcsolatban arról értesített, hogy az intézet a *Láthatár* májusi számában kíván dr. Paál Árpád különvéleményével foglalkozni.

Egyébként a nagy vihar most már teljesen elcsendesedik, s azt hiszem a *Láthatár* májusi számában – amikor is Szekfű Gyula professzor úr meglehetősen rövid véleményét is leközzöljük – a magunk részéről is befejezzük az ügyet, s átadjuk a szót Méltóságodnak, aki az egész vitát lezárhatja, s megadhatja konklúzióit. Ezt a júniusi számban gondolnám közölni, annál is inkább abban, mert az lesz a könyvnapok szám, viszont a könyvnapok alkalmával az idén ismét szeretnék kisebbségi ankétet rendezni.

A rendelkezésemre álló s Méltóságod írásával kapcsolatos cikkeket még ezen a héten eljuttatom Méltóságod címére.

Nagyon kérem Méltóságodat, szíveskedjék majd közölni velem, hogy maga részéről helyesli-e ezeket a terveket, s számíthatunk-e arra, hogy a vitázó cikket a júniusi szám részére megkaphatjuk?

Méltóságod szíves válaszát kérem és vagyok nagy tisztelettel és szeretettel:

Csuka Zoltán

73.
Csuka Zoltán – Makkai Sándorhoz

Budapest, 1937. május 3.

Méltóságos Uram!

Debrecenből visszatérve már várt rám a *Magyar nevelés, magyar műveltség* – valóságos élményt jelentett számomra ez a kötet. Úgy érzem azonban, hogy a Láthatárban nálam sokkal hivatottabbnak kell a könyvvel foglalkoznia (jómagam az újvidéki Reggeli Újságban számolok be róla) – s ezért Imre Sándor professzor urat kértem fel, hogy a könyvvel foglalkozzék. Ő nemrég megígérte, hogy a Láthatárnak hosszabb tanulmányt ír, s általában szívesen vesz részt munkánkban, s bár válaszát leghamarabb holnapra várhatom, semmi kétségem, hogy kérésemet teljesíti.

Júniusi, könyvnapi számunkat különösen értékesnek tervezem; ez alkalommal először adunk műmellékletet, nyolc oldalon mutatjuk be az erdélyi képzőművészek mostani budapesti kiállításának jelentősebb alkotásait. Ebben a számban közlöm Oskar Wittstock érdekes tanulmányát *A népismerlényegéről és céljairól*, s ugyancsak ebben a számban hozom a múltkor említett délszláv nemzeti eszme ismertetését.

Mivel ez a szám különösen jelentős lesz, s a Láthatár életében is fontos állomást jelent, ugyanakkor szeretném bejelenteni a múltkori beszélgetésünk során felmerült ankét tervét. Ezért meg is írtam a Láthatár részére ezt a bejelentést, s mellékelten megküldöm Méltóságodnak, azzal a kéréssel, hogy lehozatalához szíveskedjék beleegyezését adni. Amennyiben Méltóságod a bejelentés valamely része ellen kifogást emel, méltóztassék közölni velem, vagy egyszerűen kihúzni, vagy kijavítani, szívesen fogadom a korrekciót. Múltkori beszélgetésünk után meg vagyok győződve arról, hogy az ankét most bejelentett formája Méltóságod tetszését is megnyeri, s az ankét megnyitását és annak összegezését vállalni méltóztatik.

A *Nem lehet*tel kapcsolatban pedig találtam egy áthidaló megoldást, amit szintén idemellékelek, s ugyancsak Méltóságod szíves beleegyezését kérem. Azt hiszem, a befejezésnek ez a formája a legkedvezőbb a Láthatár és Méltóságod részére is.

Méltóságod mielőbbi szíves válaszát kérem és vagyok nagy szeretettel és tisztelettel igaz híve:

Csuka Zoltán

Ankétunkra a következőket kérnénk fel:

Megnyitás: Makkai S. – Szekfű Gyula, Imre Sándor, Tavaszgy Sándor, Németh László, Ottlik László, Ottlik György, Ravasz László.

Összegezés: Makkai S. Természetesen a kiválasztás és döntés egyedül Méltóságodé.

Ui. A mellékelt két kézirat szíves visszaküldését kérem.

74.

Szekfű Gyula

A Nem lehet

Makkai Sándor cikke, melyről az igen tisztelt szerkesztőség az én véleményemet is kéri, nem tartozik sem a „kisebbségtudomány”, sem semmiféle racionális kategória körébe; a szerző érzésvilágának megrendítő kifejezése akkor, amikor éppen felszabadult a nyomás alól, és az első szabad pillanatban, még félig öntudatlanul, megkísérli szenvedéseinek leírását. A kisebbségi kategóriát nálunk, mai határaink között, mindenki hajlandó az érzelmeken keresztül nézni, s így nekünk valóban nincs mit csodálkoznunk, még kevésbé fennakadnunk azon, hogy a kisebbségi élet egy vezető egyénisége, amikor elhagyva a végzettől kijelölt őrhelyét, s mikor már lehet beszélnie, nem kötik sem az adott viszonyok, sem saját véreinek az érdekei, miket meggondolatlan szóval is veszélyeztethet: megszólal és kebléből jajkiáltás tör elő. Nem lehet! Ez az értelme szerény nézetem szerint Makkai Sándor felkiáltásának; alapjában véve nem is értelem ez, hanem érzelem, megdöbbenő sötét hangulata a művelt magyar embernek, aki átment a kisebbségi sorson, hideg, közömbös külsővel...

Kivetnivaló tehát, ily lelkiéleti meggondolások után, nincsen Makkai mostani magatartásában, s legkevésbé van jogunk nekünk, itthoniaknak bírálni az ő szavait, mikor mi sohasem mentünk át azokon a szenvedéseken, amiket egy humanista magyarnak kell túrnie a kisebbségi sorsban, ahol, azt is elismerhetem, a tudomány önálló művelésére valóban alig van lehetőség, hiszen könyvtárak, egyetemek, laboratóriumok mind az államnemzet kezében vannak. Akik bírálhatják, azok az ő otthon hagyott kisebbségi társai, az ő évtizedes szenvedéseinek osztályosai. Amilyen kitűnő elme ő, bizonyára tisztában volt cikke megírásakor azzal, hogy az otthon maradottak nem fogják helyeselni végső következtetését, a *Nem lehetet*, azon egyszerű okból, mert nekik *lehet*, mert hiszen *kell*. És ha mégis elmondta panaszát, és elátkozta a kisebbségi életet – mert hisz egyebet alig tett –, ezzel csak azt bizonyította, hogy kisebbségi sorsában felgyülemlett keserűségét semmiféle meggondolással vagy tekintettel nem tudta többé magába fojtani, ki kellett törnie annak, amikor megint többségi nép tagjának érezhette magát. Az összehasonlítás közte és kisebbségi volt társai közt nem előnyös számára: ő bizonyára hős volt, amikor mindezt éveken át megszakítatlanul elviselte, de most letéve a fegyverzetet, keserűen tenyerébe hajtja fejét, és elgondolkozik az elmúlt szenvedéseken; ott maradt társai azonban ma is hősök, és annál inkább helytelenítik mostani attitűdjét, minél inkább tudják magukról, hogy mindig, mindvégig, a sírba omlásig hősök lesznek, mert kell hogy azok legyenek, hiszen hősiesség nélkül nincs manapság kisebbségi életlehetőség.

Az egész ügy tehát nem alkalmas tudományos, de még politikai tárgyalásra sem, s ezért nyugodtan elhagvhatjuk Max Hildebert Böhmöt és „népi” konstrukcióit, melyeket az igen tisztelt szerkesztő úr említ, s amelyek nagyon jók lehetnek a német kisebbségek számára, akiket hatalmas anyaországuk védelmez, de nem segítenek rajtunk, akiknek egész társadalmi és államgondolkodásunk más, mint a németeké. Mindenféle kisebbségtudománynál és elméletnél többet érne egy kis tisztességes nemzeti kataszter, nemzeti kúriák, bizonyos hatóságoknak (pl. iskolaszékek) nemzeti alapon szétválasztása, amint erre próbák történtek a világháború előtt Ausztriában. Bármennyire pesszimista vagyok is Közép-Európa s a benne élő kis népek jövőjét illetően, mégsem tartom kizártnak az egykori morvaországi, galíciái stb. kisebbségvédelmi rendszer megvalósítását és kifejlesztését a kisebbségi magyarság javára. És ha ez egyszer sikerülend (az odavezető utat a mi itthoni politikusainknak kell megtalálniuk), keserűség és hősiesség egyként eltűnhetik a kisebbségi életből, melyben akkor majd normális, az emberi méltóságnak megfelelő élet lesz az uralkodó. Az, amit Makkai annyira nélkülözött, s amit oly erősen kíván ő kisebbségi testvéreinek.

75.

Dr. Belohorszky Ferenc

Hogy is lehet?

A *Láthatár* februári számában Makkai Sándor *Nem lehet* címen cikket írt a kisebbségi sorsról, s a humánus szempontjából megállapította, hogy a kisebbségi sors nemcsak politikai, hanem főként erkölcsi lehetetlenség. A mélyen szántó gondolatnak és határozott, logikus megvilágításnak aránylag igen kicsiny visszhangja támadt. *Komolyan* vele csak a *kisebbségi sorsban élő magyarok foglalkoztak*. Idehaza pedig néhány újságcikken kívül eleddig csak a pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet nyilvánított véleményt. Ez a tény magában véve is sokat mond, mert *rávilágít arra, mennyiben érdeklődik társadalmunk a kérdés iránt*. Nincsenek megoldások, vagy nincsenek emberek, akiket ez érdekelne? Úgy érzem, hogy felelet azért volt kevés, mert Makkai írásának társadalmunk is nagy percentben igazat ad. Ebben a hitben vállalkoztam arra, hogy a kérdéshez néhány igénytelen szóval én is hozzászóljak.

Előre is ki akarom jelteni, hogy nem fogadom el teljesen Makkai véleményét, valóban igen sötét, kevés kilátást nyújtó megállapításait. Ám azok közé sem sorozom magamat, akik belenyugodva e jelen helyzetbe, azt elviselhetőnek, sőt talán mindenképp természetesnek találják. Azt a hitet sem szeretném véleményemmel kelteni, hogy továbbra is csak elméleti síkon maradva kísérlem meg a kérdést talán egészen elmellőzni. Teljesen egyetértek ui. Csuka Zoltánnal, hogy a kérdést most már a *hogyan lehet* szemszögéből kell megvizsgálni, s nem a lehet vagy nem lehet örök vitájába elmeríteni. Hogy azután a megoldások gyakorlati útját a politika miként határozza meg, az más kérdés lesz; de hangsúlyozni akarom, hogy a *hogyan lehet* megoldásnál egy mindenképp öntudatos és nemzeti érzésű társadalom életében a gyakorlati politikának igen kevés szerep jut, s viszont a széttagolt, nemzeti érzésében megfogyatkozott nép politikai fortélyossággal sem érhet el jelentősebb sikereket. Ezt le kell szögeznünk, nehogy elmélkedésünk is légüres térben mozgó, s így alapjában megtámadható legyen.

Meggyőződésem, hogy a kisebbségi lélek elválaszthatatlan az anyaországitól. A kisebbségi lélek az anyaországának minden rezdülését megérzi, átérzi, s lelki fejlődése egyenes arányban halad azokéval, akik a nemzeti élet teljességét élhetik. Az anyaország minden bánata, fájdalma százszorosan érződik meg a kisebbségi léleken, minden öröme visszhangot kap a kisebbség nehéz sorsában is. Nyilvánvaló tehát, ha a kisebbségi sorsban élő magyarok azt látnák, hogy az anyaországban élők a törpeség átkait (Makkai szavával élve: személyi, családi és csoportarcok, mindennapi kínzó életgondok, az élet kiélhetésének egyre reménytelenebbé váló útjai stb.) és az ezekből folyó következményeket (Makkai megállapítása szerint: saját gondoljaiknak, érdeke-

iknek és értékeiknek túlbecsülését) egy magasztosabb és nemesebb közös eszméért való hitben és érzésben le tudják vetkőzni magukról, s náluk is a mindennél fontosabb közérdek töltené be az életük eszményét, akkor nyilvánvalóan megkisebbednék a kisebbségekben is az átkos törpeségérzet, mely sorsuk természetes, szomorú velejárója. Ősi forrásnak éreznék az anyaországot, ahová felüdülni és életet, ihletet meríteni jönnének újabb harcaik könnyű elviselésére. Mert erkölcsi lehetetlenség csak akkor lesz az elviselés, ha az anyaországban azt láthatják, hogy az otthon maradottak megtörve, széttépve és elszakítva egymástól, a nemzeti élet teljességében élve sem képesek egyéni gondjaikat, a törpeség átkait levetkőzni magukról – ha azt látják, hogy odahaza csak baráti összejövedeleket és vacsorák alkalmával magas röptű toastokban, átkos kifakadásokkal az utódállamok ellenében keresnek „lelki kapcsolatot” a kisebbségekkel. Nem átkos kifakadásokra, nem magas röptű toastokra van szükség, hanem cselekedetekre, tettekre, olyan komoly munkára, ami a lélekből fakad, aminek mély és komoly, termő haszna is lehet. Nem baráti asztaltársaságok borozgató összejövedeleire van szükség, hanem határozott összefogásra és szervezethez.

Ebből a meggyőződésből kiindulva kell elkészíteni az itthoni feladatokat, s megvilágítani a szükséges tennivalókat. Ezek a tennivalók egyfelől a felnőttekre vonatkoznak, másfelől a jövő nemzedék életkorába vágnak. Mondhatnám: az egyik példamutatóan, a másik ránevelően fontos intézkedés volna.

A felnőtteknek, a magyar társadalomnak tisztában kell lennie azzal, hogy *ma minden magyart számon kell tartani*. Főként azokat, akik nagy tömegben, nem is oly régóta élnek kisebbségi helyzetben. Meglevő kisebbségi szervezetünket intézményesen kell megreformálni, s a komoly számontartás programját megvalósítani. Ennek legelső ténykedése az, hogy a kisebbségekkel minden viszonylatban kapcsolatot kell keresni. Közös munkával és egyénileg egyaránt. Levelezésekkel, különféle utazásokkal, kulturális eszmecesterekkel, irodalmi és művészi körutak rendezésével kell megkeresni a lehetőségeket az utódállamok népeivel való kapcsolatok elmélyítésére. *Irodalmi társaságainak egyik fő feladata éppen az volna, hogy a magyar kisebbségek szellemi munkáját terjesszék, magyar írók és művészek körútjait megrendezzék, támogassák*. Mindez idáig is helyel-közzel megtörtént. Legfeljebb rendszeresíteni kellene ezeket, az elébük tornyosodó akadályokat mindenképp leküzdni. De ezzel megelégedni nem elég. Az anyaországiak lelkébe mindenképp át kell itatni a kisebbségekkel való *komoly törődés gondolatát*. Nem szabad annak megtörténni, hogy előkelő lapok téves beállítású és teljesen helytelen irányú cikkeket tegyenek közzé a kisebbségek életéről, mint ahogy az elég gyakran sajnos megtörténik. De annak sem szabad megtörténni, hogy teljesen tájékozatlanul hagyják a közönséget a kisebbségek életéről az anyaországban, mert ez is merő bűn volna. Az újság, irodalom, mozi, színház, közművelődés számtalan intézménye, testülete, népfőiskolák stb. útján terjeszteni kell a kisebbséggel való törődés, a problémával való foglalkozás gondolatát. És ha például kétes értékű filmek tömegeket vonzanak, akkor bármely eszközzel meg kell valósítani azt is, hogy a szórakozás eme igen olcsó fajtája mellett a kisebbségi

kultúra terjesztésére is jusson ennek a tömegnek a pénzből és érdeklődésből egyaránt. Emellett rá kell ébreszteni társadalmunkat arra, hogy *saját nagy problémáinkat ölbe tett kezekkel, a másra várás, másra utalás patópáloskodásával sohasem tudjuk megoldani.* Népi életünk nem egy vajúdo kérdése nem fog sohasem igazán megoldódni a mi lelkiületünk és szociális lelkiismeretünk felébresztése nélkül. Amíg ezer pengős havi jövedelemmel bíró, gond nélkül élő kis, talán éppen gyermektelen családok havi 1 pengős jótékonyssággal akarnak szociális kötelességeiknek eleget tenni, addig nem várhatjuk a kisebbségi sorsban élők helyzetének megjavítását sem. *Mert a belső nyomor láthatatlan utakon kifelé is hat, megöli azokat az érzéseket, azokat a legszen- tebb gondolatokat idebent, odakint egyaránt a legmagyarabb lélekben is.* Belső megújulás *nélkül nincsen* a kisebbségi léleknek sem igazi felszabadulása!!!

De még nagyobbak a feladatok a jövő nemzedéket illetően. Csak a vak nem veszi észre, hogy a felnövő újabb nemzedékek számára nem probléma már a kisebbségi élet, nem azért mintha a megoldás felé törekednének, hanem azért, mert létezéséről a legtöbb helyen nem is tudnak igazán. Tudják, hogy vannak ilyenek is, de hogy milyen életet élnek, milyen kötelességeik vannak nekik velük szemben – azt már nem ismerik. Múlhatatlanul szükséges tehát a nevelésnek e téren a *meglevő helyzet komoly, nyugodt és higgadt* feltárásával a jelen felé fordítani az ifjúság tekintetét. Népiskoláinkban is, de főként a szellemi elitet nevelő középiskolákban kellene erre nagy gondot fordítani, mondhatnám, központi gondolatkörré tenni az egész nevelési irányzatban. Ma sokat hallunk az életre nevelésről. Mi ez, ha nem a meglevő kisebbségi problémák felfedése az ifjúság előtt, a testvéri és közösségi, öntudatos nemzeti élet minden jegyének az ifjak lelkébe való égetése.

Három nagy kérdés van ma előttünk: az egyik a népi, a másik az állampolgári, a harmadik a kisebbségi élet problémátömege. Mindhárom kérdésre határozott feleletet kell adnia a nevelésnek. Népi szempontból beléjük kell nevelni a magyarság legértékesebb, a legszebb erényeket őrző rétegének a szeretetét, komoly megértését, s minden szempontból való felkarolását. Meg kell ismertetni őket a széplelkeket és európeér gondolkodókat izgató öncélú irodalmi, tudományos és filozófiai problémák helyett a magyar néppel személyes élmény alapján, az intuitív beleélés módszerével. Élménnyé kell alakítani bennük a földhözköttöttséget ugyanúgy, mint az állampolgári erények, kötelességek hordozását is. A jövő nemzedéket nem az állampolgári jogok követelésére kell ránevelni, hanem a kötelességek hordozására, minden körülmények közt való viselésére, az önzetlen közszolgálat kötelességszerű teljesítésére. Foglalkoztatni kell őket a kisebbségek életével, helyzetével, szellemi életének minden mozzanatával, élményesíteni kell bennük a kisebbségi élet minden fázisát, meg kell szeretetni velük azokat, akiket nem ismernek, de akikkel egy közös történelem, múlt és jelen, jövő kapcsolja őket össze. A kisebbségekkel egy sorsközösségben élő nemzetek szellemi élete, minden értéke éppúgy részévé legyen a jövő ifjúságnak, mint a hazai, hogy teljesen igazságosan, nyitott szemmel ítélhessen a maga sorsa felett. Mindennek részletes és alapos

kifejtése nem lehet itt feladatomban, mert csak problémát vetek fel, s mert a módozat inkább szakfeladat volna. (Vö. a szerző értekezését: *Magyar problematika a középiskolában*. Bp., Kir. Magy. Egyet. Nyomda.)

Azt hiszem, odavetőleg is elég ennyi. Elég, mert a problémák kifejtése is elég feladatot ad azoknak, akik ezzel komolyan foglalkoznak. S meggyőződésem, hogy ez a kisebbségi probléma alfája és omegája. Lehet vagy nem lehet? Szerintem a felelet csak az adott megoldás gyakorlati megvalósításán múlik. Zrínyinek az a mondása, hogy „akinek nem borja, nem nyalja” – leginkább a kisebbségi kérdésre tartozik. *Ha magunk nem keresünk komoly megoldásokat, ha magunk nem keresünk a megoldásokhoz gyakorlati utakat, akkor felesleges az egész kérdésről beszélni is.* S ennek a megoldáskeresésnek első útja nyilván csakis önmagunkból indulhat ki, a példamutató és ránevelő út kettősségéből. Azt mondhatják, hogy mindezzel keveset segítünk a kisebbségeken, mert közvetlenül nem segíthetünk rajtuk. Tévedés! Gondoljunk csak a német kisebbségi példára. Egy 70 milliós nép, amelyik nem feledkezett meg sohasem kisebbségeiről egy államban sem. Nem is vesztett el egy németet sem sohasem. S ha ők megengedhették mindig maguknak azt a fényűzést – mi, akik csak 9 millió vagyunk, nem mulaszthatjuk el ezt a kötelességet. *Kötelességet, mert különben hamarosan arra riadunk, hogy idebent a magyar lélek meghal, kint pedig a sors kegyetlen rendelése folytán külső okok miatt elsenyved, elpusztul.* Sohase feledjük el, hogy egy kis nemzet kisebbségeivel él és bukik. A kisebbségek tragikus elsenyvedése magával viszi az anyaország lelkét is. A mártírhalállal együtt jár a nemzet teljes elmerülése, ahol azonban emberek és népek szemében nem ülhet még gyászkönyv sem.

Mindent egybevetve: a kisebbség csak addig erkölcsi lehetetlenség, míg az anyaországban élők minden egyéni gondja nagyobb a kisebbségeknél s annál, ami a kisebbségekkel történik. Mihelyt minden nemzedék idehaza is számon tartja őket, foglalkozik velük, s ők érezhetik, hogy igazi testvért ölhetnek magukhoz, nemcsak a vér, hanem elsősorban a *lélek* jogán – akkor a kisebbségi sors elviselése, mint Istentől kimért út és élet, csak felmagasztosulás lesz. Rajtunk áll tehát elsősorban, hogy a lehetetlenségből lehetőséget, elviselhető áldozatot tudjunk a kisebbségeknek teremteni.

76.

Faluhelyi Ferenc

Mi nem lehet? Néhány gondolat a kisebbségi életlehetőségről. Válasz

Makkai Sándor, volt erdélyi ref. püspök úr tollából cikk jelent meg erről a kérdésről a *Láthatár* februári számában. A cikk címe *Nem lehet*. Ez a cikk nagy hullámokat vert. Intézetünk *Mi nem lehet?* címmel körvonalazta álláspontját Makkai Sándor felfogásával szemben. Azóta ezen cikk körül egyre tovább gyűrűznek a vitahullámok, és e viták során sajnálattal kellett megállapítanunk, hogy a *Láthatár*ban megjelent cikkünket egyesek félremagyarázták.

A Makkai Sándor által élettörvénynek hirdetett felfogással, hogy a kisebbségi kérdés megoldhatatlan, szembefordultunk. Hangsúlyoztuk a probléma megoldhatóságát s azt, hogy a kisebbségi sorsot nem tartjuk sem emberhez méltatlannak, sem erkölcsileg lehetetlennek.

E válaszunkból egyesek azt vélték kiolvashatni, hogy Intézetünk a Mello Franco által a Nemzetek Szövetsége 37. tanácsülésében jellemzett és a Tanács által helyeselt kisebbségi kategória alapján áll. Azon hírhedt elmélet alapján, mely szerint a kisebbségi jogvédelem nem a külön népegyéniségek megőrzésére szolgál, hanem csak arra, hogy előkészítse a kisebbségeknek a néptöbbségbe való áthasonulását. Azon felfogás alapján, mely a Párizs környéki békeszerződések szellemét jellemző irányzatossággal a kisebbségi jogot is úgy kívánja formálni, hogy az az utódállamok érdekeit szolgálja.

E hivatalosan jellemzett kisebbségi kategóriának elfogadása a magyarság elszakított egyharmadáról való örök lemondást jelentené.

Nemcsak ezért, a kérdésnek belénk vágó természeténél fogva, de általános kisebbségtudományi szempontból sem tehetjük és tettük magunkévá ezt a felfogást. Az ilyen kisebbségi kategóriát mi is lehetetlennek tartjuk politikai, jogi szempontból és az emberi jóságésmény felé való törekvés szempontjából.

Mikor mi nem írtuk alá Makkai Sándornak a kisebbségi sors lehetetlenségét *általában* hirdető állásfoglalását, akkor mi nem a Mello Franco-féle kategóriába szorított kisebbségi sorsról beszéltünk, hanem arról a kisebbségi sorsról, amelynek a mai visszaesett alakulástól a kisebbségi autonómiáig fejlődő formái vannak. Ha ma, a nemzetek éles szembenállásának idején egyelőre úgy is látszik, hogy a kisebbségi kérdés nagyon távol a megoldást jelentő ideáltól, a kezdet kezdetén áll, az még nem jelenti azt, hogy a fejlődés egyszer s mindenkorra megakadt, s a megoldás sohase fog bekövetkezni.

Jogilag és ezzel párhuzamosan erkölcsileg – és most a vita tárgyánál fogva ez az erkölcsi szempont a fontos – elszakított kisebbségeink helyzete

valóban rendkívül nehéz. De annak élettörvényként való hirdetése, hogy ebből az állapotból nincs felemelkedés, s a fejlődés útja örökre el van zárva, az „úgyis hiába minden” lelkületnek beültetését jelentené hősi küzdelmet harcoló elszakított kisebbségeinkbe! Ennek az elfogadása millióink összeroppanását és elvesztését idézné elő. És éppen ez a lemondás vezet arra a gondolatra, hogy, ha már emberi kisebbségi sors lehetetlen, akkor teremtsük meg a beolvadással lehetséges emberi sorsot!

Az elszakított kisebbségek mai sorsánál kegyetlenebbet nehéz elképzelni, de a kitartás hiábavalóságának vallása s a küzdelem feladása a halált jelentené, mielőtt még felébredne Európának majd két évtizede mélyen alvó lelkiismerete.

A *Láthatárban* megjelent cikkünknek azt a részét, melyben meggyőződésünket hangoztatjuk, hogy Közép-Európában, a nagy néptarkaság területén a jövőben is lehetetlen az állami határoknak a nemzeti határokkal egybeeső megvonása, szintén félremagyarázták és alkalmasnak találták arra, hogy a nemzetközi közvélemény ezt a magyarság lemondásának tekinthesse elszakított egyharmadáról, a kis-magyar részletekről.

Ismerjük a történelmet, mely nem mutat megkövültséget és megváltoztathatatlanságot, hanem fejlődést és haladást hirdet. Meggyőződésünk, hogy amint a mai határok megváltozása el fog következni, épp úgy be kell következnie a kisebbségi sors javulásának is, s az új, igazságosabb határok között élő kisebbségek meg fogják találni a fejlődést és a kisebbségi sors emberhez méltó, ideált megközelítő kiteljesülését. Meggyőződésünk azonban az is, hogy kivált Közép-Európában, népi kisebbségek létezését a legigazságosabb határok mellett sem lehet elkerülni.

77.

Bányai László

A kisebbségi jövő kérdése

1. A magyar sorskérdéseket mindinkább az uralmi célokat követő hivatalos nyilatkozatok sajátítják ki. A népérdek az anyaország közvéleményében is mind kevésbé tud szabadon megnyilvánulni. A „viharsarkokat”, ha nem tudják lecsendesíteni, a könyvet kobozzák el; a felkelések visszajáró szellemeit, ha nem tudják elűzni, a drámát tiltják le; ha a népben végigfutó morajt nem tudják lefékezni, legalább a cikket törlik, amelyben szavakra talál. Annál simább az útja a „felelős politikai tényezők” szózatának, amely hol a német, hol az olasz hatalmi törekvések hangszerelésében alkudozik a magyar jövőről.

Csoda-e, ha ezek után elég egy őszinte hangsúly, a valóságos problémákhoz való elszánt hozzányúlás, függetlenül elvi tételeitől, hogy hullámot verjen és megtermékenyítse az elfásult agyakat?

Három hónapja, hogy Makkai Sándor megírta *Nem lehet* című cikkét a kisebbségi jövőről a budapesti *Láthatárban*, s most higgadtan megállapíthatjuk, hogy hosszú idő óta nem volt olyan nemzetpolitikai kérdés, ami úgy megmozgassa határokon innen is, túl is a magyar közvéleményt. Nemcsak a kisebbségi kérdést emelte ki a bennfentesek és kabinetirodák süllyesztőiből, hanem vele együtt egyetemes nemzeti létkérdéseket is, s igen sok olvasóban azt a népe során elvérző hangot idézte föl, ami Zrínyi és Ady öröksége.

De ha ebben a cikkben találunk is a kisebbség fölötti aggodást, a Zrínyi- és Ady-tanítványok megingathatatlan sorsvállalását s bizalmát a nemzet jobb erőiben hiába keressük benne. A volt szabadelvű erdélyi író, református püspök és kisebbségi szellemi irányító mintha derékbátörést igyekezne igazolni elméletével a kisebbségi sors reménytelenségéről.

„Nem lehet” – már a cím is ezt hirdeti. Nem lehet, szerinte, a kisebbségi népet beilleszteni sem a politikai, sem az erkölcsi világrendbe: halódó nyomorúságával szégyene és vádlója az emberi társadalomnak, megoldáskeresései beleütköznek a nacionalista „korszellem” sodrába, s a fölötté összecsapó „történelmi hivatású” imperializmusok végképp hullámsírt szántak neki.

Nem lehetett! – hangzik ki a mentség. Mert gondolatmenete *egyéni* útjának görbét követi, azt az utat, amelyen ő a jövőtlennek vélt kisebbségi nyáj pásztorságával felhagyva Magyarországra vándorolt. A kisebbségi közösség „lét vagy nemlét” kérdésére minduntalan Makkai személyes válsága vet árnyat. A cikk ellentmondásain a félmegoldásokban felőrlődött ember lelkiállapota ütközik ki.

A hozzászólók jó része – elvi tételeit megkerülve – meg is elégszik azzal, hogy Makkai személyes magatartásával szálljon vitába. Célzások hangzanak el, s a kisebbségi közvélemény már kezdi Makkait is azok közé sorolni, akik

számára a kisebbségi közéleti szereplés csak ugródeszkául szolgált a határon túli méltóságához. Makkait azonban kétségkívül egész erdélyi munkaköre a kisebbségi önvédelembe kapcsolta, minden hátsó gondolat nélkül, s ha ez a múlt fokozza is társadalmi felelősségét mai állásfoglalásával szemben, érvei elsősorban ellenérveket várnak és nem erkölcsi ítéletet.

2. Sajnos, a kisebbségi jövő problémáját, amit Makkai kegyetlen valóságként dob elénk, úgy a magyarországi, mint az erdélyi válaszok a hivatalos politika járszalagához kötött tartózkodással tapogatták körül. A kibontakozásra váró öncélú kisebbségi törekvés csak itt-ott bukkan fel a vitában, s helyette például Hegedüs Nándor cikkében (*Szabadság*, 1937. febr. 12.) s a pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet nyilatkozatában (*Láthatár*, 1937. március) a kisebbségi népek százados türelmére kapunk oktató példákat (szinte a „szegénység mindig volt és mindig lesz” vigasztaló hangnemében). Nem véve észre, hogy ezzel a kisebbségi jövő kérdését éppúgy útvesztőbe lehet juttatni, mint Makkai viaskodó halál-szemléletével.

Pedig Hegedüs is arcvonalnak ismerte föl a kisebbségi sorsot, amit elsősorban vállalni kell, akárcsak Szász Endre, aki kemény, de kihagyástalan őszinteségű vádjában (*Keleti Újság*, 1937. febr. 16.) a kisebbségi élet malomkövek közt őrlődő keserű mindennapját szólaltatja meg. (Talán ezért is érte annyi gáncs mindazok részéről, akiket feszélyezett ez a hang.) Állásfoglalásuknak – politikai helyett – inkább erkölcsi tartalmat adnak, amit Reményik Sándor a „nem lehet”-tel szemben egyetlen jelszóba sűrit: „lehet, mert kell!” (*Ellenzék*, 1937. febr. 21.)

Makkai azonban mondanivalóját nem annyira a címben, mint inkább ebben a mondatában foglalja össze: „A kisebbségi kérdés megoldhatatlan”. S erre egyedül Paál Árpád igyekszik pozitív feleletet adni (*Láthatár*, 1937. április), mikor „új népszabadsági fejlődést” emleget, s le meri írni, hogy „akármilyen nagy érdemei is vannak Arisztotélesznek, a rabszolgaság kérdésében még sincs igaza. Jöttek az emberi szolgálat más, szabadabb formái: a jobbagység, a bérmunka, a szervezett munkásság állapota, s még ki tudja, hol áll meg ez a fejlődés az uralom és a szolgálat viszonyában. Az egyes népek közé osztódott más népek csoportjaira nézve is hasonló fejlődésnek kell előállnia, ha humánusra, az emberélet tökéletesebb összefüggéseire és színvonalára törekszünk.”

Talán maga Paál Árpád sem mérte föl szavainak jelentőségét, amikor a nemzetiségek viszonyát az uralkodó nemzethez a „szolgáló” [osztályoknak] az uralkodó osztályokhoz való viszonyával hozza párhuzamba, mégha a teljes kibontakozás helyett csupán a függő viszony minőségi fejlődését látja is. Ott téved azonban, amikor valami helyén nem való kíméletből mindezt nem Makkai elméletével szemben állítja fel, hanem azt igazolva. Amikor végkövetkeztéseket elhallgatva olyan eszméket olvas ki a cikkből, amiket Makkai éppen megtagad benne.

3. „Az emberiség egységének öntudata”, aminek Makkai valamikor ünnevelt bajnoka volt, ma – szerinte – „a lehető legnagyobb hazugság”. Helyébe új eszmény, „a nemzeti öntudat soha nem ismert új értelmű kivirágása és

megteljesedése” lépett nála. „A nacionalizmusnak ez a fellángolása most már a jövőt alakító leghatalmasabb tényezővé vált” – írja, s a gondolkodó, aki annak idején a kisebbségi társadalom erkölcsi magasabbrendűségét és világhivatását hirdette a népek megbékélésében, a jövő pálmáját most a hódító nacionalizmusoknak nyújtja.

Makkai leszögezi, hogy „nem politikai szempontból” nézi a kérdést (s elméletének gyakorlati politikai vetületével mindvégig nem is mer szembenézni) – „hanem legmélyebb gyökerében: a humánus sorsát illetően”. S egy pillanatra csakugyan úgy tűnik, mintha újra a régi Makkai szólalna meg, aki néhány évvel ezelőtt a *Magunk revíziója* (1931) oldalain oly kisebbségi közösséget hirdetett még, „amely sohse zárkozzék el az emberiség egyetemes nagy érdekei és szolidaritása elől”. Az a „humanizmus” azonban, amit Makkai ma vall a magáénak, álhumanizmus, amely saját eszményeit becsmérli le, hogy aztán „az emberiséget nemzeti öntudatában újra feltalált Európában” találja meg átlényegülését.

A szavak megtévesztők, mert Makkai a kultúrát és haladást termő nemzeti öntudat képében az imperialista nemzetelméletet népszerűsíti, abban látja az emberi egyetemesség megnyilatkozását. S igaza is van annyiban, hogy a hódító hatalmak tényleg egyetemességre törnek, egyetemes uralomra *urbi et orbi*.

A nemzet azonban, ez a történelmileg kialakult közösség, az emberibb élet előfeltételeiért folytatott százados szabadságküzdelmében kovácsolódott össze. Szellemi örökségét a függetlenségi harcok átfogó, népi hagyományai, a haladás béklyókat feszítő közösségi tudata töltik be, s legalábbis történelmi visszásság, ha ebből ma a nemzeti magasabbrendűség és uralomra hivatottság fegyvereit gyártják más népek ellen, s a „nemzeti megbízhatóság” jelszavát a szabadságjogokból kisémmizésre ítélt tömegekkel szemben. Bármilyen frazeológiát használjon valaki, ez az „újfajta” nacionalizmus nem a nemzeti törekvések, hanem a terjeszkedő oligarchikus érdekek leszármazottja. S nem a nemzeti gondolat, hanem az ellene esküdött Szent Szövetség eszmeköre az, ami újraéled a földkerekség fölötti gyámkodásra szövetkezett támadó imperializmusok érdekhálózatában.

4. Már a háború előtt estek bírálatok azzal a felfogással szemben, amely a nemzeti kérdés kutatásánál csak az európai nemzetekbe ékelt idegen népcsoportokat vette figyelembe, teljesen megfélemezve a gyarmati és félgyarmati népekről, amelyeknek helyzete csak fokozatban különbözik az előbbiekéétől. Ebből a szempontból Makkai még *jobban szűkíti a kört*, mikor a békeszerződésekben látja a nemzetiségek „halálos ítéletét”. Megfélemezik arról, hogy a békeszerződések nemcsak uralkodó népek egyes részeit fokozták le kisebbségekké, hanem a népek önrendelkezési joga alapján, a wilsoni megfogalmazásban, igen sok nemzetiséget új, független államisággal rendelkező nemzetté avattak (Finnország, Lengyelország, balti államok, Csehszlovákia), másokat viszont a már fennálló anyaállamaikhoz kerekítettek (Románia és Jugoszlávia). Azoknak a tekintélyes más fajú néptömböknek pedig, amelyeket a szám jogánál fogva mint „kisebbségeket” egyszerűen a „többségeknek”

vetettek alá, bizonyos fokig nemzetközi jog igyekezett védelmet nyújtani a békeszerződések kisebbségi paragrafusai révén.

Igaz, ez a nemzetközi kisebbségvédelem alig terjedt ki a legelemibb életfeltételekre, s hatóereje még soványabb, de mikor valaki a kisebbségi probléma minden forrását a múlt háború kimenetelében látja (figyelmen kívül hagyva, hogy ugyanaz évszázados nemzetiségi elnyomást szüntetett meg például a hajdani Ausztria–Magyarország s a cári Oroszország, a „népek börtöne” területén), méltán felötlik azoknak a nemzetiségeknek a sorsa, akikről még plátói nemzetközi jog sem emlékezik meg. Többek közt, hogy csak az európaiak közül említsünk, a katalánok és a baszkok Spanyolországban, akik napjainkban teremtenek megoldást maguknak, ezzel is rácsafolva Makkai borúlátására.

A békeszerződések – sebeket szüntetve, újakat ütve – kétségkívül a háború utáni hatalmi egyensúlynak voltak a kifejezői, ami a maival nem azonos. De a népek sorsát a megváltozott hatalmi egyensúlytól tenni függővé olyan elv, amit méltányosnak semmiképpen sem fogadhatunk el, még kevésbé háború árán.

A kisebbségi jövő kérdése nem csupán a békeszerződéseké, hanem elsősorban a nemzeti függetlenségi mozgalmak hátralévő szakaszának az ügye, amely az emberiség kétharmadát érinti, s enélkül a népek jövőbeli zavartalan szabad társulása el sem képzelhető. Ide tartozik a függetlenségükben fenyegetett kis nemzetek kérdése is, amelyeknek külpolitikai helyzete párhuzamos viszonyba került a belpolitikai függőségben levő nemzetiségek sorsával. Nem csoda, ha napjaink legtragikusabb nemzetközi vetületű párviadala éppen a kis nemzetekben folyik, egyrészt a reakció, amely a népi érdeket feladva nemzetközi szolidaritást bont, s a támadó imperializmus kétes kimenetelű pártfogásába húzódik, másrészt a demokratikus erők közt, amelyek a békéért és népi szabadságukért frontot vállalnak a földkerekség tüzfészkeivel szemben.

5. Valójában egy kormányzat nemzeti volta attól a ténytől függ, hogy milyen mértékben bontakozhatnak ki benne a nép egészének életlehetőségei. A kisebbségi közületben a nemzeti eszme szintén a *tömegek* föltétlen érdekvédelmét jelenti, akkor is, amikor esetleg az anyaállam hivatalos politikája éppen úgy, mint az utódállamé nemzeti kizárólagosságot hirdet és parancsuralomra törekszik. Ennek az utóbbi helyzetnek a következménye az anyaállam befolyása alatt álló kisebbségi körökben: a csodavárás és gerinctelenség egyvelege, míg az *öncélú* kisebbségi politika valóban népiérdeket képvisel, a tömegek létalapját védi. Szükséges, törvényszerű partikularizmus ez, önösszeszedés, hogy a kisebbség helyzetének teljes tudatában és felelősségében építhesse ki nemzeti közösségét. Különvalóság, amely azonban az egységesebb jövőbeli összetételnek is gondját viseli, mikor népek közötti testvériséget ápol, és szorosabb kapcsolatba lép az uralkodó nép demokratikus erőivel.

A reakció ezzel szemben az emberi haladás, a szabadságjogok helyett *hatalmi* körök szolgálatában áll, s vagy megalkuszik, vagy a revansvágyat éleszti. Hol faltörő kosnak használja a kisebbségi politikát az utódállam ellen,

akkor is, ha annak demokratikusabb berendezkedése más magatartást követelne tőle (mint a Henlein-mozgalom Csehszlovákiában), hol meg alkotmányos jogköveteléseit is feladja, nehogy útjába álljon a kisebbségi érdekekre sújtó, de azonos elvű többségi parancsuralmi törekvéseknek (mint a romániai Magyar Párt egyik, a többségi szélsőjobb felé orientálódó szárnya).

A reakció nem tűri meg más államba szakadt népcsoportjainak öncélú igazodását, ami Makkai eszményesítő nyelvezetében így hangzik: „az új öntudat ereje és hevessége létesíti azt a helyzetet, hogy a nemzethez tartozó tömbök és egyének csak saját nemzetük szuverenitásának kötelékében találhatják meg az emberhez méltó élet lehetőségeit”.

Ámde a „nemzeti szuverenitás”-nak az a formája, ami Makkait átcsalta a határon, a haladó magyarországi körökben éppen a kisebbségi társadalom tisztultabb belső viszonyai iránt ébreszt vágyódást. Látják, hogy a kisebbség életküzdelse – társadalmi légkörének minden helyzetéből adódó nyomottsága ellenére is – az emberi szabadság széles távlatában folyik, s a közszellem, amit a nemzetiségi életösztön teremt, gyökerében demokrata.

6. A fogalomzavar, amit a nacionalizmus és a nemzeti öntudat összekeverése teremt a kisebbségi közvéleményben, Makkainál az önellentmondás élességében jelent meg. Hiába ejti meg a nacionalizmus „új értelmű kivirágzása”, cikkének éppen a kisebbségi sors egyéni átérése kölcsönöz életteljes csengést. Amikor kifakad, hogy magát „a kisebbségi kategóriát tartom emberhez méltatlannak”. Mikor megállapítja, hogy kisebbségi életformában „nem lehet fejlődésképes nemzeti életet élni”. Hogy „lehetetlen a változás reménye nélkül mind fokozottabb mértékben érezni és hordozni az idegenséget, a szellemi értelemben vett hontalanságot, egy olyan lelki ellenségesség atmoszféra-nyomását, mely kiközösíti a kisebbséget az emberi lét termékeny és gyümölcsöző közösségéből”.

De vajon a „változás reménye”, amire céloz; csak „kisebbségből” „többséggé”-válást jelenthet? „Künn a bárány, benn a farkas” játékot, időnként szerepcserével? A hozzászólók nem adnak rá feleletet, nem magyarázzák meg, hogy ha az egymás ellen acsarkodó nacionalizmusok felmorzsolják, viszont a népi demokrácia a legteljesebb mértékben össze tudja egyeztetni az egymással összefonódó nemzetek érdekeit, önrendelkezési joguk kölcsönös tisztelete alapján, megszüntetve a gazdasági és politikai kiváltságoknak a számbeli vagy erőviszonyokhoz mért skáláját. Hogy a dunavölgyi népek függetlenségének, érdekeik demokratikus rendezésének, a nemzetiségek kölcsönös egyenjogúsításának elvével nem az erkölcsi világrenden, hanem egyedül a rájuk éhező német és olasz imperializmusokon esne sérelem.

„A kisebbségeknek nincsen politikai impériumuk” – állapítja meg keserűen Makkai, s ezzel le is mond nemzeti törekvéseik érvényességéről. Nem veszi észre, hozzászólói pedig tartózkodnak kimondani, hogy éppen a kisebbségek, valamint minden függetlenségében fenyegetett nép helyzetében nyeri vissza a nemzeti eszme hagyományos, történelemalakító erejét.

78.

Jócsik Lajos

Szemtől szembe a kisebbségi létkérdéssel

I.

A mai magyar szellemi élet csaknem kizárólag a magyarság létkérdései körül forog. A nemzeti pusztulás és megmaradás alternatívái kerültek a magyar tudat tengelyébe. Magyarországon a népi irányzatú irodalom teszi fel ezt a kérdést és a megoldások tekintetében nem esik kétségbe. A kisebbségek sorsára nézve legutóbb Makkai Sándor fogalmazta meg – sötét pesszimizmussal – a létkérdés problematikáját, miszerint a kisebbségek nem találhatják meg helyzetükben az emberhez méltó élet lehetőségeit. Ne essünk azonban egyoldalúságba. Makkai víziói és kétségei nálunk is meggyötörték már elég-szer a szellemet. A költői szenzibilitást például így nyögették meg a sorsföltés pillanataiban:

*Sokszor nem bírok elaludni,
forró az ágyam, hány a hab,
álmot látok: a népem sorsa
nem nagy temetés – sorvadás,
s felnyögök, mint a gályarab.*

(Györy Dezső: *Ha egyszer elfogyunk*)

A költői sejtés a valóságos megismerés előszele. Úgy van az tehát, hogy a kisebbség fejlődése az egyszer való elfogyás felé halad? Számban és erőben tényleg megfogyatkozott kisebbségi népi állományunk, de a közösségi élet ereje, vitalitása erővel s szinte egyre nagyobb erővel lobog. Nézzük csak meg a valóságot. Munkásságunk politikai tudatossága elég magas, kultúr-szomja és kultúréhsége pedig olyan méretű, hogy zavarba ejti s komoly feladatok elé állítja a szocialista kultúrpolitikát. Parasztságunk hihetetlen erővel spontánul urbanizálódik. Szinte szociálpolitikai irányítás nélkül szervezi át termelését, s a vidéki városokat jó tartalékokkal tölti fel. Középosztályunk ugyan megfogyatkozott, de nem vesztette el erejét. Amíg az utódállamok intelligenciájának szellemi kifáradásáról és elpuhulásáról olvashatunk napról napra, addig nálunk – az intelligencia szellemi készsége a kisebbségi népi érdekek szolgálatára állítódott. No de nem is erről van szó. Makkai Sándor a kisebbségek objektív küzdelmeiről s e küzdelmek kilátástalanságáról nem beszél. Nem vizsgálja meg pontosan a „nem lehet” mértjeit. Mert itt olyan tényeket is számba kellett volna vennie, mint az egyik erdélyi magyar bank

felrobbantása, amelyet székely parasztok röpitettek a levegőbe uzsorakamatai miatt.

Azt látjuk, hogy Makkai álláspontjának a kisebbségi élet maga mond ellent. A kisebbségi néptest küzd és verekszik az életéért. Makkai szellemi ember, s az intelligenciához tartozó a kisebbségi közösségben. Az intelligencia közösségi szerepe és feladata, hogy népe számára eszmetartalmat teremtsen. Hogy megteremtse a közösségi élet tudatát, tudatosságát. A népközösség, a kisebbség küzdelmei csak akkor eredményesek, ha a közösségi tudatosság s célismeret irányítja azokat. De Makkai mint az intelligencia képviselője azt mondja, hogy nem lehet. Vonuljon ki tehát az intelligencia a kisebbségi közösségből, kövesse Makkai példáját. Vonja ki intellektuális erejét, irányító tudatosságát a kisebbség küzdelmeiből, mert „nem lehet”. S ha ez az új repatriálásra való felhívás általánossá válnék, többé tényleg „nem lehetne”. Mert az intelligenciának, a szellem embereinek a kisebbségi életet szolgáló tudatossága nélkül megszűnik a népi és nemzeti élet egysége, a közösségi élet céltalanul szétesik. A Makkai-féle vízió tehát akkor lenne érzékelhető valóság, nemzethalál, ha a „nem lehet” – ma mint állásfoglalás valóra válnék.

Makkai lapidáris „nem lehet”-jével egy éppoly frappáns fogalmazást állított szembe a költő Reményik Sándor ilyenképpen: „lehet, mert kell”. A kisebbségi élet küzdelmekkel teli, csak harcok árán biztosíthatunk a kisebbség számára életlehetőséget. A harcot az élet kényszeríti ránk. És amíg harc van, addig mindig vannak életlehetőségek. Szeretném azonban az intelligencia szempontjából beállítani a kérdést. Én azt mondhatnám: „lehet, mert akarom”, vagy még jobban: „lehet, mert akarjuk”. Akarjunk küzdeni és akkor lesznek lehetőségeink. Mondhatnók egyszerűen: nem az a legény, aki megfut, de az, aki állja. S ismételve hozzátehetjük, hogy nemcsak a népközösség számára jelent halált a szellemnek az életből való kivonulása, de a szellemnek s az intelligenciának is halála a küzdelem nemakarása. A szent hegyre való kivonulást csak a kifáradt s az életkedvükben megfogyatkozott szellemek akarhatják. Makkai enunciációja nem objektív lehetőségeinél és megokoltságánál fogva szomorít el – mert ilyen objektív szempontok tételét nem igazolják –, de azért, mert a szellem emberének az álláspontja ez. Akinek pedig természete kellene legyen a küzdelem akarása. A *Magunk revíziójában* az volt a meglepő, hogy eljutott a „minden mozog, változik és fejlődik” ógörög, de ma is hallatlanul aktuális hérakleitoszi filozófiájához. Mondhatjuk, hogy ezzel a meghirdetéssel mély filozófiai alapot nyújtott itt nálunk Szlovénzskón is a kisebbségi törekvések számára. A változtatás, a küzdelem lehetőségei lezárultak, a mozgás filozófiáját az apatikus visszavonulás váltotta fel? Vagy tán elfogyott a személyes bátorság s beállott az akarathiány? Annál szomorúbb jelenség ez, hogy ma éppen nagy nemzeti és nemzetiségi küzdelmek tüzei világítják be Európát. Kissé kemény, de feltesszük a kérdést: Mi lenne Makkai sorsa a baszkok mai heroikus küzdelmében, mondjuk a baszk főváros ostroma idején?

Makkai egy helyen így érvel: „a nemzethez tartozó tömbök és egyének csak saját nemzetük szuverenitásának kötelékében találhatják meg az ember-

hez méltó élet lehetőségeit.” A saját nemzet szuverenitása azonban nagyon relatív erőtartalék, s különösen az a kis nemzetek Közép-Európájában. A saját közép-európai kis nemzeti szuverenitás csak úgy érvényesíthető és tartható meg, ha azt az európai tengelyek valamelyikére szereljük fel. Ezen az alapon a kisebbség arra törekedjék, hogy sorsát az európai tengelyek valamelyikére tegye fel? S éppen arra, amelyre Makkai dolgából következtetni lehet? S nem ejt gondolkodóba szinte a döbbenet erejével, hogy Makkai éppen olyasmiben látja a kisebbségi helyzet megoldását, amiben a nemzethalál rémségeit veszik észre ma a legjobb szellemek Magyarországon? A német veszély nemcsak külpolitikai kérdés, de a magyarság belső nemzeti ügye is. Vagy Makkaihoz nem jutott el a dunántúli horogkeresztes propaganda veszélyeinek híre Debrecenbe?

Éppen itt lenne az ideje egy olyan kisebbségi, népi és közép-európai megoldás után nézni, amely nemcsak az állami szuverenitás flastromait tudja ragasztani égő sebeinkre.

II.

Mikor így Makkai módján az intelligencia elveszti tudatosságát, éppen olyan állapot következik be a nép közösségi életében, mint amikor valaki eszméletét veszti el. Az ájultság állapota ez. Maga Makkai is érzi ezt, mert állásfoglalása politikai és szociológiai következményeit nem is meri végiggondolni. De lehet-e találnunk s Makkaival szembefordítanunk egy új magyar és kisebbségi tudatosságot, életstílust és életformát, amely nemzeti megmaradást biztosít számunkra Közép-Európában? Meg akarunk felelni erre a kérdésre.

A magyarság közösségi élete már régen elérte a tudatosság fokát, de a legutóbbi időkben tudatában és életstílusában elvesztette egységét. Gondoljunk csak Tisza István és Ady végletes alakjain keresztül a magyar életstílus ellentétes formáira, sarkaira. Az egyik, antik imperátor, a szervezett erő, a vaskezü országlás végső kérdéseibe vont a magyarság közösségi életének értelmét. Az államtól nem látta az államélet népi anyagát. A magyarság utolsó nagy romlását azzal készítette elő s hozta ránk elkerülhetetlen végzetességgel, hogy az államiságot szinte öncélú felépítménynek tekintette. A másik a készülő magyar romlás rémségeit dobolta. A népet az államnál, a nép érdekeit a státusbölcseleti okosságoknál többre tartotta. Ki akarta egyeztetni a nép és az államiság ellentéteit. Alulról nézte a magyar életet. Nem veszett el benne, de szeme kilátott a messzibb közép-európai horizontokra. Óskeresztény prédikátor a vesztét készítgető Rómában.

A növésnek és a fejlődésnek szabályai a népek növekedésére is érvényesek. A magyarság a XIX. században betöltötte a fejlődés parancsait: feudális tagoltságából, szétesettségéből kultúrnemzetté állt össze. A XIX. században a magyarság elérte Széchenyi vágyait: a feudalizmus vegetáló tudatnélküliségéből a nemzeti „bátorlét” és „boldoglét” magasságaiba emelkedett. Ebben a növekedésben egyrészt megelőzte, másrészt akadályozta a közép-európai szomszéd népeket. Természetes tehát, hogy a magyarság történelmi tudata,

a magyar életstílus kezdte elhagyni a nemzeti öncélúság kereteit, szűknek érezvén a nemzeti nagyság és dicsőség (a gloire de Nation) programját. A nemzet helyett a nép s a népen keresztül az emberiség lépett be a magyarság történelmi tudatába. Az emberiség, mégpedig nem testnélküli fogalom alakjában, nem ködös vágyakozások akart céljelzéseként, de reális és közvetlen valóságában, a szomszéd népekkel való kiegyezés, a közép-európai megbékülés formájában. A magyar életstílus a nemzeti formákon át európai méretek felé emelkedett. Ady szárnyas líráját jól ismerjük ebben a vonatkozásban. De nem szűkölködött a magyar szellemiség summásabb és testesebb célkitűzésekben sem a közép-európai kiegyenlítődés kérdéseiben. A legjobb magyar szellemek állandóan vitatták a nemzetiségek ügyét s keresték a megoldások lehetőségeit. A *Huszedik Században* a csehekről például ezzel a bátorsággal írt Jászi a légiók szervezkedése idején: „A cseh nemzet lelke tele van ideállal, kultúrszomjival, finom művészeti és zenei átérzésekkel és mélységes demokratikus meggyőződéssel. S ez a kultúra hozzá nyugati kultúra, mely öntudatos ellentétben alakult ki a pánszláv törekvésekkel szemben, a nagy Palacky–Kant–Fichte–Herder szintézisben, mely az orosz cárizmus egységtörekvéseinek szembeszegezte a Monarchia népeinek nemzeti individualitását. Micsoda páratlan gazdagság van itt emberben, természetben és kultúrértékekben. Ez a halálraítéltnek kikiáltott Monarchia pazar kincsekkel van tele. Népei boldogok, gazdagok és szabadok lehetnének, ha az egymás elleni gyűlölködés és agyarkodás szellemét a kölcsönös megértés, tanulmányozás, szóval a szellemi csere levegője váltaná fel. A kultúremler számára nem volna fontosabb, sürgősebb, nemesebb feladat, mint az, hogy a népek közötti érintkezés vezetését kivegyék profitszomjas üzletemberek kezéből. Itt volna a legfőbb ideje egy nagy kultúrligába egyesíteni a Monarchia minden nemzetének és népének valóban progresszív szellemű intelligenciáját, hogy kongresszusok rendezésével, szemlék és könyvek kiadásával, közös kutatások végzésével, s egyéb alkalmas eszközökkel egymás megismerésére s megbecsülésére tanítsák a Monarchia népeit, s oly közvéleményt teremtsenek, mely a gazdasági és parlamenti üzletembereket rákényszerítse, hogy az uszítást a szolidáris alkotások politikájával cseréljék fel.” (1916)

Az új magyar történelmi tudat a lírai sejtéseken és pontosabb megérzéseken keresztül a programos célkitűzések állapotába fejlődött. Részletfeladatok megjelölésében öltött testet. S ezeknek a kitűzött feladatoknak az aktualitása, a mi sorsunkkal való elkötelezettsége olyan nagy, mint amilyen messze vagyunk a közben lefutott két évtized ellenére praktikus valóráváltásuktól. Úgy érezzük, hogy ennek az új magyar életstílusnak a szolgálatába szegődött az idő. Úgy látjuk, hogy a magyar tudatforma a nemzeti kultúrfok stádiumán át fokozatosan tágul a közép-európai népek összehangolódása felé. Mert a nemzeti öncélúság sánszainak hovatovább szűkebben kedvez a fejlődés. S különösképpen ez a helyzet a kis nemzetek Közép-Európájában, ahol a nemzeti öncélúság életstílusát egy nemzet sem élheti és tarthatja saját erejéből. A nemzeti öncélúság életstílusa Közép-Európában – ahogy már megállapítottuk – csak az európai hatalmi tengelyek valamelyikére szerelve életképes.

De miért ne találhatná meg az ember független és kiegyensúlyozott életsílusát éppen Európa közepén?

A szellem embereinek bátorsága az új életstílus, az új tudatosság érvényesítése körül a népek közti kiegyenlítődés kérdéseiben a kultúrérintkezésen túl eddig alig terjedt. Cs. Szabó László elbeszéli a *Doveri átkelés*ben, hogy a bécsi és a pesti rádió kicseréli halhatatlanjait. Megszólal németül Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, magyarul pedig Rilke, Hofmannsthal, Wildgans. „Ennyi a mi dolgunk, a többi, úgy látszik, az erőseké.” A szellem embereinek dolga azonban sokkal több ennél: az új életstílus uralmát biztosítani az élet minden területén. Még az erősek ellenében is.

A magyar haladó s különösen a haladó kisebbségi intelligenciát kissé előre lökte az idő a környező népek intelligenciája elé. Körös-körül friss népek a széchenyies „bátorélet” öncélúságát élik, amikor a magyar tudat és életstílus már erősen vágyakozik a kiegyenlítődött Közép-Európa felé. A magyar s kisebbségi magyar intelligencia szép feladatokat végezhet ebben a helyzetben. Harcot indíthat, hogy emelkedett életstílusát és tudatosságát uralkodóvá tegye közép-európai méreteken.

Hogy a tágult szemhatárt és szempontokat érvényre juttassa a nemzetek közti érintkezésben. Ennek a feladatnak megvan a történelmi precedense: a győztes Rómában, melyet meghódított a görög kultúra fejlettsége.

III.

A csehszlovákiai kisebbséget nem kell féltetni, hogy Makkai vizionált kétségeibe esik. Az intelligencia, talán a változás közvetlen éveit leszámítva, tudatát sosem veszítette el. Az új magyar életstílus érvényesítésének, közép-európai életformává való növesztésének szép története van már kisebbségi fejlődésünkben. A kisebbségi fiatalság missziós munkát már jócskán végzett, hogy életstílusát, reális szellemű tudatát érvényesítse. Mint a világnak szalajtott megszállott apostolok az új hitet az antik Rómában. Egyszer Masaryk Tamás audiencián fogadta a haladó kisebbségi diákság küldöttségét. A küldöttség kifejtette, hogy az esedékes, Közép-Európát differenciáló cseh nemzeti harc után itt az ideje, hogy összetalálkozzunk egy magasabb fokú közép-európai szintézisben. Egyébként Jászi elképzeléseit is megközelítette a kisebbség fejlődése; közös rendezések, előadások és kiadványok jelzik az új életstílus érvényesítéséért végzett szellemi munkát.

Ennek az új élettudatnak gyökerei mélyen benyúlnak a kisebbségi ember életébe, idegzetébe, emocionális világának humuszába. Bizonyossága ennek, hogy az új életforma-keresés, az új életvágly benne lobog a kisebbségi költő lírájában, s mint primér szólam határozza meg azt:

*Átok átoknak hegyén-hátán s a sors? a sors az nem segít,
a Duna, mint egy hosszú sóhaj, tűzi láncára kis népeit;*

*egyik úr volt, a másik úr lett, a nagy hajszára mennyi ok,
s e perpetuum mobilében egymást falják a virtusok.
Az én fájdalomam, erre nézvén, már nem egyéni, nem magán,
sok szenvedés formált munkálva szánó szándékom motorán.
Mindnek kívánom, amit egynek – hiszen közös a nyereség
én minden népet féltek attól, amitől féltem az enyém.*

(Győry Dezső: Repülővel a Dunántúlon)

Makkai Sándor a kisebbségi megoldást az egyszerű többséggé levésben jelöli meg. Egyhelyben maradást jelentene ez a történelmi fejlődés szempontjából, s azt, hogy a nemzeti ellentétek, mint valami perpetuum mobile nehezednének Közép-Európára. S ez a legnyomósabb érv, ami egyáltalán felhozható kétségeinek visszautasítására.

79.

Havas Károly

Mi lehet és mi nem lehet

A Kalangya legutóbbi számában A nem lehet és tanulságai címen egy cikk jelent meg, és ezzel kapcsolatban közöljük Havas Károlynak a Napló 1937. május 29-i számában megjelent Mi lehet és mi nem lehet című írását, amelyet több csehszlovákiai és romániai magyar napilap is átvett, és amelyben határozott állásfoglalás van Makkai Sándor Nem lehet című cikkében hangsúlyozott lemondó és elkeseredett felfogással szemben. Havas Károly cikke így hangzik:

Makkai Sándor *Nem lehet* című cikke a kisebbségi magyarságban elkeseredett visszhangot váltott ki. A cikkíró a kisebbségi sorsot elbírhatatlannak, a kisebbségi életet lehetetlennek, a kisebbség minden elhelyezkedési törekvését céltalannak és a kisebbség minden életküzdelmét szinte reménytelennek érzi. Makkai Sándor ebben a cikkében egyet kell mindenképpen elfogadni. A kisebbségi sorsának keserű felismerését. Kisebbség már magában annyit jelent, hogy bizonyos külön csoport. Akármilyen kisebbség, akár nyelvi, akár faji, akár vallási. A kisebbség mindig bizonyos mértékig elszigetelt és a kisebbségnek mindig vannak olyan fájásai, olyan lelki érzékenységei, amelyeket a többség nem érthet. Ez igaz és ez így nagyon szomorúan igaz, és Makkai Sándor cikkéből el kell fogadni azt a keserű felismerést, hogy nehéz mindenféle kisebbségi sors.

A címet nem lehet elfogadni. Azt a gondolatot nem lehet elfogadni, hogy nem lehet egy kisebbségnek élni, különösen nem lehet elfogadni azt a gondolatot, hogy a magyar kisebbségnek már nem érdemes élni. Mert ha nem lehet élni, akkor nem is érdemes élni. Valami öngyilkos gondolat van ebben a két nehéz komor szóban: nem lehet. És ha az öngyilkosság bűn, keserű tévedés és vak sötétbeugrás egy embernél, és lehetetlenség egy normális agyú embernél, mert a normális agy egyben az életöszton is, az öngyilkosság gondolata nem férközhetik be egyetlen népnek a lelkébe se. Az egész világtörténelemben csak egy népről tudunk, amely öngyilkosságot követett el. A gótoknak az a megmaradt kis csapata, amelyet a bizánci seregek valóban tökéletes precizitással működő hadigépezete leszorított a Vezúv aljába a tengerig, és amelynek meg kellett halni. Azóta még nép nem tudott öngyilkos lenni, és nem tudjuk elképzelni, hogy a kisebbségi magyarság a népöngyilkosságnak szörnyű útját akarná választani.

A nem lehet a népöngyilkosság, ha nem lehet kisebbségi sorsban élni, akkor meg kell halni. A kisebbségi sors bizonyos áldozatokat követel és

bizonyos lemondásokkal jár. Ezeket az áldozatokat vállalni kell, ezektől a lemondásoktól nem szabad visszariadni. Különösen nem szabad örökké emlékezni. *A kisebbségi életnek lassan pusztító mérgé az örökös nosztalgikus visszaemlékezés. Le kell számolni a tényekkel, el kell fogadni az adottságokat és a kisebbségi életet a tények szerint; az adottságokban kell berendezkedni.* Mostanában azt vitatják, hogy a kisebbségi jogvédelmi intézkedéseknek eredeti elgondolása tulajdonképpen az volt, hogy a kisebbségi jogvédelem a beolvasztás eszköze legyen. Azt hisszük azonban, hogy ma már senki nem gondol arra, hogy akármilyen formában is megpróbálja bárhol, bármifajta kisebbségi népnek a beolvasztását, mert elég sok példa igazolja, hogy egy-egy embert lehet beolvasztani, de egy népet nem lehet lelkében átformálni. Az írek, a baszkok, a flamandok eléggé messze jutottak el a beolvadásban, és ki merné tagadni, hogy még mindig vannak írek, baszkok és flamandok. A tények tanították meg Európát, hogy ez az évszázados, sokszor a mai időkben elképzelhetetlen kegyetlen eszközökkel végrehajtott beolvasztási munka hiábavaló fáradság volt. Mert nem lehet. Ezt igazán nem lehet.

Nem a beolvadástól való félelem a nem lehet gondolatának a megteremtője. A küzdelem, a teher, a belső lelki meghasonlottság kergeti a sötétenlátókat a nem lehet tragédiája felé, mert ez valóban tragédia annak, aki nem tud a kisebbségi sorssal megbarátkozni, és aki nem tud megbarátkozni a kisebbségi élet gondolatával, annak valóban nem lehet élni, mert annak nem lehet sehova sem menni. Egy ember végre is elszaladhat, egy ember valahogyan visszamenekedhet a többségi élet állítólagos kényelmei közé, de százezrek nem bújhatnak ki a kisebbség bőréből, és százezreket nem fogadhatnak be sehoh. Egyetlen ilyen nagy kisebbségcserét ismerünk. A görög-török kisebbségeknek kicserélését, és a háború utáni korszak talán legszörnyűbb drámája volt ez a csereakció, amelyben népeket tologattak ide-oda, amelyben ezren és ezren pusztultak el, és amely tízezrek lelkében tépett olyan fájdalmas sebeket, amelyek soha nem gyógyulhatnak be.

A kisebbségi élet elválaszthatatlan a földtől, a hazai tájtól, a megszokott házaktól, mert ez maga az élet. Az emberek nem tudnak elszakadni attól a földtől, amelyen öregapáik születtek, és nem tudnak kitépődni abból az életből, amely akármilyen terhes, akármilyen megpróbáltatásokkal teljes is, mégis csak az ő életük. Az emberek elsősorban emberek, kis, maguk bajaival küszködő emberek. Először van az embersors, az egyénsors és ez után jön a nyelvnek, a vallásnak, a fajnak a sorsa, a nemzetnek a sorsa. És nem lehet a nyelvnek, a fajnak, a vallásnak, a nemzetnek sorsát megvédelmezni, ha teljesen felborul az embersors, a kis élet, az egyénnek az élete. Az egyénnek az élete a kisebbségnek is az élete, a kettőt nem lehet elválasztani, és azok, akik a kisebbségi sorsban élő emberek életét azzal keserítik, hogy a nem lehet jajszavát kiáltják feléjük, a kisebbségi életet teszik nehezebbé, mert nehezebbé teszik a kisebbségi ember életét.

Optimizmusra van szüksége a kisebbségi sorsban élő embernek, optimizmusra, amely bizalmat adjon, amely fokozza a reménykedéseket és amely leküzdje a ma még mindig érezhető nehézségeket. Vannak nehézségek, van-

nak bajok, vannak súlyos problémák, azonban minden kisebbség élni akar, és minden kisebbség meg akarja találni azt az utat, amely elvezesse az életnek, a megélésnek a lehetőségeihez. Már lehet élni, már lehet hozzásimulni és hozzáigazodni a többséghez. Már lehet egyezkedni, és már lehet kivezető utakat találni, és már lehet igazságot találni. Nagy veszedelme minden kisebbségnek és minden kisebbségi sorsban élő embernek az állami totalitás gondolata. Az uralkodó fajnak túlzó, átfestett marxista eszméje különösen sok tüskét ver a kisebbségi élet testébe, azonban az az optimizmus, az a bizakodás és az a reménység, amely nélkül semmiféle élet és semmiféle munka nem lehet, át fogja segíteni a kisebbségeket, minden kisebbséget azokon a bajokon, amelyeket ez a totalitás köpenyébe burkolt önző és gyűlölködő fajuralmi gondolat teremtett.

A totalitás tulajdonképpen csak politikai divat, és a politikai divatok elmúlnak. A kisebbségek élete és élniakarása erősebb, semhogy egy politikai divat elpusztíthatná, ezért nem lehet beletörődni a nem lehet pesszimista, lemondó, mindent odaadó és semmi erőt nem adó gondolatába.

80.

[Jancsó Béla]

A „Nem lehet” vita margójára

Makkai Sándor *Nem lehet* c. közismert írásával kapcsolatban szemlét közlünk a különböző álláspontok ábrázolására. Emellett azonban arra is kötelezve vagyunk, hogy a kérdésben saját álláspontunkat is kifejezzük.

Elsőnek László Dezső szerkesztőnk írta meg a *Kiáltó Szóban* megjelent cikkében, hogy Makkai Sándor kérdéses írása nem tanulmány, hanem lírai alkotás: elégia. A *Láthatár* májusi számában Szekfű Gyula ugyanezt a felfogást fejezi ki, amikor azt mondja, hogy „Makkai Sándor cikke nem tartozik sem a kisebbségtudomány, sem semmiféle racionális kategória körébe; a szerző megrendítő *érzésvilágának* kifejezése akkor, amikor éppen felszabadult a nyomás alól, és az első szabad pillanatban, még félig öntudatlanul, megkísérli szenvedésének leírását”. Ez az írás Makkai Sándor pillanatnyi helyzetére jellemző, és azt ábrázolja és magyarázza. Legtávolabbra való kilengése attól a ponttól, amelyen Erdélyben állott. Írása megérthető abból a helyzetből, amelyben íródott, s nem is lett volna körülötte semmi zavar, és senkinek semmiképpen nem is ártott volna, ha azt igazi lírai jellegének megfelelően egy lélek érzelmi kitörésének tekintik. *Makkai azonban nem ehhez szoktatta az embereket*, és ebből származott legkárosabb hatása: a kisebbségi élet lehetőségessébe vetett hit megingatása. Makkai hirdette mindig a kisebbségi sors külön méltóságát, erejét, világhivatását. Személye és műve egyik erőt adó, figyelmeztető szimbólumunk volt: Íme, lehet kisebbségi életet élni, és abban lehet gazdag hatású, felfelé ívelő, egészséges életet élni. Eltávozása által már sok lélekben megingatta ezt a hitet, újabb írása pedig ezt a folyamatot csak fokozta. Makkai Sándor nem magánember, hanem közszellem és szellemi szimbólum volt, azon kevés mai magyarok egyike, aki munkája sugallata alatt lelkeket tudott az életre megtartani. Cikke ezt a felbecsülhetetlen hatást és erőt rombolta le, vagy gyengítette meg nagyon sok erdélyi magyar életében. Az Erdélyben küzdő szellemi vezetőknek óriási feladata lesz valamiképpen betölteni azt az űrt, amelyet Makkai Sándor hagyott maga mögött, de még nehezebb feladat lesz új szimbólumokat, felfelé emelő eszméket találni, hogy így ismét bebizonyítsuk, hogy van létjoga a külön kisebbségi magyar életnek, és ez az élet hősi és céltudatos emberi élet lehet.

A *Nem lehet* körül lezajlott vita elsősorban a cikk belső ellentmondásaira mutat rá. Hegedüs Nándor (*Szabadság*) megállapítja, hogy ez a teljesen pesszimista felfogás káros mindazokra, akik kisebbségi sorsban élnek, mert élethitüket gyengíti, ellentétes a modern kisebbségi elmélettel, mely éppen teljes lehetőségű emberi élet adására törekszik. Cikkén a totális nemzetszemlélet szomorú hatását veszi észre. A történelem bizonyítja, hogy a népek állami

önállóság nélkül is tudnak magas kulturális életet élni, megmaradni. – Szentimrei Jenő (*Brassói Lapok*) a lelki impérium fogalmát megállapító Makkai nagy tévedését abban látja, hogy a totális nacionalizmus mai hevességét állandó érvényűnek veszi, s kimondja, hogy „nem örök életű a gyűlölet”, s az emberi szempont újra kiegyensúlyozóan fog hatni. Addig a kisebbséget erkölcsi ereje és népe tartja meg. „Lenn a gyökerek között él a nép és napról napra teremt..., mint mag a hó alatt, a megújulásnak állandóan termőképes csíráit hordozza magában.” – Érdekes a pécsi egyetem Kisebbségi Intézetének közös válasza, amely kristályos mondatokba foglalva állapítja meg, hogy kisebbségek mindig voltak, mindig vannak és lesznek. A Dunavölgyében éppen minden megoldás esetén vannak és lesznek kisebbségek. A kérdés az egyetemes fejlődés vonalába esik, és az egyre emberibb belső megoldások felé viszi ezt az általános emberi kérdést. – Ilyen vonalba állítja be azt cikkében Paál Árpád is (*Láthatár*), aki a folyton több szabadságjogért folyó emberiségi küzdelem egyik részeként fogja fel ezt a kérdést, és a kulturális önkormányzat gondolatától vár megnyugtató belső megoldást. – Ifj. Szemlér Ferenc (*Hitel*) arra mutat rá, hogy Makkai a nemzeti eszmét és a kisebbségi eszmét egynek veszi a totalitással, ami belső ellentmondás, s ezért nem talál kiutat. – Az eddigi tanításaival ellentmondást képezett már távozása is, írja Ligeti Ernő (*Független Újság*). „Ha mindenki megmozdítja összeköttetéseit, mi lesz az erdélyi magyarsággal?” – Szász Endre (*Keleti Újság*) nagy vihart felkavaró cikkében még a személyi jóhiszeműséget is megtagadja. Vele szemben veszi védelmébe Reményik Sándor (*Ellenzék*), de kénytelen leírni, hogy új cikke: „Szöges ellentétben áll minden eddigi tanításával”. „Mi mehetett végbe abban a szívben, míg eljutott odáig?” „Nekünk lehet – mert kell élni. Elhatározottak vagyunk, hogy utolsó csepp vérünkig megmaradunk szülőföldünkön... kisebbségi életünket tanító-küldetésnek fogva fel.” A személyébe vetett hit megrendülésének mélységét két megnyilatkozás mutatja leginkább. Spectator a távozása belső és egyházi okait elemző cikkében kénytelen leírni, hogy át kell értékelnünk róla való felfogásunkat, a legfiatalabb nemzedékhez tartozó Lőrinczi László pedig fájdalmasan jajdul fel: „A bálványok leomlanak...” Áprily után Makkai is eltávozott. Jövőbe vetett hitünket nem szabad egy emberhez kötni. Csak magunkban bízhatunk.

A *Nem lehet* vita mérlege: a keserű csalódás kifejezése és a cikk belső ellentmondásainak kimutatása egyfelől, de a legkülönbözőbb kiindulású elutasítások egyhangúságában mégis egységes kisebbségi öntudat és életakarat nyilatkozott meg, amelynek kiváltása némileg ellensúlyozza azokat a pozitív károkat, amiket a Makkai hitet ölé gondolatmenete okozott a lelkekben.

81.

[Láthatár szerkesztősége]

A „Nem lehet” kérdésének feloldása

A *Láthatár* februári számában jelent meg Makkai Sándor *Nem lehet* című cikke, amely főleg Erdélyben váltott ki többnyire szenvedélyes hozzászólásokat. Egy bizonyos: Makkai cikke *felrázta a szunnyadó lelkiismeretet*, s több olyan hozzászólás is elhangzott, amely *lényegében* közelítette meg a kérdést, s vitte egy lépéssel előbb a megoldás felé.

Maga Makkai Sándor külön cikkben nem szól hozzá az elhangzott véleményekhez. Úgy érezzük azonban, hogy most megjelent *Magyar nevelés – magyar műveltség* című kötetének *A magyar kisebbségi műveltség kérdése* című fejezetében benne van a feloldása a „nem lehet” kérdésnek. Ebből a fejezetből idézzük a következőket:

– A *nacionalizmus* mai formája *kisebbségellenes*. De hangoztatom, hogy a nemzeti szellem modern gondolata nem szükségképpen az. Éppen ennek az új nacionalizmusnak *hevességét* kell valahogy lefékezni, hogy a kisebbség *emberi* életet élhessen.

– Bár a nemzeti műveltség egységének, szervezettségének kétségtelenül a nemzeti állam, a politikum hatalma a legfontosabb alkotó tényezője, nem következik belőle, hogy a kisebbségi kultúrának elnyomója, megsemmisítője legyen. *Az igazi nemzeti műveltség sohasem lehet embertelen s emberellenes.*

– Sajnos, a kisebbségi magyar műveltség: *csiga, ház nélkül*. Az a védőpáncélja hiányzik, amit az állam ad rá saját kultúrájára. Éppen az állammal szemben védtelen. Ez teszi *ma* a kisebbségi „kategóriát” *jelen* formájában *magasabb emberi szempontból* Európa számára *erkölcsi lehetetlenségé*, melyért el nem hordozhatja a történelmi felelősséget.

– Ezért lehetőségei szűkebbek, szegényebbek, mint az állami szuverenitást élvezőé. De azért nincs minden lehetőség nélkül, legalábbis *időileg, amíg a mindenképpen elkövetkezendő*, valamelyes formájában megvalósítandó sorsfordulata el nem érkezik.

– *Mennyiségben* való fogyatkozásait *minőséggel* pótolhatja. Idő- és térbeli korlátozottságát pedig azzal ellensúlyozhatja, hogy *sűrített* műveltséget alkot, az alapértékekre redukált, de intenzív kultúréletet él.

– Saját magát *társadalmilag* megszervezheti arra, hogy nemzeti örökségét lényeges alkatrészeiben megőrizze, fenntartsa, sőt sajátos viszonyaihoz képest még gyarapítsa is.

– Mindenesetre van egy olyan lehetősége, melyet éppen elkerülhetetlen szenvedései adnak meg neki, s amely által a talán távoli, de mindenképpen közeledő jövőnek szolgál: az *örök humánus*ot tisztábban érezheti át, és magasabbra tarthatja a világ lelkiismerete felé, mint a saját nemzeti államában

élő magyarság. Ennek a magyarságnak a számára is így lesz élő figyelmeztetése, hogy nemzeti kultúráját sohase engedje a magyar szellem önértékű tartalmát elhomályosító elfogultsággá, pusztán természeti vagy érdeknacionalizmussá szűkülni, annál kevésbé vak, gyűlölködő sovinizmussá alacsonyodni.

82.

Hogyan látják az elmúlt esztendő magyar politikáját, kultúráját és az ifjúság útját az erdélyi magyar fiatal szellemiség kiválóságai?

László Dezső

(...) Kulturális életünk kissé mozdulatlan tavába, mint hatalmas kő zuhant bele az év elején Makkai Sándor ismert *Nem lehet* című írása. Egy esztendő távlatából világosan meg lehet ítélni, hogy alig volt még írás, amelyik ilyen nagy mértékben szolgálta volna a kisebbségi öntudatosodás ügyét, mint éppen ez a cikk. Egész kisebbségi közösségünk egy szóval felelt vissza, hogy „lehet, mert kell”. Közösségünk az emberi valóság lehetetlenségével szemben határozottan utalt a parancsoló kell valóságára és lehetőségére. Ezen felül Makkai cikke elmélyítette magát a kisebbségi kérdést, végső vonatkozásaiban mutatta meg, hogy számunkra a kisebbségi élet még mennyire csak kérdés, de ezzel együtt sokunkat arra sarkallt, hogy a kisebbségi kérdéssel szemben még öntudatosabban dolgozzunk a kisebbségi válasz megadásán. Mi a kisebbségi tudomány, művészet, nevelés, e három igazi kultúrtényező hivatása? Semmi más, mint fáradozás a kisebbségi válasz megadásán.

Venczel József

Az elmúlt év folyamán a derűlátás volt állandó érzésünk. Sok olyan kisebb-nagyobb jelentőségű esemény történt, amelyek indokoltá tették azt a hiedelmünket, hogy ez az esztendő nem múlik el népközösségünk belső életének régóta kívánatos és gyökeres átalakulása nélkül. Makkai Sándor „nem lehet”-jére sokakban megmozdult a lelkiismeret, és erőteljesen válaszolták: *lehet, mert kell*. A válaszadók azonban bizonyára maguk is érezték, hogy ez a felelet – bár hangjában erőteljes – vajmi keveset segít az erdélyi magyarság kátyúba jutott szekerén. Akkor azt hittük, hogy a Makkai pesszimizmusát keseredetten visszautasító válaszok mögött a *magunk revíziója*, a lelkiismeretvizsgálat húzódik meg. Azt hittük, hogy a *Hitel* szerkesztője, Albrecht Dezső még nyilvánosan meg nem nyilatkozó, de mégis általános közérzésnek ad kifejezést, amikor a Makkai-vitát határkönek jelzi, s szükségként jelöli meg a kisebbségi élet eredményesebb továbbvitele szempontjából nélkülözhetetlen eszközöknek és módszereknek a számbavételét. Az önrevízió értelmét számosan abban láttuk, hogy indíttassék meg a kisebbségi élet első korszakának felszámolása, szakítsunk e korszak lemondással teli jelszavával – ahogy lehet! –, s álljon rajtba az új kisebbségi életkorszak, amely sem jelszavában,

sem életütemében, sem eredményeiben nem lehet kishitű, hanem arra törekszik, hogy a lehetőségeken belül előretörjön. [...]

A politikát nem értelmezhetjük abban a formában, amint szokás. *Gazdasági és közművelődési alapok nélkül a politikai élet levegőbe röppent ballon.* Az elmúlt esztendő egyik jelentős vonása ennek a felismerése. A Magyar Szövetség gondolata sokszor felmerült, s ezt a tényt jelentősnek kell ítélnünk, annak ellenére, hogy a Magyar Szövetség megvalósulásához nem sokkal jutottunk közelebb. Jelentősnek kell ítélnünk, éspedig azért, mert tisztázódott a Magyar Szövetség mai értelme. A Magyar Szövetségnek ezt az új értelmét a Vásárhelyi Találkozó fejezte ki a legtisztábban, amikor hitvallást tett a *Magyar Szövetség eszméje mint erkölcsi princípium* mellett. Minden intézményünknek úgy kell dolgoznia, mintha az eszményi Magyar Szövetség egyik tagja lenne, s egyetlen intézkedésével, egyetlen mozdulatával sem sértheti meg az erdélyi magyarság legfőbb erkölcsi törvényét, a Magyar Szövetség eszméjét.

A Magyar Szövetséggel kapcsolatos fogalomtisztázás – jelenségek alapján állíthatjuk – ma már közszellembeli tény. Ez a közszellem valószínűleg domináns ereje marad a következő esztendőknek is, s ezért a sok negatívum ellenére is derűlátók maradunk: *amire a racionális felismerés nem döbbsentette rá intézményeinket, azt rájuk kényszeríti a közösség gát nélkül megnyilatkozó szelleme.* Az egység ma már nem jelszó. Az utóbbi évek nyomott közléte alakító hatással volt népközösségünkre. Visszatekintvén a múlt esztendőre, Németh László kérdő hasonlata jut gyakran eszünkbe: „nagy súly alatt nem válhat-e gyémánt a szénből?”

83.

Makkai Sándor

Nemzet és kisebbség

1937 februárjában, idestova két éve jelent meg a *Láthatár* „kisebbségi kultúr szemle” hasábjain az az írásom, melynek ezt a címet adtam: *Nem lehet*. Azt állítottam benne, hogy a kisebbségi kérdés – nem mint politikai, hanem mint emberi probléma – megoldhatatlan, éspedig a lényegében rejlő ellentétes élettörvény következtében.

Ezzel az állítással távolról sem azt a tényt akartam oktanul kétségbevonni, hogy vannak és talán mindig lesznek is nemzetük törzséről leszakadt embercsoportok, hanem megtámadtam egy „kategóriát”, melyet a világháborút befejező békediktátumok mesterségesen és bűnösen létesítettek. Meggyőződésem szerint ez a „kategória” már fogalmában hordozza lehetetlenségét és tarthatatlanságát, mert a „kisebbség” mint elgondolás embertelen és életellenes, s a hűszertendei gyakorlat csak azt bizonyította be, ami már a fogalomban benne rejtett.

Azt a kijelentésem, hogy a kisebbségi kategória lelkileg elviselhetetlen és emberhez méltatlan, hogy benne az emberi mivolt sorvadásra van ítélve, s hogy csak az így vagy úgy, de szükségképpen elkövetkezendő változás reményében lehet ideiglenesen is elhordozni, ma sincs semmi okom revízió alá venni, sőt minden okom megvan rá, hogy ismételten és erőteljesen hangsúlyozzam.

Azok a kifogások, melyek gondolatmenetemmel szemben akkor elhangzottak, hogy: mindig voltak, vannak és lesznek kisebbségek, és hogy a „nem lehet” kimondása magukra a kisebbségekre nézve nemcsak elcsüggesztő, de elfogadhatatlan is, mivel nekik „lehet, mert kell”: fogalmi félreértésen alapulnak, s egyáltalán nem is érintették a probléma lényegét.

A fogalmi félreértés abban állott, hogy a kifogásolókat összezavartak két olyan valamit, amelyek semmiképpen nem azonosak. A „kisebbségi kategóriát”, amely – ismétlem – egy mesterségesen létesített szegyenkaloda, azonosították azzal a „sorssal”, melyet a leszakított nemzetdarabok tényleg hordoznak. A magam részéről ezért a félreértésért nem érzek felelősséget, mert világosan megmondtam, hogy a szegénységet, a külső nyomást és sérelmeket, vagyis a sorsot el lehet viselni, mint ahogy azt az elszakított magyarság hősiességgel is viselte és viseli. De megmondtam azt is, hogy mi az, ami nem lehet. „Lehetetlen a változás reménye nélkül érezni és hordozni az idegenséget, a szellemi értelemben vett hontalanságot, egy olyan lelki ellenségesség atmoszféra-nyomását, amely kiközösíti a kisebbséget az emberi élet tevékeny és gyümölcsöző közösségéből, a magát megvalósító nemzet előretörő sodrából.” Ezekben a szavakban, azt hiszem, elég érthetően körvonalaztam azt,

hogy mit értek „kisebbségi kategória” alatt, s mi az a rettentő börtön, amely sorsának hordozása közben a kisebbség lelkére nehezedik, emberi mivoltában elszigeteli és lassanként megfojtja.

Hogy ezt a halálos kategóriát miképpen lehet és kell összetörni, annak politikai elképzelési formáival akkor sem foglalkoztam s most sem kívánok foglalkozni, mivel a kérdést legmélyebb, szellemtani gyökerében óhajtom vizsgálni és lehetőleg félreérthetetlenül tiszta megvilágításba helyezni.

Pedig könnyű volna hivatkoznom rá, hogy ezekben a sorsdöntő hónapokban és napokban maguk a tények és események a politikai síkban is igazat adtak két év előtti megállapításaimnak. Elemi erővel tört fel az érdekelt nemzetekben a parancsoló követelés, az elszakítottakban pedig a kiirthatatlan vágy, hogy az egy nemzeti közösséghez tartozóknak egy politikai testté, impériummá is kell összeforjniok, jobban mondva visszaforjniok. Azonban egy pillanatig sem felejttem el, sőt feladatomhoz képest éppen kiemelem azt, hogyha ezt a követelést és vágyat a politikában „néprajzi” indoknak nevezték is el, a lényeg ennél sokkal mélyebben gyökerezik, abban az újraeledő és ellenállhatatlanul megizmosodó törekvésben, melyben Európa nemzetei az emberrélel egyetlen útját követelik maguknak.

Rendkívül fontos, hogy ezt a törekvést a maga valódi jelentésében ismerjük fel. Két nagy megézés jelentkezik benne s válik egyre öntudatosabb meglátássá.

Az egyik egy régi, de tartalmában megüresedett igazság újszerű átélése. Ez az igazság Natorp megfogalmazásában így hangzott: az ember emberré csak a közösség által lesz. Most tanúi vagyunk annak, hogy ez az igazság konkrét és valóságos tartalmát találja meg ebben az új, mert újra átélt jelentésben: embernek lenni egyjelentésű a fejlődésképes nemzeti közösség életében való akadálytalan részvétellel.

A másik megézés és meglátás ebből következőleg az, hogy a „nemzeti” közösség nem azonos többé a liberális humanizmus érvényesülési módokat glorifikáló patriotizmusával, hanem a sajátos kollektív természet és szellem, a sajátos fajképi adottságok és értékek öntudatos, szervezett, élő egységét jelenti.

Ebben az értelmében a nemzet valóban egzisztenciális közösség. És csak ez az egzisztencia ad szellemtanilag mély értelmet a politikai fogalmazású „önrendelkezési jognak” is, mert csak ez adja az önmagával rendelkezni akaró és jogosult valóságot magát. Az önrendelkezési jogban kétségtelenül az egyetemesen emberi mivolt tisztelete nyilatkozik meg, azonban a lényeges éppen az, hogy ezt az emberi mivoltot az új öntudat a faji és saját történeti adottságokból kinövő értékélet teljes kiművelésében keresi, nem pedig ellenkezőleg, annak feláldozásában olyan üres általánosságok kedvéért, amelyek – és pedig szellemtani szükségszerűséggel – hazugságnak és átoknak bizonyultak.

Igen nagy tévedés volna azért ennek az új humánumnak esetleges, ideiglenes, átmeneti jelentőséget tulajdonítani csupán azért, mert bizonyos politikai rendszerekben és impériumokban jutott, sokszor heves és éles kifeje-

ződésre. Mindez sokkal több, mint köznapi értelemben vett politika, mert az életösztön, a sajátos életvalóság hatalmas önállítása.

De pozitív megjelenési formáinál még sokkal tanulságosabbak negatív jelentkezései, éspedig éppen a „kisebbségi kategória” létesítésével és megme-
revítésével kapcsolatban.

Mi létesítette és tartja fenn a „kisebbségi kategóriát”?

Egy olyan nemzeti önállítás, mely az „önrendelkezési jog”, az emberi mivolt teljességét annyira feltétlenül igényli és érvényesíti, hogy csak magamagát látja s a maga féltésében mindenki másban „rémeket lát”. Ezért vonja el a levegőt azoktól, akiket veszedelmeseknek érez a maga egyoldalú önrendelkezésre nézve. Ezt a levegőelvonó készüléket és ezt a levegőtlen börtönt nevezzük „kisebbségi kategóriának”. Azok a papiros-biztosítékok, üres szövegek és sokszínű álarcok, melyekkel ennek az ösztönnek brutalitását akarják elfedni, törekvésének meztelenségét nemhogy észrevétlenné tennék, hanem ellenkezőleg, valósággal plasztikussá domborítják.

Azt hiszem, hogy ezek a rámutatások megsejtették az új humánumnak, vagyis a humánum új átélésének letagadhatatlan valóságát, egészen függetlenül attól, hogy ez a valóság találkozik-e, vagy nem egyesek ízlésével és érdekeivel.

Feladatunk ezek alapján az lesz, hogy szellemtanilag megvizsgáljuk és megállapítsuk a nemzeti egzisztencia mibenlétét, s annak lényegéből és alkából kíséreljük meg a „kisebbségi kategória” bírálatát előterjeszteni.

[...]

*

A nemzeti egzisztencia megvalósulásának legtermészetesebb és legkívánatosabb módja az volna, ha a fajképet alkotó egyének összessége egyetlen nemzeti állam kötelékébe tömörülhetne, a saját szuverenitása alatt, feltéve természetesen azt, hogy az állam az egzisztenciaközösségnek olyan belőle kinőtt önfenntartási szervezete, amilyenek az előzőekben körvonalaztuk.

Ilyen maradéktalan önfenntartó egység azonban a való élet viszonylatai közt nem található fel és nem is remélhető. Elkerülhetetlennek kell tartanunk, hogy a nemzetestről levált szórványok mindig fognak jelentkezni más nemzeti államok kötelékében. Ha ezeknek a szórványoknak lélekszáma és belső összetétele egy bizonyos mértéket nem halad túl, akkor ez a jelenség nemcsak a nemzeti egzisztenciára nézve lesz lényegtelen, de másfelől ezekre a szórványokra nézve sem válik végzetessé, mert amíg a „kisebbségi kategória” létesítésére a lehetőség nincs meg, addig az elszakítottak lényeges dolgokban megmaradhatnak saját nemzeti közösségük hatáskörében.

A szórvány és a kisebbség között azonban mérhetetlen különbség van, nemcsak a lélekszám tekintetében, hanem mindenestre ennek alapján a belső összetétel és az önállítás szempontjából is. Maga az a körülmény, hogy egy nemzet döntő uralmát érvényesítő állam keretében nagyobb lélekszámú más fajképhez tartozó embercsoport létezett, a múltban a „nemzetiség” fogalomhoz és léthelyzetéhez vezetett. A „nemzetiség” néprajzi, kulturális és politi-

kai fogalom volt, de ami lényeges, összetételében és önállításában mindig olyan problémát jelentett, mely az államban érvényesülő döntő nemzeti egzisztencián belül, azzal együtt vagy azzal párhuzamosan oldandó meg. A nemzetiség ugyanis nem volt egyéb, mint idők folyamán és történelmi alakulások rendjén felduzzadt szórvány, melyet eredeti nemzeti egzisztenciájának testéből nem kitéptek és leszakítottak, hanem amely saját kényszere vagy akarata folytán beleszivárgott és belevándorolt a nemzeti egzisztencia államszervezetébe. Nem véletlen tehát, hogy az így kialakult tömböket nemzetiségnek nevezték, de nem kisebbségnek. A kisebbség nem egy idők és körülmények folytán felduzzadt szórvány, nem egy természeti és természetes alakulat, hanem egy mesterséges és történelemellenes létesítmény, egy kategória, amely ellentétben áll a nemzeti egzisztencia lényegével és csakis rajta kívüli, attól elkülönített és így halálraítélt tömbökre vonatkozik.

A kisebbség magának a nemzeti egzisztenciát alkotó fajképnek darabok-ratöréséből származott. Azáltal jött létre, hogy a fajképet alkotó egyének millióit, tömbjeit, tájegységeit, néptípusait, tehát valóságos szerkezeti tényezőit erőszakkal, akaratuk ellenére leszakították és kitépték belőle. A kisebbség létesítése a nemzeti egzisztenciának megcsonkítása, tudatos gyilkossági merénylet.

A magyar nemzeti egzisztencia tragikus esete kétségtelenül igazolja ezt. Csonkasága nem csupán területi s legsúlyosabban nem is a számbeli ember-vesztése jön tekintetbe. Az igazi egzisztenciális életveszély abban áll, hogy a magyar nemzet megcsonkítottságában fajképi teljességét és szellemi épségét nélkülözi, mert egyrészt fajképének sajátos vonásait, másrészt nemzeti műveltségének lényeges erőforrásait és gócpontjait veszítette el, tehát nemzeti géniusza tört össze. Ebben az állapotban sem a megmaradt nemzeti szuverenitás keretében, sem elszakított tömbjeiben soha és semmi körülmények közt nem lehet életképes és egészséges, mert fajképi és szellemi szerkezetében történtek olyan zúzóadások és eltolódások, melyek nem engedik meg, hogy önmaga lehessen. Így a magyar nemzeti egzisztencia nem képes teljes erejével szolgálni az emberrélel hivatását s emberi méltóságában olyan szörnyű megaláztatást szenved, amely elviselhetetlen.

A magyar nemzeti egzisztencia öntudatossága azonban ezt a veszedelmet teljes egészében még mindig nem tükrözi.

A saját állami szuverenitásának keretében élő nemzettörzs talán egyre mélyebben érzi át a leszakított tömbök gyötrelmeit, s ezáltal azt, hogy azoknak mennyire életszükségévé vált a nemzettestbe való visszaforrás, de kevésbé látja át azt a semmivel sem kisebb, sőt halálos bajt, hogy neki mennyire végzetes a leszakított egységek hiánya, s milyen nélkülözhetetlen az azokkal való életegység. Teljesen bizonyos, hogy a magyar nemzeti egzisztencia valamennyi égető problémáját egészen másképp és sokkal egészségesebben tudná megoldani, ha e megoldásban a leszakított tömbök fajképi és szellemi erői szervesen részt vehetnének, s nagy kérdés, hogy nélkülök egyáltalán lehetséges-e ezeknek a problémáknak gyökeres megoldása?

Viszont a leszakított tömbök, bár szenvedéseik igazi okát egyre mélyebb

értelemben érzik át, még mindig kísértésben élnek bizonyos ál-öncélúság szurrogátumának, ami pedig tartós létezést és főleg fejlődésképes létezést nem biztosíthat nekik.

De bármennyire hiányát érezzük még ez idő szerint az öntudatosság teljességének, az kétségtelen, hogy maga a kisebbségi kategória teljes mértékben tarthatatlan és lehetetlen.

A kisebbség nem pusztá szó, amelyet tetszés szerint helyettesíthetnénk valami jobban hangzó elnevezéssel, s amint láttuk, korántsem újkeletű megnevezése a nemzetiség régi fogalmának, hanem tudatos kategórialelésítés egy merőben embertelen és jogosulatlan világoralmi osztozkodás biztosítására.

Ha ennek a kategóriának a létesítése, mint azt sokan még ma is hiszik, a liberális humanizmus jóhiszeműségéből fakadt volna is, menthetetlen lenne, mert a valósággal számot nem vető, azt megismerni nem tudó s ahhoz alkalmazkodni nem akaró lelkiület úgynevezett jóhiszeműsége nem egyéb felületes és bűnös könnyelműségnél.

Mivel a teljes önmegvalósítás minden nemzeti egzisztenciának kényszerítő belső törvénye, azt könnyen megértjük, hogy a testébe ékelt idegen nemzet-tömböket léte akadályainak érzi és tekinti. Ebből azonban valami egészen másnak kellene következnie, mint ami tényleg következett. Az lett volna az emberi és természetes, hogy az önrendelkezés jogát kivétel nélkül minden nemzeti egzisztencia számára feltétlenül elismerjék és megadják, s ez alapon saját érdekükben is, őszintén keressék olyan gyakorlati megoldások módjait, melyek ezeket az akadályokat megszüntetik.

Ehelyett megtörtént az, aminek az emberiség szégyenét elkerülendő, semmi szín alatt nem lett volna szabad megtörténnie: az egzisztenciaközöségből erőszakkal kitépott nemzetrészeknek a „kisebbség” kategóriájába való befalazása, fulladásra ítéltése, az emberi élet teljességéből való kirekesztése, emberi méltóságában való lefokozása, megalázása. Mert ez az, amit a „kisebbség” fogalma jelent, ez és semmi más.

Ha meggondoljuk, hogy a kisebbség mennyiségi jelentésű fogalom, mely a többséggel áll szemben, azonnal be kell látnunk, hogy a nemzetire töle idegen és hozzá méltatlan mértéket alkalmaztak, mert azt, ami sajátos fajképi és szellemi minőség, tehát összemérhetetlen individualitás, egyszerűen maszszának, numerusnak nyilvánították. Éspedig nemcsak „elhanyagolható mennyiségnek”, hanem elpusztítandónak is. A pusztulás módjául a legkegyetlenebbet választották, mert arra ítélték, hogy fizikai létében akár századokig is morzsolódva, emberlétében haljon meg minél előbb, szóval hogy élő holttest legyen.

De ilyen holttesteket az élő szervezetek nem hordozhatnak anélkül, hogy saját magukat meg ne mérgezzék vele. Ezért a kisebbségi kategória tarthatatlan. A többség fogalma kizár minden minőségi kezelést. Ha egyszer ez a mérték érvényesül, akkor lényeges alkotótényező csak a többség lehet, csak neki van célja, mert ő öncélú. A többség magának igényelvén a saját impériumában az életcélok kitűzését s azok elérésének módjait, maga hajtja is végre az összes feladatokat, s így a kisebbséget céltalanná teszi, mert nem szerve-

sen beillesztendőnek, hanem kizárandónak, eltokozandónak ítéli mint önérvényesítése zavaró elemeit. A céltalanná tett kisebbség ezért szükségképpen bomlasztó elemmé fog válni.

A többség számára ennek meggondolása nyomán kínálkoznék egy mód, mellyel ezt a mérgezést megelőzhetné. Ez az asszimilálás, beolvasztás kísérlete. De ha megpróbálná is, csakhamar rá kellene jönnie, hogy a kisebbség nem asszimilálható, mert az asszimilációhoz egészen más, egyenest ellentétes, vagyis kívánatos és előnyös életfeltételek nyújtása volna szükséges.

A régi „nemzetiséget” fenyegethette a beolvasztás veszedelme, a régi államnak lehetett reménye arra: hogy be tudja olvasztani a nemzetiségeket saját életegzisztenciájába, fajképebe. A mai kisebbséget azonban nem ez a veszedelem fenyegeti, s a mai kisebbségtartó állam előtt ilyen lehetőség nincs. A többség éppen olyan végzetes kategória, mint a kisebbség. Közöttük nem az értékek harca és kicserélődése folyik, hanem a nagyobb nyerselő és hatalom jogán az életnek olyan kisajátítása, amely a kisebbséget éppen értékeiben lefokozni, embermivoltában tétlenségre kárhozthatni, ezáltal sajátos öntudatában, szellemiségében elpusztítani törekszik. Az életből való kizárás tempója lehet fokozatos, lehet brutálisan gyors, de a lényegen ez mit sem változtat. A kisebbség előtt nem a beolvadás, hanem az elsorvadás fenyegető, egzisztenciális veszélye meredezik.

Hogy ez a megállapítás igaz, azt más oldalról is bizonyítja a többség magatartása. A többség a kisebbséget nemcsak a maga öncélú egzisztenciájából zárja ki, hanem tudatosan elvágja a saját nemzeti egzisztenciája tápláló forrásaitól is, tehát elszigeteli azzal a nemzettörzsszel való minden egzisztenciális érintkezéstől, amelytől elszakította. Ez szükségképpen következménye a kisebbség mennyiségi szemléletének, a kategória létesítésének.

A kisebbségfogalom ennek következtében szükségképpen társul és azonosul a kisebbségtudat fogalmával, mivel az értékesség szellemi értelme a többség mennyiségi és hatalmi túlsúlyára tolódik át.

A kisebbségi kategória tarthatatlanságát mindezek után még egy sajátos jelenség mutatja. A többség nyilván tudja, hogy megvalósítását az önrendelkezési jog egyoldalú és embertelen kihasználásával viszi végbe. Ezért érzi, hogy a maga egzisztenciájának ezt a kizárólagos igénylését valamely elfogadható alapra kell helyeznie. Ezt az alapot törekszik lefektetni a történelmi jogban, az ősiségben, az otthonosság létgyökerében. Éppen ezért a kisebbségi kategóriában élők számára kitalálta ezt a nevet: idegen.

A magam részéről ennek a megbélyegzésnek sokkal mélyebb és nagyobb jelentőséget tulajdonítok az egyszerű történethamisításnál, a hamis jogcímkérésnél. Az erre vállalkozó átlátszó kísérletek igen könnyen megerősíthetők, azonban a szó által kifejezett és a gyakorlatban érvényesített érzés mindezek dacára megvan és megmarad. A legfontosabb pedig az, hogy ez a szörnyű merénylet egzisztenciális értelemben szomorú igazságot fejez ki.

Bármennyire őslakosság legyen is egy kisebbség azon a földön, ahol élni kényeszerűl, bármennyi szállal fűződjék is annak természeti és történelmi valóságához, tehát bármennyire jogosult volna is azt a földet otthonának nevezni,

az egzisztenciális igazság mégis az, hogy azon a földön egy többség által képviselt más nemzeti egzisztencia önmegvalósítása kezdődött, melyből ő ki van rekesztve, s mivel a saját nemzeti egzisztenciájának megélésében az élet lehetőségeitől szintén meg van fosztva, idegenné válik a saját otthonában. A kisebbségi kategória egész embertelensége éppen abban lesz nyilvánvalóvá, hogy idegenségre kárhóztatja a nemzettömböt a saját ősi földjén, mert az emberrélelét útját ott többé nem ő szabja meg, s nem az ő természete és szelleme, vagyis egzisztenciája többé az, ami ott érvényesül.

A kisebbségi kategória tehát, mivel a mennyiségi szemlélet alkotása, a többség részéről szükségképpen a kisebbség leértékelésévé és idegennétételévé lesz, s ezért teljes mértékben lehetetlen és tarthatatlan mint életellenes, gyilkos merénylet az emberi mivolt és méltóság ellen.

A kisebbségi kategória azonban nemcsak külső lehetetlenséget jelent, hanem a kisebbséget önmagán belül is dilemmába sodorja, melyben belülről is mind keményebben mered fel a helyzet tarthatatlansága. A kisebbségi nemzetdarab ugyanis ragaszkodik földi otthonához, mert egész élete abból nőtt ki, s abban lélegzik, és mégis elvágyik belőle, mert szellemi otthona csak saját nemzeti egzisztenciájának teljességében található fel. A politikai irredentizmus vádjának alacsony szempontjain végtelenül túl és felül ez a lelki, egzisztenciális irredentizmus nemcsak természetes, de a legteljesebb mértékben tiszteletreméltó is, mert ez magának az örök emberinek sikoltása és vergődése, s elnémulása az ember halálát jelentené.

Fejtegetéseinkben a nemzeti egzisztencia teljességét az új humánus, az emberrélelét egyedüli útjának mutattuk fel. Ez a tételünk kikerülhetetlenül vezetett arra a következtetésre, hogy az önmaga felett való rendelkezés nemcsak néhány, hanem kivétel nélkül minden nemzetet a maga teljességében megillet. Ezt az igazságot tehát nemcsak másokra, hanem önmagunkra nézve is kötelezőnek kell vallanunk s Széchenyivel szólva „hallgatnia kell bennünk a magyarnak, ha annak vágyai az igazságos emberrel jutnak ellentétbe”.

Azokban ennek elismerése és követelése egyúttal azt is jelenti, hogy a kisebbségi kategóriát megszüntetendőnek, megsemmisítendőnek kell tartanunk, hirdetniük és követelniük. Egészen bizonyos, hogy az emberiség valódi és termékeny békessége nem várható és nem valósítható meg másként, mint ennek az embertelen kategóriának eltüntetésével.

Mikor ezt hangoztatjuk, semmiképpen sem kergetünk ábrándokat.

Feladatokat látunk, melyek éppen napjainkban állítják az embert sorsdöntő köteleességek elé. Ezeknek a feladatoknak gyakorlati megfogalmazása és részletezése nem lehet a mi feladatunk. De köteleességünk rámutatni arra, hogy a nemzeti egzisztencia legmagasabb szempontú tudományos vizsgálata néhány olyan irányelvre vezet, melyek semmiféle gyakorlati megoldásban nem nélkülözhetők.

Ilyen az, hogy a nemzeti egzisztenciát mozaikszerű nemzetiségi államban nem lehet többé megvalósítani. Hogy egy ilyen kísérlet mit eredményez, azt Csehország példája eléggé mutatja. Éppen azért elutasíthatatlan az a feladat,

hogy nemzeti államok ne kebelezhessenek magukba akkora más nemzettömböket, melyek „kisebbségekké” tehetők.

De ilyen az is, hogy egyetlen nemzeti egzisztenciát sem szabad olyan állami életre szorítani, melyből a fajképét alkotó egész tömbök és egységek, egzisztenciájának lényegi tényezői hiányzanak, mert elszakítottak tőle s más nemzeti egzisztenciák testében a kisebbségi kategória börtönében sorvadnak. Ez a mi esetünk, s ennek orvoslása a mi jogos követelésünk, mely a szellem élettörvényében gyökerezik.

Vége ilyen az, hogy a fajkép elemeinek tömörítése az emberi mivolt parancsa s az emberi méltóság követelménye.

Mindezek egyértelműen követelik a kisebbségi kategória kitörlését az emberiségnek nemcsak életéből, hanem még az emlékezetéből is.

A szellem törvényei az élet törvényei, s azok ellen cselekedni öngyilkosság nemcsak egyesekre, hanem nemzetekre és az egész emberiségre nézve is. De ha az élet, a gyakorlat törvényei a szellem lényegéből következnek, akkor feltétlenül hinnünk is kell abban, hogy amit a szellem követel, az az életben meg is valósítható, annak a módjai megtalálhatók a szellem hűséges és engedelmes gyermekei által.

Ha valamire a világon szükséges és szabad kimondani, akkor a kisebbségi kategória megsemmisítésére nézve szükséges és szabad, az új korszakot nyitó szót: lehet, mert kell!

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Nem lehet. A kisebbségi sors vitája

[Vákát oldal]

JEGYZETEK

A KIADÁSRÓL

Az újságokban és folyóiratokban megjelent írásokat a mai helyesírással adjuk közre. Mivel a bennünket érdeklő időszakban (1936–1937) Romániában – akárcsak ma – tilos volt a magyar helységnevek nyilvános használata (legfőképpen pedig az „Erdély” szóé), s hogy kifejezésre juttassuk ezzel a barbár rendelkezéssel szembeni tiltakozásunkat, mindenütt visszaállítottuk az eredeti magyar elnevezéseket. Számatalan jel vall ugyanis arra, hogy a magyar írók és újságírók következetesen a magyar elnevezéseket használták kéziratukban, s ezen a legtöbb szerkesztőség a cenzorok elé bocsátott levonatokban sem változtatott. Kivételt csak a „transzylván” alakkal tettünk, amely nem sérti a magyar nyelvérzékét, és sajátos hangulati töltete van.

„Tegnap – írta Reményik Sándor 1936. július 1-jén Áprily Lajosnak – a cenzor tudomásunkra hozta, hogy neki »nincs ideje mindent apróra átnézni«, de »ha csak egyszer is előfordul a lapban* az a szó: Erdély, vagy erdélyi, akkor valamennyiünket hadbírótság elé állítat«.

Milyen jó, hogy te annak idején, régen, minden kényszer nélkül megírtad: »Egyetlen *transzylván* hősköltemény –«.

Ezt a tradicionális, patinás, ősi szót használjuk most – még mikor sután hangzik is –, addig, amíg azt is be nem tiltják.”

Itt mondok köszönetet Makkai Lászlónak, Imre Máriának, valamint a Tiszántúli Református Egyházkerületi Tanács sárospataki Gyűjtőlevéltára, az Országos Széchényi Könyvtár és a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársainak a dokumentumok felkutatása és a jegyzetek elkészítése során nyújtott segítségükért. Így lehetővé vált, hogy a Cseke Péter áldozatos munkájával Kolozsvárott összeállított gyűjteményt (mely a Makkai Sándor repatriálásával és *Nem lehet* c. tanulmányával kapcsolatos sajtóanyagot és levelezést öleli fel) kibővítsük, csaknem teljessé tegyük.

* a Pásztortűzben

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- ÁLH – Áprily Lajos hagyatéka. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest
Bp. – Budapest
c. – című
F. m. – fontosabb művei
JBH – Jancsó Béla hagyatéka. Rohonyi Vilmosné Jancsó Éva tulajdonában, Kolozsvár
l. – lásd
LDH – László Dezső hagyatéka, Kolozsvár
Kv. – Kolozsvár
MSH – Makkai Sándor hagyatéka. Tiszántúli Református Egyházkerületi Tanács Gyűjtőlevéltára, Sárospatak
ref. – református
sz. – számú

A DOKUMENTUMOK (CIKKEK, TANULMÁNYOK, LEVELEK) SZERZŐINEK ADATAI

Albrecht Dezső (Bánffyhunяд 1908–1976 Párizs) – ügyvéd, politikus, szerkesztő. Az erdélyi ref. egyházkerület közgyűlésének tagja, kalotaszegi egyházmegyei tanácsos. 1936-tól 1944-ig a Hitel c. folyóirat szerkesztője. Politikai nézeteit tekintve a liberális konzervatívok közé tartozott. 1944-től Nyugaton élt. L. még: Záhony Éva: *A „második” Hitel*. Hitel 1989/6.

Bajcsy-Zsilinszky Endre (Szarvas 1886–1944 Sopronkőhida) – politikus, publicista. 1936-ban pártja (a Nemzeti Radikális Párt) fuzionált a Független Kiszgazdapárttal. 1939-ben ennek a pártnak lett országgyűlési képviselője. A Duna menti kis népek összefogását hirdette, és következetesen szembefordult mind a jobb-, mind pedig a baloldali totalitarizmussal. A harmincas évek második felében főként a Független Magyarország c. hétfői lapban és a Magyarország c. napilapban publikált. Erdéllyel, a magyar állam keretében megvalósítandó erdélyi önkormányzattal kapcsolatos nézeteit *Transylvania. Past and Future* (Erdély. Múlt és jövő) c. kötetében fejtette ki, mely Svájcban jelent meg 1944 februárjában. L. még: Tilkovszky Lóránt: *Bajcsy-Zsilinszky*. Bp., 1986; Bíró Zoltán: *A Zsilinszky-dráma*. In: *Vállalások és kételyek*, Bp., 1987.

Bánffy Miklós, gróf (Kolozsvár 1873–1950 Budapest) – író, politikus. 1921 áprilisától 1922 decemberéig a Bethlen-kormány külügyminisztere. 1926-ban visszaköltözött Erdélybe, és vezető szerepet játszott az erdélyi magyar irodalom megszervezésében. A szabadelvűség híve volt. Az erdélyi ref. egyházkerület közgyűlésén mint az egyházkerület – egyik – főgondnoka, ő méltatta a távozó Makkait.

Bányai László (Körösbánya 1907–1981 Bukarest) – publicista, történész, politikus. 1930 októberétől 1933 márciusáig az Erdélyi Fiatalok főmunkatársa. 1934–40 között a MADOSZ központi titkára Kolozsvárott, 1938–1940-ben a MADOSZ Erdélyi Magyar Szó c. hetilapjának ideológiai irányítója. A Korunk munkatársa.

Dr. Belohorszky Ferenc – nem sikerült adatokat találni róla.

Bertalan István – a budapesti Kereskedelmi és Iparkamara titkára, 1936–37-ben a Budapesti Hírlap munkatársa, vezércikkírója. A románokkal folytatandó párbeszéd szükségességét hangoztatta. Mester Miklós *Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi törekvések az 1863/64-es nagyszabeni országgyűlésen* c. munkájának ismertetésében Bălcescut idézve leszögezi, hogy „hiábavaló minden olyan politikai kísérlet, amelyet nem fogad el mindhárom nemzeti öntudattal bíró nép egyként és őszinte hittel önálló nemzetiségi élete és fejlődése biztosítékául” (*Fiatalok előre*, Budapesti Hírlap 1937. III. 28.). Az 1937. június 3-i pécsi Kisebbségi Kultúrnapon – Bethlen István akkori

megnyilatkozásainak szellemében – a Romániával fenntartott politikai és diplomáciai kapcsolatok megjavításáért szállt síkra. „Az ott élő magyar népkisebbség reális életlehetőségének biztosítása, szellemi és anyagi boldogulása szempontjából – mondotta – ennek van döntő jelentősége.” (Láthatár 1937/8–9, 321.)

Csuka Zoltán (Zichyfalva 1901–1984 Budapest) – költő, lapszerkesztő. A Láthatár c. kisebbségi szemle felelős szerkesztője (1933–1944). 1950-ben koholt vádak alapján letartóztatták, 1955-ben rehabilitálták. L. még kötetünk előszavának 27. sz. jegyzetét, valamint Kovács J. Béla Láthatár-repertóriumát (Bp., 1986).

Dávid Gyula – ref. lelkész, tanár. A Tavaszy Sándor által szerkesztett Kiáltó Szó (1934 előtt: Kálvinista Világ) c. ref. szemle munkatársa. Itt közölt írásairól I. a 70. sz. dokumentum vonatkozó jegyzetét. F. m.: *Kálvin gazdasági etikája*. Kv., 1931; *A keresztyén etika kérdése és irodalma a jelenben*. Kv., 1934.

Faluhelyi Ferenc (Nagyvárad 1886–1944 Pécs) – nemzetközi jogász, egyetemi tanár. 1936-ban létrehozta a pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetet és kiadta annak folyóiratát, a Kisebbségi körlevelet (I–VIII. évf.). F. m.: *Magyarország békeszerződései*. Pécs, 1923; *Ius civium in Hungaria habitantium nationum*. Pécs, 1946.

Havas (Handelsmann) Károly (Szabadka 1887–1944 Szabadka) – író, újságíró. Portréját I.: Kolozsi Tibor: *Harmincéves arckép* (Üzenet 1974/7–8.).

Hegedűs Nándor (Nagyvárad 1884–1969 Budapest) – publicista, szerkesztő, irodalomtörténész. Európai látókörű vezércikkei a Nagyvárad (1934-től Szabadság) első oldalán névtelenül jelentek meg *Megjegyzések* c. állandó rovatában. A Magyar Kisebbség munkatársa (kötetben: *Nincs béke igazság nélkül*, Nagyvárad, 1941), a Pesti Napló cikkírója (kötetben: *Erdélyi levelek*).

Jancsó Béla (Marosújvár 1903–1967 Kolozsvár) – esszéíró, kritikus, orvos. Szegeden megkezdett orvosi tanulmányait Kolozsvárt fejezte be. A Tizenegyek írói csoportjának tagjaként indult. Ő vetette fel az Erdélyi F fiatalok alapításának gondolatát, rá hárult a szervezéssel és szerkesztéssel járó munka nagy része. Irodalmi hagyatékából Mikó Imre gondozásában és bevezető tanulmányával jelent meg kötet (*Irodalom és közélet*, Bukarest, 1973). Levelezését Cseke Péter rendezi sajtó alá.

Jócsik Lajos (Érsekújvár 1910–1981 Budapest) – író, publicista. A Sarlós-mozgalom egyik vezetője. A harmincas évek második felében a baloldali liberális pozsonyi Magyar Újságban *A történelem sodrában* c. rovatot szerkeszti. 1938 után *Idegen igában* és *Hazatérés, tájékozódás* c. könyveiben dolgozza fel csehszlovákiai élményeit és tapasztalatait.

Katona Jenő (Vámosmikola 1905–1978 Budapest) – író, újságíró, politikus. 1934 óta munkatársa Pethő Sándor *Magyarság* c. lapjának. A *Korunk szava* c. katolikus politikai, társadalmi és kritikai hetilap szerkesztője (annak 1938. dec. 31-i betiltásáig.) Ezután a Magyar Nemzet főmunkatársa és politikai publicistája.

Dr. Kovácsy Albert (Brassó 1875–?) – ügyvéd. 1906-ban Székelyudvarhely országgyűlési képviselője. 1908-ban Marosvásárhelyre nevezték ki közjegyzőnek.

László Dezső (Sepsiszentgyörgy 1904–1973 Kolozsvár) – ref. lelkész, esperes, vallástanár, szerkesztő. 1927–32 között egyházkerületi ifjúsági utazó titkár, 1932-től 1940-ig a Kolozsvári Református Kollégiumban tanít. Az Erdélyi Fiatalok felelős szerkesztője és kiadója. 1940–44 között országgyűlési képviselő és zsinati póttag. F. m.: *Akarom: tisztán lássatok*. Kv., 1933; *A siető ember*. Kv., 1935.

Ligeti Ernő (Kolozsvár 1891–1944 Budapest) – író, újságíró, szerkesztő. Az Erdélyi Helikon munkaközösségének tagja, a Független Újság c. liberális demokrata hetilap főszerkesztője (1934–1940). Legmaradandóbb munkája a *Súly alatt a pálma* c. visszaemlékezése (Kv., 1942). A nyilasok családjával együtt meggyilkolták.

Lőrinczi László (Pusztacelina, 1919) – író, műfordító. Kötetünkben szereplő írásával azonos hangvételű cikket írt a Magyar Út 1937/12-es számában (*Erdély ifjúsága*). A negyvenes évek elején a kolozsvári *Március* c. ifjúsági lap munkatársa.

Makkai Sándor (Nagyenyed 1890–1951 Budapest) ref. püspök, teológiai tanár, író. Teológiai és filozófiai tanulmányai után Sárospatakon, 1918-tól a kv.-i teológián tanított. 1915-től Az Út c. ref. lap, 1921–25-ben a Református Szemle szerkesztője. 1922-től az erdélyi ref. egyházkerület püspökhelyettese, 1926-tól püspöke. Mint püspök sokat tett az erdélyi magyarság tanügyi, kulturális és szociális szintjének megtartásáért, felemeléséért. A román szenátus tagjaként harcolt az erdélyi magyarság politikai jogainak védelmében. 1936-tól Debrecenben egyetemi tanár. 1938-ban elnökévé választotta a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Számos irodalmi bírálatot, vallási, etikai, pedagógiai, filozófiai tárgyú cikket, tanulmányt írt, és kiterjedt szépirodalmi tevékenységet folytatott. Főleg történelmi regényeivel vált ismertté. F. m.: *Holttenger*. Regény, Kv., 1923; *Megszólalnak a kövek*. Elbeszélések, uo., 1925; *Ördög-szekér*. Regény, uo., 1925; *Magyar fa sorsa*. A vádlott Ady költészete, uo., 1927; *Az elátkozott óriások*. Előadások uo., 1928; *A mi utunk*. Prédikációk, előadások, uo., 1929; *Egyedül*. Bethlen Gábor lelki arca. Kv–Bp., 1930; *Magunk revíziója*. Kv., 1931; „Nem békességet...” Előadások, Bp., 1932; *Erdélyi szemmel*. Tanulmányok, Kv., 1932; *Harc a szobor ellen*. Négy tanulmány, uo., 1933; *A táltoskirály*. Regény, uo., 1934; *Sárga vihar*. Regény, uo., 1934; *Az élet kérdezett*. 1–2. Tanulmányok, Bp., 1935; *Magyar nevelés, magyar műveltség*. Bp., 1937; *Nemzet és kisebbség*. Uo., 1939; *Tudománnyal és fegyverrel* (Arte et marte). A nemzetnevelés terve. Uo., 1939; *Örök Erdély*. Uo., 1940; *Erdély társadalma*. In; *Erdély*. Bp., 1941; *Szolgálatom*. Teológiai önéletrajz. 1944. Kézirat.

Makkai Sándorné (Nagyenyed 1891–1968 Budapest) – szül. Borsay Margit, Borsay Samu zeneszerző, honvédkarmester leánya.

Orich Viktor – újságíró. A harmincas években a temesvári Bánsági Futár c. „riportlap” szerkesztője.

Dr. Paál Árpád (Brassó 1880–1944 Nagyvárad) – politikus, publicista. 1918 novemberétől 1919 januárjáig az Udvarhely megyei Székely Nemzeti Tanács elnöke, később az Országos Magyar Párt Szatmár megyei képviselője.

1932-től az Erdélyi [Magyar] Lapok c. katolikus irányzatú nagyváradai napilap főszerkesztője. A Magyar Kisebbség munkatársa. F. m.: *A politikai aktivitás rendszere* (Kós Károly *Kiáltó Szó* és Zágoni István *A magyarság útja* c. írásaival együtt). Kv., 1921; *Az 1929. évi közigazgatási törvény. A falvak, községek, városok és megyék önkormányzata*. Ford. és jegyzetekkel ellátta: P. A. Kv., 1929; *Törvénytervezet a székely közületek közművelődési önkormányzatához – 1931*. Kv., 1931.

Pilder Mária (1888–1966 Budapest) – szász családból származó ref. teológiai író. Az erdélyi ref. egyházkerület missziói előadója, utazó titkára. Több teológiai mű szerzője, Karl Barth két könyvének fordítója (*Isten igéjének szolgálata*, 1937; *Kis dogmatika*, 1948). Levelezett Barth-tal és Hermann Kutterral, a svájci keresztyényszocialista tudóssal. Élete utolsó szakaszában a budapesti Református Teológiai Akadémia előadója.

Reményik Sándor (Kolozsvár 1890–1941 Kolozsvár) – költő. A két világháború közötti erdélyi magyar irodalom kiemelkedő alakja, a Pásztortűz szerkesztője. F. m.: *Végvári versek 1918–1921*. Bp., 1921; *Romon virág*. Kv., 1935; *Összes versei*. 1–2. Bp., 1944; *Az építész fia*. Vál. és bev. Kántor Lajos. Bukarest, 1983.

Schulek Tibor – evangélikus egyházi író, fordító. A harmincas években a soproni Keresztyén Igazság munkatársa.

Szász Endre (Kolozsvár 1887–?) – hírlapíró. A kolozsvári Újság felelős szerkesztője, majd az Ellenzék, később a Keleti Újság szerkesztője. A Kisebbségi Újságíró Szervezetnek több éven át elnöke.

Szekfü Gyula (Székesfehérvár 1883–1955 Bukarest) – történész, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1927-től 1938-ig Bethlen István politikáját támogatva szerkeszti a Magyar Szemlét. F. m.: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., 1934; *Állam és Nemzet*. Bp., 1942; *Forradalom után* [1947], Bp., 1983. Életpályájáról I. Glatz Ferenc e kötethez írott bevezető tanulmányát.

Szemlér Ferenc, ifj. (Székelyudvarhely 1906–1978 Bukarest) – költő, műfordító, író. A harmincas évek második felében Brassóban ügyvéd, cikkeiben és tanulmányaiban a liberális, racionalista szellemiség és európaiság elkötelezett képviselője.

Szentimrei Jenő (Arad 1891–1959 Kolozsvár) – költő, író, publicista. 1918 elején Kolozsvárott hetilapot indított Új Erdély címmel. 1925-től 1932-ig az Ellenzék, majd a Brassói Lapok szerkesztője. F. m.: *Vallomások*. Marosvásárhely, 1956.

Tabéry Géza (Nagyvárad 1890–1958 Nagyvárad) – író, újságíró. Nagy szerepet játszott az erdélyi magyar irodalmi élet kialakításában, egyik alapítója az Erdélyi Helikon írói társaságának. Élete végén a nagyváradai Ady-múzeumot vezette.

Ugron István (Mezőzáh 1862–?) – politikus, diplomata. Az osztrák-magyar monarchia rendkívüli követe, meghatalmazott minisztere. Az összeomlás után visszatér Erdélybe, ahol az Országos Magyar Párt egyik megszervezője. 1920-ban megválasztják az Erdélyi Múzeum Egyesület elnökének, 1922-ben az OMP elnökének, 1923-ban az erdélyi ref. egyházkerület főgondnokának. 1926-

ban mind az OMP, mind az EME elnöki tisztéről lemondott, s a továbbiakban inkább egyházi téren működött.

Varga Zsigmond, id. – teológiai tanár. Makkai *Szolgálatom* c. önéletrajzában a következőket írja róla: „Régi hűséges barátom, Varga Zsigmond, aki akkor a debreceni egyetem református Hittudományi Karának dékánja volt, állandóan érdeklődött hogylétem iránt, s mikor lemondásom elhatározása véglegessé vált, afelől tájékozódott, hogy tudnék-e professzori munkát vállalni nyugodtabb életkörülmények között? Az ő fáradozása és ajánlása folytán ért azután az a kitüntetés, hogy a Hittudományi Kar meghívott az egyik teológiai tanszékére professzornak.” (71.) F. m.: *Általános vallástörténet*. Debrecen, 1932.

Vásárhelyi János (Maroscsúcs 1888–1960 Kolozsvár) – ref. püspök. 1926-ban az erdélyi egyházkerület főjegyzőjévé, 1936-ban, Makkai lemondása után, püspökévé választják. F. m.: *Számadás*. Tanulmányok, cikkek, előadások. Kv., 1940; *Erdélyi református püspökök az utolsó században*. Nagyenyed, 1946. L. még Tökés István *Vásárhelyi János emlékezete* c. írását (Confessio 1988/4), valamint Vásárhelyi János ugyanebben a számban közölt *Naplóját*.

Venczel József (Csíkszereda 1913–1972 Kolozsvár) – szociológus, egyetemi tanár. Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület statisztikai osztályának vezetője (1937–41), az Erdélyi Tudományos Intézet tanára (1941–46), a Hítel belső munkatársa (1936–44). F. m.: *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája a román impérium alatt* [Demeter Bélával közösen] Bp., 1940; *A falukutatás módszertanának vázlata*. Kv., 1941; *Az erdélyi román földbirtokreform*. Kv., 1942; *Az önismeret útján*. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből. Bev., jegyz.: Imreh István. Bukarest, 1980; *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. Válogatott írások. Vál.: Székely András Bertalan. Bp., 1988.

A DOKUMENTUMOK JEGYZETEI

1. Makkai Sándor – Reményik Sándorhoz. Kolozsvár, 1934. március 12.

MSH Fejléces papír: Dela oficiul episcopesc reformat din Ardeal – Az erdélyi református püspöki hivataltól

az ügy még nem aktuális – Makkai áttelepülése. Ez, valamint a következő levél világosan jelzi, hogy Makkai már 1934 elején elhatározta, hogy repatriál.

2. Makkai Sándorné – Reményik Sándorhoz. [1]1934. III. 26.

MSH

[...] – a kihagyott rész családi vonatkozású.

3. Makkai Sándor: Hősiesség

Budapesti Hírlap 1935. jan. 20. LV. évf. 17. sz.

Makkai 1935 folyamán, ugyancsak a Budapesti Hírlap hasábjain, két további cikkben pontosítja itt kifejtett álláspontját. Ezek: *Magyar megújulás* (1935. IX. 2.) és *Magyar egység* (1935. IX. 8.).

4. Szekfű Gyula: Mégis ők a hősök

Budapesti Hírlap 1935. tebr. 24. LV. évf. 46. sz.

Bethlen István... beszédei – Bethlen István *Angliai előadásai*. Bp., 1933. A londoni Királyi Külügyi Társaságban 1933. nov. 28-án megtartott harmadik előadás címe: *Az erdélyi kérdés*. (I. m. 61–92.) *Szolgálatom* c. 1944 június-augusztusában papírra vetett önéletrajzában Makkai a következőket mondja erről: „Ismertem Bethlen Istvánnak angliai előadásaiiban körvonalazott elgondolását egy külön Erdélyről, azonban ennek meggyőződésem szerint csakis a magyarság szellemi s majd politikai fölényét biztosítani hivatott átmeneti értelme volt.” (*Szolgálatom*, 74.)

Jancsó Benedek – (1854–1930) publicista, történész. F. m.: *Szabadságharcunk és a dáko-román törekvések* (Bp., 1985.); *A román nemzetiségi törekvések története*. I–II. (Bp., 1896–99.); *A román irredentista mozgalmak története* (Bp., 1921).

Szász Zsombor – (1871—?) ügyvéd, politikus, jogi író. A Szekfű Gyula által vezetett Magyar Szemle munkatársa. Főként a magyarellenes román intézkedéseket és megnyilatkozásokat tartotta szemmel. F. m.: *The Minorities in Rumanian Transsylvania* (Bp., 1927); *Zum Problem des Minderheiten-Schutzes* (Bp., 1929).

5. Ugron István – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1935. ápr. 4.

MSH

Táltoskirály – Makkai 1934-ben megjelent történelmi regénye.

6. Makkai Sándor – Ugron Istvánhoz. Kolozsvárt, 1935. április hó 8-án

MSH

Sulyok püspök – Sulyok István (1859–1944), A királyhágó-melléki ref. egyházkerület püspöke.

7. Varga Zsigmond – Makkai Sándorhoz. Debrecen, 1935. május hó 6-án

MSH

Baltazár püspök – Baltazár Dezső (1871–1936. aug. 25.), 1911-től a tiszántúli egyházkerület püspöke, liberális beállítottságú felsőházi tag.

Vásáry – Vásáry István (1887–1955) politikus. 1928-tól 1935-ig Debrecen polgármestere, 1944-ben a debreceni Ideiglenes Kormány pénzügyminisztere, a Független Kisgazdapárt egyik vezető politikusa.

Vay – Vay László (1890–Kanada?), báró. 1932 és 1937 között Hajdú vármegye és Debrecen főispánja. Előbb Bethlen István, majd Gömbös, végül Imrédy híve, 1938–39-ben az Imrédy-kormány miniszterelnökségi államtitkára.

Tavaszy Sándor– (1888–1951) teológus, filozófiai író. A kolozsvári református teológia igazgatója, a *Kiáltó Szó* és a *Református Szemle* szerkesztője, 1936-tól az erdélyi egyházkerület főjegyzője (püspökhelyettes). Makkai *Az élet kérdézet* c. gyűjteményes esszékötetéről a *Független Újság* 1935. nov. 2-i számában közölt cikket. L. még: Balázs Sándor: *Tavaszy Sándor filozófiája*

(Bukarest, 1982), valamint Tökés István: *Tavaszy Sándor. Emlékezés születésének 100. évfordulóján.* Confessio 1988/2. 54–65.

8. Varga Zsigmond – Makkai Sándorhoz. Debrecen, 1935. május 13.

MSH

RI – Révész Imre (1889–1967) teológiai tanár. 1912-től a kolozsvári ref. teológia tanára, 1913-tól 1920-ig a kolozsvári Református Szemle főmunkatársa és társszerkesztője, 1920-tól a debreceni Hit és Élet szerkesztője. 1930-tól az egyháztörténet tanára Debrecenben, 1938-tól 1949-ig a tiszántúli egyházkerület püspöke.

Hóman – Hóman Bálint (1885–1953) történetíró, egyetemi tanár. 1932–38 és 1939–42 között vallás- és közoktatásügyi miniszter.

9. Jancsó Béla: A beteg joga

Erdélyi Fiatalok 1935/IV. Téli szám, 121. A *Korunk arcához* rovatcím alatt

Magunk revíziója – Makkai 1931-ben az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában megjelent nagy hatású tanulmánykötetéről gyűjteményünk szerzői, illetve levélírói közül Jancsó Béla az Erdélyi Fiatalok 1931. nyári, Szentimrei Jenő az Ellenzék 1931. márc. 8-i, Reményik Sándor a Napkelet 1931. márc. 8-i számában írt. Jancsó Béla Makkai újabb tanulmánykötetét (*Harc a szobor ellen*, Kv., 1933) az Erdélyi Helikon 1933/9-es számában méltatta *Belső revízió és új erdélyi magyar ideológia* c. cikkében.

10. Makkai Sándor – Jancsó Bélához. Bp., 1936. ápr. 13.

JBH

tíz év nagy idő – Makkai Sándort 1926-ban (36 éves korában) választották meg az erdélyi egyházkerület püspökének.

jobb is lenne az ilyesmire nem reflektálni – Makkait nyilván zavarta Jancsó Béla igyekezete, mellyel cáfolni akarta az „elhihetetlen hírt”.

múlt novemberben én már nagyon beteg voltam – önéletrajzában Makkai erről a következőket írja: „Az 1935. évi egyházkerületi közgyűlést még végigültem és -szolgáltam, de már csak a legnagyobb önfegyelméssel és erőfeszítéssel tettem ezt meg, s mindenki látta is rajtam a végső kimerültség jeleit. December nyolcadikán feleségem és nagyobbik fiam [Makkai László] társaságában, orvosi rendeletre Budapestre utaztam, gyógykezelés céljából. A minden eddigi vonatkozástól teljesen elszigetelő kórházi kezelés testileg segített is rajtam, de a lelki sérülés sokkal mélyebbnek bizonyult, mint eleinte magam is hittem. Öt hónap múlva sem mutatkozott semmi biztosíték arra, hogy belátható időn visszatérhessek a küzdelembe. Illetékes tényezőkkel való többszöri megbeszélés és e tényezők hozzájárulása alapján 1936. május 15-én püspöki állásomról lemondtam.” (*Szolgálatom*, 71.)

11. Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1936. ápr. 18.

Magyar fa sorsa – Makkai kötetének alcíme: *A vádlott Ady költészete* (Kv., 1927). A könyv magyarországi fogadtatásáról I.: *A Magyar fa sorsa 1927-ben.*

Viták Makkai Sándor Ady-könyvéről. Acta Histora Litteratum Hungaricarum [Szeged] 1978, 81–101; valamint: B. Bernáth István: *A költő és a püspök*. Világosság 1985/1. 28–33.

Nyíró Gyula – (1895–1966) erdélyi származású orvos, elme- és ideggyógyász. Reményik Sándort is kezelte a Hárs hegyi ideggyógyintézetben.

Műveid nem készítették elő – Makkai a *Szolgálatomban* tagadja a „fordulat”-ot: „Az erdélyi szellem c. előadásomban (mely az *Erdélyi szemmel* [1932] c. kötetben olvasható), még 1925-ben amellet foglaltam állást, hogy a magyarság szempontjából külön erdélyiség, erdélyi szellem nincs, van azonban magyarság Erdélyben, mely sajátos földrajzi és történelmi adottságok között formálódott és él a közös magyar érdek egységében. Az 1926–35 között írt tanulmányaimban, elsősorban a *Magunk revíziójában* ehhez az értékekben megnyilvánuló örök magyarsághoz való hűséget hirdettem, ez volt az én »transzilvanizmusom« értelme. Az adott körülmények között szükségesnek láttam az erdélyi magyarság anyagi, szellemi és politikai megszervezését és külön egységének fenntartását, de az ősi fejedelmi, Bethlen Gábor-i hagyomány szerint ezt nem a magyarországi magyarsággal szemben, hanem természetesen a román imperializmus elleni védekezésben tartottam kiélezendőnek. Olyan politikai értelmű transzilvanizmusban, mely a három erdélyi népnek, a romának, magyarnak és szásznak erdélyi akarataból létesülő külön állammá egyesülését remélte s próbálta előkészíteni, s amilyen legalább egy időben például a Kós Károlyé volt, sohase hittem.” (74.)

Matolcsy Mátyás földreformkönyve – *Az új földreform munkaterve*. Bev. *Székfü Gyula*. Bp., 1934.

12. Levél Dr. Makkai Sándor ref. püspök úrhoz. 1936. május 11-én

Kiáltó Szó [Kolozsvár] 1936. június

13. Szentimrei Jenő: Püspökváltás?

Brassói Lapok 1936. május 10; XLII. évf. 107. sz.

14. Tabéry Géza: És a kövek nem szólnak?

Szabadság [Nagyvárad] 1936. május 12.

a *költő távozása* – Tabéry Áprily Lajosra céloz, aki 1929-ben települt át Magyarországra.

15. Makkai püspök visszavonulása

Ellenzék [Kolozsvár] 1936. május 17. LVII. évf. 113. sz.

16. Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1936. máj. 15.

MSH

17. Makkai Sándor – Jancsó Bélához. Bp., 1936. V. 18.

JBH

18. Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1936. V. 23.

MSH

19. Makkai Sándor – Jancsó Bélához. Bp., 1936. V. 23.

MSH

20. Reményik Sándor – Áprily Lajoshoz. Kolozsvár, 1936. május 26.

ÁLH

Áprily Lajos – (1887–1967) költő. 1909-től a nagyenyedi ref. kollégium tanára, 1924-től az Ellenzék vasárnapi irodalmi mellékletének szerkesztője, 1926-tól a kolozsvári ref. kollégium tanára. 1926–29-ben az Erdélyi Helikon, áttelepülése után a Protestáns Szemle szerkesztője (1930–38).

[...] – a kihagyott részek nem Makkaiék távozására vonatkoznak.

Járosi Andor – (1897–1944) lelkész, teológiai tanár, író. Az 1920-as évek közepétől kolozsvári pap és a kolozsvári ref. teológián az evangélikus dogmatika tanára, a Pásztortűz belső munkatársa, az Erdélyi Helikon cikkírója. Reményik *Az én lelkipásztorom* c. versében emlékezik meg róla. 1944 októberében a szovjet katonai hatóságok – kb. 5000 kolozsvári magyarral együtt – elfogták és mint hadifoglyot a Szovjetunióba hurcolták.

szeretnék neki nagyon melegen írni – 1936. jún. 16-i levelében a következőket írja erről Áprilynak: „Levelet régóta készülök írni neki, de nem találok a módját, hogyan nyúljak a nyitott sebekhez, az övéhez, a magaméhoz, mindnyájunkéhoz. Pedig nagyon mellé kellene állani most, úgy érzem. Megrendítő levelet írt a Diakonisszáknak hat új testvér fogadalomtétele alkalmából. Egészen bizonyosnak érzem, hogy lelkileg ő sem fog soha innen elszakadni, s hovatovább mind nehezebb lesz helyzete és kínosabb lelkiállapota. Nagyon sajnálom.” Majd 1936. július 1-jén: „Makkainak írtam végre levelet, szívem szerint valót, s kaptam tőle nagyon meleg sorokat.”

Egy Eszme indul – Reményik 1925-ben megjelent verseskötete.

21. Reményik Sándor – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1936. jún. 20.

MSH

Margitnak – Makkai Sándor feleségének.

olyan meghálálhatatlanul szépen írtál a Piroska Naptár-albumába — Szöcsné Szilágyi Piroska festőművésznő (akinek emlékére Reményik Sándor a *Mindennapi rózsák* c. versét és a *Beépített lélek* c. versciklusát írta). Emlékkönyvébe, az ún. Tliri-tliri Kalendáriumba Makkai 1927 karácsonyán az alábbi részletet másolta be egy évvel korábban keletkezett Önéletírásából: „A leglelkibb és legszellemibb barátság kötött össze Reményik Sándorral, mert semmi más érdek, mint a *közös életeszmények* tisztelete és szolgálata, nem játszott benne soha szerepet. (...) Én őt és ő engem fenntartás nélkül védelmeztük az irodalmi harcokban... Lelki barátságunkat, a maga zavartalan tisztaságában, úgy szeretném megőrizni örökre, mint az életem egyik legbecsesebb ékességét, amit Istentől nyertem.” Majd a bejegyzést az alábbi szavakkal zárja: „... lélekben most is és mindig veled vagyok és maradok. A munka pedig, amely-

ben mindketten dolgozunk a magunk mezején, elválaszthatatlan közösséget jelent e földön is, az örökkévalóságban is.”

Máriával – Pilder Mária. L. a 46. sz. dokumentumot.

Az életemet adta vissza egyszer ez az intézet – Reményik Sándor 1934 augusztusában súlyos tífusz-betegséggel került a kolozsvári Református Diakonissza-kórházba, melyet 1933-ban avatott fel Makkai Sándor. L. még: Imre Mária: *Diakonisszatestvérek egy költő betegsége körül*. Confessio 1981/4.

Dani – Borbáth Dániel, a Református Diakonissza Intézet lelkésze.

Sárga vihar – Makkai Sándor 1934-ben megjelent történelmi regénye.

Sok minden van még most is a szívemben – Reményik valóban „szívből jövő”, meleg hangú levele nem az egyetértés, hanem a megbocsátás élményéből fakad. Ez az általánosabb értelmű megbocsátás már régebben érlelődött benne. 1935. ápr. 23-i, a nagyváradi Szent József kórházból keltezett levelében azt írja Áprilynak, hogy nagyon megérti abbéli szándékát, hogy kiválik a Szépmíves Céhből, de ez egyúttal végtelen szomorúsággal tölti el. „Mindenképpen megint – írja –: szakadó szál. És ma a szálaknak nem volna szabad szakadniuk.

Én ezt a kérdést – más irányban – a nyáron kezdtem likvidálni magamban. A tífusz alatt, a halál árnyékában, aztán Édesapám halálának árnyékában, és az egyre jobban fenyegető nemzet-halál, a népi megsemmisülés könyörtelen árnyékában körülbelül befejeződött bennem ez a folyamat.

Ebben az árnyékban nem lehet olyan hibánk, amit egymásnak meg ne bocsáthatnánk, s amely miatt egymástól elidegenedhetnénk.”

A Pásztortűzben sem lenne szabad elmenni mellette – l. az „Erdély kiürítése?” c. cikket.

soproni evang. folyóirat... – a Keresztyén Igazság. L. a 24. sz. dokumentumot.

Andor – Járosi Andor.

22. A Hitel szerkesztői – Makkai Sándorhoz

MSH

folyóiratunk... új formái – a Hitel c. „félhavi szemlé”-nek, a Makkai László és Venczel József szerkesztésében megjelenő „első Hitel”-nek hat száma látott napvilágot 1935 januárja és júniusa között. Az első szám vezető cikkeit Makkai Sándor (*Mi lesz velünk?*) és Szekfű Gyula (*A nagymagyar út*) írta. A levél aláírói az 1936 februárjától negyedévenként megjelenő „második” Hitel szerkesztői. L. még: Záhony Éva: *Hitel –1935*, valamint *A „második” Hitel*. Hitel 1989/1; 6.

nem találtunk más utat... mint kérni választát – a Hitel szerkesztőitől kapott gépelt levélen Makkai kézírásával a következő szöveg olvasható: „V[álasz]. jún. 2. Ok ugyanaz, amit a K[özgyűlés]nek megírtam. A köz érdekében, becsületesen tettem. Eltáv[ozásom] oka: lelkileg nem lett volna helyes tétlenül szemlélődni ott, ahol nem dolgozom. Erdélyt nemcsak térbeli helytállással lehet szolgálni, a lelki magyarság egy. Az ítélkezést el kell tűrni, mert a hallgatás szintén közszolgálat.”

23. Vita Sándor – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1936. június 14.

MSH

A levélen Makkai Sándor következő feljegyzése olvasható: „V[álasz], VI. 16. Csak tartalmilag, s mint magánlevelet használja fel.”

24. S[chulek] T[ibor]: Erdély kiürítése

Keresztyén Igazság [Sopron] 1936. június; III. évf. 6. sz. 141.

Scholtz és Gyurátz püspökeink – Scholtz Ödön Adolf (1869–?), a felső-soproni egyházmegye esperese és Gyurátz Ferenc (1841–1925), 1895-től 1916-os nyugalomba vonulásáig a dunántúli evangélikus egyházmegye püspöke.

Áprily Lajos... e gyöngyörű sorokat irta – az idézet Áprily Opitz Mártonhoz c. verséből való.

Németh László Kasszandra-jóslata – „Az erdélyi irodalom lassan-lassan emigrál Erdélyből. Soha annyi vastag regényt és vékony verset; rendkívül finom versek, fuvolán fújt szappanbuborékok. Pest, Pest, kattogják az erdélyi írószívek. Mert ideát az erdélyi könyv még kegyeleti tárgy; ha már könyv kell a polcra, egy jó Népfő inkább az »irredenta« erdélyit rakja ki, mint a hazai »destruktívot«. A könyvek ezen az alapon készülnek-készülnek, s aki sok könyvet ír, remélheti, hogy lassan maga is átköltözhet a könyvei után.” (*Magyarok Romániában*. Tanú 1935. III–IV. 177.)

25. Reményik Sándor: „Erdély kiürítése?”

Pásztortűz 1936. június 30. XXII. évf. 12. sz. A Makkai Sándor hagyatékában lévő cenzúrázatlan levonat alapján. A második bekezdés kurzívval szedett sorait a cenzúra nem engedélyezte. A cikket átvette a soproni Keresztyén Igazság is (1936/8).

A korona-hasonlat felbukkan Pilder Máriának a már idézett „Tliri-tliri” Kalendáriumban olvasható 1936 „jubilata-vasárnap”-i bejegyzésében is: „Elfáradt, nem bírta tovább a terhét a Vezér, az őrálló, elment a drága barát, a nagy Léleklátó... leesett fejünkről a mi koronánk...” Makkai László közlése szerint apját egyházlátogatásai során az egyházközségek gondnokai – az érintett minden szabadkozása ellenére – a „Nagyságos Fejedelem” címmel illették. Ez „kijárt” a mindenkori erdélyi református püspököknek. A „korona”-hasonlat ilyen konkrét értelmezése úgy látszik, a cenzor figyelmét sem kerülte el.

Kitűnő magyar folyóirat – a dr. Pröhle Károly szerkesztésében megjelenő Keresztyén Igazság (I. a 24. sz. dokumentumot). A lap rendszeresen közölte Reményik verseit, 1936 márciusi számában Reményik *Pásztortűz* címmel írt a szerkesztésében megjelenő lap „misszió”-járól. Az 1936. júniusi számban Járosi Andor méltatja Reményiket a *Romon virág* megjelenése alkalmából.

Bethlen-könyve – Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca. Kv–Bp., 1930.

Az elátkozott óriások – Makkai kötetének alcíme: 8 előadás (Kv., 1928).

Erdélyt nem lehet kiüríteni – Reményik itt nemcsak a soproni folyóirat cikkírójával, hanem Németh Lászlóval is vitába száll. 1936. febr. 27-i levelében a következőket írja Áprilynak: „... a Pásztortűz március elsejei számában jön

egy cikkem ezzel a címmel: *Erdélyiek Erdélyben*. Kicsit felelet a Németh László Magyarok Romániában c. »tanulmányára«.

Elhullhatok... – az idézet Áprily Lajos *A láthatatlan írás* c. verséből való.

26. Az Erdélyi Református Egyházkerület – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1936. Július 7.

MSH

27. Makkai Sándor püspök búcsúszózata egyházához

Ellenzék 1936. július 1.; LVII. évf. 149. sz.

[és nyelvek] – az Ellenzékben megjelent szövegből kimaradt.

28. Gróf Bánffy Miklós méltatása Makkai püspökről

Ellenzék 1936. július 2.; LVII. évf. 150. sz.

29. Bánffy Miklós – Makkai Sándorhoz. Kvár, [19]36. VI. 30.

MSH

Kós – Kós Károly (1883–1977) építész, grafikus, író, lapszerkesztő.

I. K. E. – református Ifjúsági Keresztyén Egyesület.

30. Albrecht Dezső: Egyre nőnek a veszteségeink

Hitel 1936/2. *A Metamorphosis Transylvaniae* rovatban.

Ravasz László – (1882–1975) ref. püspök. 1907-től a kolozsvári teológia tanára, 1918 és 21 között az erdélyi egyházkerület főjegyzője. Makkai Sándorral és Imre Lajossal *Az Út* c. gyakorlati teológiai folyóirat (1915–18), valamint a Református Szemle (1918–21) szerkesztője. Attelepülése után a Kálvin téri egyházközség lelkipásztora és a dunamelléki ref. egyházkerület püspöke. Újjászervezte a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságot (1924), amelynek ügyvezető elnöke lett, s főszerkesztője a társaság lapjának, a Protestáns Szemlének.

[...] – a kihagyott részben a szerző Makkai Búcsúszózatát idézi.

31. Püspököt választ

Ellenzék 1936. július 1.; LVII. évf. 149. sz.

32. Makkai Sándor volt erdélyi református püspök beszél tizedtendő munkájáról, küzdelmeiről és jövő terveiről

Új Magyarország 1936. június 30.

33. Makkai Sándor válaszol az Universul hamisítási kísérletére

Új Magyarország 1936. augusztus 15.

34. Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1936. júl. 20.

MSH

Hațeganu – Iuliu Hațeganu (1885–1959) orvosprofesszor, akadémikus, 1940–44-ben a Szebenben működő kolozsvári román egyetem rektora.

Mester Gábor – (1894–?) kórházi igazgató főorvos. 1933-tól a kolozsvári Református Diakonissza Intézet főorvosa, 1937-től igazgatója.

áldozat vagy, egy hibás és rothadó rendszeré – Makkainak – már a Bánffy Miklóssal való szoros, baráti kapcsolatai miatt is – konfliktusai lehettek a Bethlen György vezetése alatt álló Országos Magyar Párttal. (A Keleti Újságban, az OMP hivatalos lapjában megjelent Makkait bíráló éles hangú cikk – L. a 45. sz. dokumentumot – szerzője nyilván nem pusztán magánvéleményének adott hangot.) Ezek a konfliktusok bizonyára az egyházvezetésben is éreztették hatásukat (az erdélyi ref. egyházkerület főgondnokai között ui. mind Bánffyt, mind pedig Bethlen Györgyöt ott találjuk), így – az 5. sz. dokumentum által jelzett kicsinyességekkel párosulva – azok hozzájárulhattak Makkai felőrlődéséhez.

Jancsó Béla megállapításának van tehát valóságalapja, de nem ad magyarázatot a „rejtély” lényegére: arra, hogy végül is mi készítette Makkait távozásra?

Ennek közvetlen kiváltó okait máshol kell keresnünk. Jakabffy Elemér kényeszerű száműzetése idején vezetett *Hátszegi naplójában* megírja, hogy az 1950-ben – sok más erdélyi magyar arisztokratával, volt földbirtokossal együtt – szintén Hátszegre kerülő Bethlen György gróf elmesélte neki, hogy mint egyházkerületi főgondnoknak, tudomása volt arról, hogy Makkai Sándor anyósa kapcsolatban állott a román Siguranțăval, és tájékoztatta azt a református egyház és a különféle egyházi intézmények bizalmas természetű magyarországi kapcsolatairól, beleértve az egyház pénzügyi támogatását is.

Makkai László a kérdéssel kapcsolatban elmondta, hogy édesapja ugyan soha nem beszélt vele erről a dolgról, de ő azt elképzelhetőnek tartja. Nagyszülei elváltak, és a viszony nagyon feszült volt a család és az anyagi gondokkal küszködő elvált asszony között. A kolozsvári Király utcában lakó Makkai-család végül egy kis, udvari lakást biztosított számára. Innen valóban szemmel tarthatta a Makkai-házat, és minden „gyanús” látogatásról informálhatta a Siguranțát. A Siguranța sokkal többet gyaníthatott mint puszta pénzügyi kapcsolatot (a különféle csatornákon keresztül Erdélybe áramló pénzügyi támogatást tulajdonképpen hallgatólagosan tudomásul vették, hiszen nem sokkal korábban ugyanezt tették a magyar hatóságok is a Bukarestből az erdélyi román intézményekhez áramló pénzek ügyében.). Lehetséges, hogy informátoruk révén Budapestről érkező magyar kormány megbízottak, Bethlen István és Gömbös Gyula küldönceinek látogatásairól is értesültek.

Makkai Sándor 1914 óta tartott fenn baráti kapcsolatokat Bethlen Istvánal. 1914–16-ban ugyanis a mezősegi Vajdakamarason lelkészkedett, és a falu földesura – nemkülönben az erdélyi református egyházkerület főgondnoka – éppen Bethlen István volt (a *Holttenger* gróf Bádokyja). Az ő révén ismerkedett meg Gömbös Gyulával is, akit Bethlen 1916-ban magával vitt Vajdakamarásra. Makkai harmincas évekbeli állásfoglalásai világossá teszik, hogy Bethlen István liberális konzervativizmusával és Nyugat-barát külpolitikai orientációjával szemben, ebben az időszakban sokkal inkább Gömbös „radikálisabb” bel- és külpolitikai vonalával rokonszenvezett.

Végeredményben a román nacionalizmus egyre erősödő nyomásával egyidejűleg Magyarországon felcsillanni látszó remény készíthette őt – minden, mégoly nyomós empirikus oknál is inkább – távozásra. Az a meggyőződés, hogy az erdélyi magyarság sorsa csak az anyaország végre „jó kezekben lévő” sorsához kötve változtatható meg.

Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy Makkai valóban áldozat – de mindenekelőtt a saját illúzióinak az áldozata.

35. Makkai Sándor – Jancsó Bélához. Bp., 1936. VII. 26.

JBH

Csutak Vilmos – (1878–1936) tanár, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium és a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója. Mint történész elsősorban Háromszék megye, az erdélyi református egyház és a Rákóczi-szabadságharc eseményeivel foglalkozott. Az ő gondozásában jelent meg: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy, 1929, 780. l.

Elemér – Jancsó Elemér (1905–1971) irodalomtörténész. Jancsó Béla bátyja.

36. Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1936. júl. 29.

MSH

az *E[rdélyi] Fiatalok legújabb száma* – l. a Makkai-rejtély c. cikket.

37. Jancsó Béla: A Makkai-rejtély

[Erdélyi] Fiatalok 1936/11. Nyári szám, 64–65.

38. Makkai Sándor – Jancsó Bélához. Bpest, 1936. július hó 30.

JBH

39. Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1936. aug. 11.

MSH

40. Makkai Sándor – Jancsó Bélához. Debrecen, 1936. XII. 28.

JBH

egy rendszeres nemzetpedagógiai könyvön dolgozom – Magyar nevelés, magyar műveltség (Budapest, 1937).

Laci – Makkai Sándor fia, Makkai László történész.

41. László Dezső: Makkai Sándor távozásáról

Makkai Sándor. 1890–1951. Kézirat. 1952, 22–24. LDH

Mátyás Ernő – (1888–1950) ref. tanár. 1914 és 25 között lelkes Székelyföldváron, 1924–25-ben teológiai tanár Kolozsvárott, 1925-től a sárospataki Ref. Főiskola Teológiai Akadémiáján az újszövetségi tanszék tanára.

kisebbik fia..., *Sándor* – Makkai Sándor (1916–1986) hivatásos katonatiszt.

Nagy Károly – (1868–1926) ref. püspök. 1918-ban választotta meg püspökének az erdélyi egyházkerület.

őt marasztaló levelet – I. a 12. sz. dokumentumot.

42. Bánffy Miklós – Makkai Sándorhoz. 1937. II. 14.

MSH

B. István – Bethlen István (1874–1947). A két világháború közötti korszak vezető politikusa. 1931-ig miniszterelnök, később a kormányzó tanácsadója. 1935-ben Gömbös Gyula miniszterelnökkel támadt ellentéte miatt kilépett az Egységes Pártból és ellenzékbe vonult. Az angolszász orientáció híve. Bánffy Miklóshoz szoros baráti kapcsolatok fűzték.

43. Makkai Sándor: Nem lehet

Láthatár 1937/2. 49–53.

Natorp – Paul Natorp (1854–1924) német filozófus. Munkásságának középpontjában az etika, társadalomfilozófia és az ún. társadalompedagógia állt.

44. [Hegedüs Nándor] Megjegyzések

Szabadság 1937. febr. 12. LXVII. évf. 35. sz.

Mi utunk – *A mi utunk*, Kv., 1929. Makkai prédikációinak és előadásainak gyűjteménye.

45. Szász Endre: „Nem lehet?”

Keleti Újság 1937. febr. 13. XX. évf. 36. sz.

46. Pilder Mária – Makkai Sándorhoz. 1937. febr. 15.

MSH

[...] – a kihagyott rész családi vonatkozású.

R. Sándorka – Reményik Sándor.

Andorral – Járosi Andorral.

Somodi – Somodi András lapszerkesztő.

Sándor már írt is egy cikket – I. az 50. sz. dokumentumot.

Barth – Karl Barth (1886–1968) svájci református teológus. A század legnagyobb formátumú és hatású protestáns teológusa. 1935-ben a nemzeti-szocializmussal való ellentéte miatt elhagyja Németországot és Baselbe költözik. *Der Römerbrief* (A Római levél) c. ifjúkori műve 1919-ben jelent meg.

47. Dr. Kovácsy Albert – Makkai Sándorhoz. Marosvásárhely, 1937. II. 21.

MSH

48. Ligeti Ernő – Makkai Sándorhoz. Cluj, 1937. február 15.

MSH

a régi barátság hangján – Ligeti és Makkai 1926-tól tagjai az Erdélyi

Helikon munkaközösségének. A tizedik, jubileumi találkozó volt az utolsó, amelyen – még – mindketten részt vettek (1935 júniusában).

választ kérek – a levélben Makkai következő feljegyzése olvasható. „V[álasz] II/18. A Láthatárban válaszolok, kinti támadásokra nem.”

49. [Vuchetich Endre] Nem lehet?

Déli Hírlap [Temesvár] 1937. febr. 13.; XIII. évf. 37. sz.

50. Reményik Sándor: Lehet, mert kell

Ellenzék 1937. febr. 17; LVIII. évf. 39. sz.

hirtelen választ is kapott – l. a 45. sz. dokumentumot.

megírtam annak idején – l. a 25. sz. dokumentumot.

mártír-példa... és tanító-kiüldetés – „Ismét megéreztem, jobban, mint valaha – írja Reményik 1936. febr. 27-én Áprily Lajosnak – azt a misszió-tudatot, amely itthon Erdélyben mégis csak az enyém.”

51. [Paál Árpád] Félreértett írás

Magyar Lapok [Nagyvárad] 1937. febr. 18.; VI. évf. 31. sz. A Makkai Sándorhoz eljuttatott cenzúrázatlan levonat alapján. MSH

52. A „Stúdium” könyvkereskedelmi és könyvkiadó R. T. – Makkai Sándorhoz. Budapest, 1937. március 25.

MSH

a mellékelt cikket – l. az 51. sz. dokumentumot.

pár példányban át is ment a körforgón – feltehetően ezzel magyarázható, hogy többen (Szász Endre, Szentimrei Jenő, Dávid Gyula és mások) hivatkoznak rá.

Hegedüs Nándor... feljajduítása – l. a 44. sz. dokumentumot.

Paál Árpád... másik cikke – l. a 69. sz. dokumentumot.

53. Ligeti Ernő: Kétféle felelősség

Független Újság [Kolozsvár] 1937. febr. 20–27; IV. évf. 8. sz.

olyan folyóiratban lát napvilágot, amely bejár hozzánk is – figyelemre méltó tény, hogy a kisebbségi magyarságot ért sérelmekről rendszeresen beszámoló Láthatárt annak idején beengedték Romániába.

Corvin-koszorú – l. a 42. sz. dokumentumot.

Hegymegi Kis Pál – szélsőjobboldali beállítottságú debreceni református lelkész.

54. Szentimrei Jenő: Üzenet Makkai Sándornak

Brassói Lapok 1937. febr. 21.; XLIII. évf. 22. sz.

Fekete Lajos – (1900–1973) költő, újságíró. A Dél Bácska c. lap munkatársa volt, majd Csuka Zoltán szerkesztőtársa a Láthatárnál.

55. Szász Endre: Teljes felelősséggel

Keleti Újság 1937. febr. 22.; XX. évf. 45. sz.

szóra kényszerítette e sorok íróját – l. a 45. sz. dokumentumot.

a lap cikkírója – Paál Árpád, L. az 51. sz. dokumentumot.

Csefő Sándor tanár úr – (1891–?) az udvarhelyi ref. kollégium, majd tanítóképző igazgatója. *Nagyobb és több felelősséget kérünk* c. cikke az Ellenzék 1937. febr. 21-i számában jelent meg. L. még a 61. sz. dokumentumot.

56. Makkai Sándor – Reményik Sándorhoz. Debrecen, 1937. II. 17.

MSH

az Ellenzékben megjelent cikked – l. az 50. sz. dokumentumot.

A Szász Endre cikke – l. a 45. sz. dokumentumot.

57. Reményik Sándor – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1937. febr. 26.

MSH

az Ellenzékben közölt írásom – l. az 50. sz. dokumentumot.

E hang – Szász Endre cikke (43. sz. dokumentum).

a Te beszélő köveid – l. a 14. sz. dokumentumot.

V.-versekkel — a Végvári álnéven írt, kéziratos formában terjesztett versekkel, amelyekben nem az esztétikum, hanem a haza elvesztése miatt érzett fájdalom közvetlen élménye dominál.

a *másik Szássszal folyt polémia* – utalás a *Magyar fa sorsa* c. könyv körüli sajtóvitára. A vitában Reményik is Makkai védelmében foglalt állást *A Magyar fa sorsa és az erdélyi gondolat* és a *Végszó az „erdélyi gondolat” vitájában* c. cikkeiben (Pesti Napló 1927. július 2. és július 23.).

amit Kós művelt – Kós Károly transzilvanizmusáról Makkai a következőket írja: „Az erdélyiség tulajdonképpen egy hit. Az Írás szavaival: »reménylett dolgoknak valósága és a nem látottakról való meggyőződés«. Kós Károly lehetőségeket tart valóságnak, hit által. A hit természete az, hogy ha a valóság ellene mond, akkor fölfokozódik és izzani kezd. Szenvedéllyé válik. Ha valaki hisz abban, hogy Erdélyben sajátos múlt, sajátos kultúrák folytán a humánumnak egy különleges valósága rejtőzik, s ennél fogva ebben az országrészben a különböző fajú és nyelvű népek a nekik megadott keretek között szükségképpen létre fogják hozni az életközösségnek egy új és viruló formáját, harmóniában és szeretetben, az csak még erősebben és szenvedélyesebb izzással fog ebben hinni, ha időileg ez a hite önámításnak látszik.” (Kós Károly. Magyar út 1937/4.)

Ravasz László skizma-félelme – Ravasz László *Az irodalmi skizma* (1928) c. cikkében a magyarországi és az erdélyi magyar irodalom közötti szakadás veszélyére figyelmeztetett. A cikk gondolatmenetét Áprily Lajos Makkai Sándorhoz írott 1928. márc. 10-i levelében ismerteti (*A Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládája*. 1924–1944. Közzéteszi Marosi Ildikó. I. 106–108; II. 338–339. Marosi Ildikó gyűjteménye közli először Reményik levelét is – néhány, a lényegét nem érintő mondat kényszerű elhagyásával.) Ravasz írását a Keleti Újság is közölte 1928. július 28-i számában, s megjelent *A Táborhegy*

ormán c. kötetében is (Kv., 1928). A cikk körül kialakult széles körű vita (az ún. skizma-pör) irodalmi előképe a Makkai távozása és *Nem lehet* c. írása által támasztott vihar. Az Erdélyi Helikon első két számában (1928/1; 2) *Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről* cím alatt megjelent vitában Reményik, Szentimrei, Tabéry és mások mellett Makkai is megszólal. „Azt hiszem – írja –, a kötőerő itt leginkább annyira megvan, mint ott. Ez a kötőerő Erdélynek, a mi szülőföldünknek és hazánknek drága földje, történelme, az erdélyi lélek és az erdélyi sors. (...) Az erdélyi magyar népnek megvannak a maga súlyos kérdései: ezekre kell felelnünk, s ehhez sablont és kliséket nem fogadhatunk el.” (1928/1. 58.)

versem... a kétnevű virágról – a Borostyán c. vers.

58. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Egy délután élményei

Magyarország 1937. febr. 27.

Az Őserő c. szélsőjobboldali lap 1937. ápr. 1-jei számában Dávid Lajos visszautasítja Bajcsy-Zsilinszky Endre Makkai-kritikáját. „Mindent egybevetve – írja – kár volt a túl kemény kirohanás.” Bajcsy Zsilinszky Duna-völgyi optimizmusánál ő többre tartja Makkai „halálprédikáció”-ját. Akinek tanulmányában érez „valamit a sorok mögött, úgy nagyon finoman meglapulva, amit igen kár, hogy nem engedett szabadabb szárnyakra”.

59. Bertalan István: Felettünk az erdélyi csillagok

Budapesti Hírlap 1937. febr. 28.; LVII. évf. 48. sz.

Iorga – Nicolae Iorga (1871–1940) román történész, politikus. A harmincas években több alkalommal is tett a kisebbségek nemzeti sajtószerűségeinek elismeréséről tanúskodó politikai nyilatkozatokat, ezek azonban csupán taktikailag színezik alapvetően fundamentalista nemzetszemléletét.

60. Katona Jenő: Lehet – vagy nem lehet?

Magyarország 1937. márc. 5.; XVIII. évf. 52. sz.

a *Zátony szerzője* – Daday Loránd (1894–1954) író. 1931-ben jelent meg Budapesten Székely Mózes név alatt *Zátony* c. regénye, amely miatt Romániában „írásban elkövetett felséggyalázás” vádjával hat hónapi börtönre ítélték.

Nincs menekvés? című cikke – Makkai köteteiben nem szerepel.

keresztre rendeltetve állnak – utalás Áprily Opitz Mártonhoz c. versére.

61. Lőrinczi László: A bálványok leomlanak

Brassói Lapok 1937. febr. 27.; XLIII. évf. 27. sz.

62. Vásárhelyi János sajtónyilatkozata a Makkai-ügyről

Ellenzék 1937. márc. 5.; LVIII. évf. 53. sz.

az *egykori balázsfalvi érsek* – Vasile Suciú (1873–?). A római Collegium Urbanum növendéke, 1919-től balázsfalvi görögkatolikus érsek. Neve a legújabb kiadású román enciklopédiában (*Mic dicționar enciclopedic*, III. kiad., 1986) nem szerepel.

Sipos Domokos – (1892–1927) író. Egy ideig a Keleti Újság munkatársa.

63. Csuka Zoltán: Hogyan lehet?

Láthatár 1937/3. 97–98.

Max Hildebert Böhm – helyesen Boehm (1891–?), etnopszichológus. 1933–45 között jénai egyetemi tanár. F. m.: *Volkstum und Volkstumpolitik der Gegenwart* (Népiség és népiségpolitika napjainkban). 1935.

64. Mi nem lehet?

Láthatár 1937/3.

egyik erdélyi lap – a Keleti Újság. L. a 45. sz. dokumentumot.

„Nekiünk lehetőségessé kell tenniünk...” – Hegedüs Nándor cikkének záró-sorai (L. a 44. sz. dokumentumot).

65. Szentimrei Jenő: Lehet vagy nem lehet?

Brassói Lapok 1937. márc. 21.; XLIII. évf. 40. sz.

Bethlen István gróf politikai természetű megnyilatkozásai – Bethlen István a Pesti Napló 1936 karácsonyi számában *Határozott lépést* címmel cikket közölt a román–magyar kapcsolatokról. Ebben leszögezte: „Az első lépés csakis a román állam vezetőivel való közvetlen tárgyalás lehet. Végre meg kell értenie még a legelvakultabb román sovínisztának is, hogy a báránytürelemnek is vannak határai, és hogy bármennyire nincs legcsekélyebb szándékunk sem, hogy a belügyeikbe beleavatkozzunk, de a Romániához való normális viszonyunk tisztán és kizárólag attól függ, hogy magyar fajtestvéreink milyen elbánásban részesülnek a román államban. Mindent el kell tehát követnünk, hogy megértésre jussunk velük, mert célunk valóban nem Erdély nyugtalanítása, hanem kizárólag csakis az erdélyi magyarság sorsának biztosítása lehet...”

A befolyásos magyar politikus határozott hangú, de mégis közeledést kereső állásfoglalása nagy visszhangot váltott ki Romániában (l. Pusztai Popovics József: *Bethlen cikke Romániában*, Magyar Út 1937/18). Ezért Bethlen István a Pesti Napló 1937 húsvéti számában visszatért a kérdésre (*Válasz egy karácsonyi újságcikk romániai visszhangjára*). „Bethlen István kezdeményezésének – írja a Brassói Lapok 1937. ápr. 1-jei vezércikke – kimondott nagy célja volt az, hogy a két ország közötti barátságosabb viszony megteremtésével megjavulhasson a romániai magyar kisebbség erősen leromlott helyzete.” A Brassói Lapok idézi a volt magyar miniszterelnök cikkének azt a részét, melyben a szerző a két nemzet „komoly és életbevágó közös érdekei”-t hangsúlyozza, melyek „mindkettőre nézve indokoltá teszik, hogy a csatabárdot pihentessék, és a normális, megértőbb szomszédi viszonyt keressék a lehetőségeit”.

66. I. Szemlér Ferenc: Elvek és törvények

Hitel 1937/1. 70–76.

67. [Orich Viktor] Magyarország nyilaskeresztesei csak az utódállamok kisebbségeinek ártaanak

Banat-i Futár 1937. III. 28. IV. évf. 5–6. sz. 7–9.

Darányi-kormány – Darányi Kálmán (1886–1939) Gömbös halála (1936) után vette át a kormány vezetését, és elődje német–olasz–barát külpolitikai vonalát folytatta. 1938 májusában lemondott. Az ő miniszterelnöksége idején hozták az első zsidótörvényt.

Gyárfás Elemér – (1884–1945) politikus, közgazdász. Az Országos Magyar Párt elnöki tanácsának tagja, szenátor. Az erdélyi Katolikus Státus alelnöke, majd elnöke, a Katolikus Népszövetség elnöke, a Nagyváradon megjelenő Erdélyi [Magyar] Lapok főmunkatársa. A Szenátus 1937. március 5-i ülésén – amelyen a szenátorok többsége elítélte a testület egykori elnöke, Traian Bratu iași-i egyetemi tanár elleni jobboldali merénylet-kísérletet – Gyárfás felhívta a figyelmet a fasiszta érzelmű román diákság első ilyen természetű megnyilatkozására, amikor az 1927-es nagyváradai diákkongresszus alkalmából feldúlták a nagyváradai és kolozsvári zsinagógákat. „Thóra-darabokat helyeztem el a Ház asztalára” – mondotta, hangsúlyozva, hogy a román szélsőjobboldali mozgalom nemcsak zsidó-, hanem általában kisebbségellenes is. Ennek oka – jelentette ki a Magyar Párt elnökségének tagja – „az a sovíniszta szellem, amely uralkodik iskolapolitikánkban, amely vezérli a tanügy jelenlegi intézőit, s amely szellem megnyilatkozik a minisztérium által jóváhagyott tankönyvekben is, türelmetlenséget önt az ifjúság lelkébe az ország más népi eredetű és vallású polgáraival szemben, és azt a meggyőződést kelti benne, vagy a más nemzetiségű és vallású polgárok ellenségei ennek az országnak, a román nemzetnek”. (Magyar Lapok 1937. márc. 7.) L. még: Spectator: *A román fürgeteg*. Magyarság 1937. márc. 12. Újabbán pedig: Szilágyi György: *Erdély – 1927*. Új Élet 1988. aug. 15.

68. Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1937. III. 27.

MSH

Reményik felolvasta leveled – l. az 56. és 57. sz. dokumentumokat.
készülő nemzetpedagógiai műved – a *Magyar nevelés – magyar műveltség* (Bp., 1937).

69. Dr. Paál Árpád: Lehet-e megoldása a „kisebbségi” kérdésnek?

Láthatár 1937/4. 145–149.

70. Dávid Gyula: Értsük meg Makkai Sándort

Kiáltó Szó 1937/4. 42–43.

egyik napilap – a nagyváradai Magyar Lapok (L. az 51. sz. dokumentumot).

nemzeti törekvések tiszta meglátása – Dávid Gyulának ez a megfogalmazása – akárcsak az, mely szerint Makkaitól távol állt volna a totális államgondolattal való kacérkodás – sajnos nem fedi a valóságot (I. erről az Utószót). Mindenesetre Dávid Gyula – ez a Kiáltó Szóban közölt egyéb cikkeiből világosan kitetszik – tisztában volt a „népiség lényegének hadat üzenő nacionális állam” valóságos természetével; tudta, hogy az „nem lát egyéb állami feladatot, mint hogy a saját népét s a saját nyelvét minél univerzálisabb egységbe

fogja össze, és ebben az egységben saját népi individualizmusát minél tökéletesebben kifejezze. Ez a gyakorlat nyelvére lefordítva azt jelenti, hogy pl. a német határokat ki kell terjeszteni minden németlakta területre, és e területen aztán mindent nacionalizálni kell, azaz németté kell tenni. A modern nacionalis elv végét jelenti minden kisebbségi létérdeknek is, annál inkább, minél jobban megvalósul.” (*Keresztyén nacionalizmus*. Kiáltó Szó 1938. július.) Talán éppen azért nem hihette Dávid Gyula, hogy igaz lehet, amit liberális kritikussai Makkainak „szemére lobbantottak”, mert látta, hogy az a felfogás, amely a nemzeti elvet „politikai impérium” alapjává óhajtja tenni, „szögesen ellentétes a keresztyénség elveivel”. (Uo.)

A... *Lehet, mert kell írója nem értette meg Makkait* – vagyis – Dávid Gyula szerint – Reményik (l. az 50. sz. dokumentumot).

71. László Dezső: Kommentár Makkai Sándor kisebbségekről írt elégiájához

Kiáltó Szó 1937/4. 44–47.

Nem békességet c. kötete – „*Nem békességet...*” Evangélium és humánium. Az evangélium szociális üzenete. Budapest, 1932.

72. Csuka Zoltán – Makkai Sándorhoz. Budapest, 1937. április 1.

MSH

a *Láthatár májusi számában* – Faluhelyi Ferenc válasza a pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet Kisebbségi körlevél c. könyvátosában jelent meg (l. a 76. sz. dokumentumot).

az *egész vitát lezárhatja* – Makkai a maga részéről *Nemzet és kisebbség* c. 1939-es tanulmányában vonja meg a vita mérlegét (l. a 83. sz. dokumentumot).

73. Csuka Zoltán – Makkai Sándorhoz. Budapest, 1937. május 3.

MSH

Imre Sándor professzor urat kértem fel – Makkai *Magyar nevelés, magyar műveltség* c. kötetéről végül Dr. Belohorszky Ferenc írt szemleciikket (*Láthatár* 1937/6–7).

Oskar Wittstock – (1865—?) erdélyi szász publicista, tanár, evangélikus lelkész. Tanulmánya a *Láthatár* 1937/6–7-es számában jelent meg.

meg is írtam... a bejelentést – *A korszerű nemzeti eszme és a kisebbségek* (*Láthatár* 1937/6–7). Az ankét – melynek anyagát Csuka Zoltán a *Láthatár* 1937. decemberi számában akarta publikálni – végül is elmaradt.

találtam egy áthidaló megoldást – mivel Makkai a jelek szerint nem vállalta a vitazáró cikk megírását, a vitát rövid szerkesztőségi cikk zárta le (l. a 81. sz. dokumentumot).

Imre Sándor – (1877–1945) pedagógiai író. A pedagógia tanára a szegedi egyetemen, majd 1934-től a budapesti Műegyetemen.

Ottlik György – (1889–?) 1934-től 35 tavaszáig a Budapesti Hírlap, 1937 novemberétől a Pester Loyd főszerkesztője.

74. Szekfű Gyula: A Nem lehet

Láthatár 1937/5. 193–194.

ott maradt társai... ma is hősök – l. a 4. sz. dokumentumot.

nyugodtan elhagyhatjuk Max Hildebert Böhmöt és „népi” konstrukcióit – Csuka Zoltán *Hogyan lehet* c. cikkében említi a német tudóst (L. a 63. sz. dokumentum vonatkozó jegyzetét). Szekfű világosan látta, hogy a „ kisebbségi kategórián felül álló” ún. német népcsoportok (deutsche Volksgruppen) koncepciója a német fasizmus totalitartisztikus eszmerendszerébe illeszkedik, és így nyilván nem tekinthető mintának.

75. Dr. Belohorszky Ferenc: Hogy is lehet?

Láthatár 1937/5. 194–195.

76. Faluhelyi Ferenc: Mi nem lehet?

Kisebbségi körlevél. A pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet közleménye 1937. május; I. évf. 3. sz.

77. Bányai László: A kisebbségi jövő kérdése

Korunk 1937/5. 428–432.

78. Jócsik Lajos: Szentől–szembe a kisebbségi létkérdéssel

Magyar Újság (Pozsony) 1937. május 16.; V. évf. 111. sz. A lap *A kisebbségi probléma egy kérdésben és több feleletben. Lehet vagy nem lehet?* c. cikksorozata foglalkozik a vita ismertetésével (Magyar Újság 1937. május 20.; május 26.; május 27.; június 4.; június 8.)

Győry – Győry Dezső (1900–1974) költő, író, újságíró. Az 1933–38 között Pozsonyban megjelenő baloldali liberális Magyar Újság felelős szerkesztője.

Cs. *Szabó László* – (1905–1906) író, esszéíró. *Doveri átkelés* (Nyugateurópai helyzetkép) c. útirajza 1937-ben jelent meg.

Masaryk Tamás – (1850–1937) politikus. Csehszlovákia első elnöke. 1935-ben visszavonult és Benešnek adta át az elnökséget.

79. Havas Károly: Mi lehet és mi nem lehet

Kalangya (Újvidék) 1937. okt.; VI. évf. 7. sz. 264–266.

egy cikk – A »nem lehet« és tanulságai c. aláírás nélküli cikk a Szirmai Károly szerkesztésében megjelenő Kalangya 1937/5-6-os számában jelent meg. Mivel túlnyomórészt a korábbi állásfoglalások ismertetésére szorítkozik, nem vettük fel gyűjteményünkbe.

Napló – Fenyves Ferenc szerkesztésében megjelenő liberális irányzatú szabadkai politikai hetilap. 1931–32 és 1934–41 között jelent meg.

80. [Jancsó Béla] A „Nem lehet” vita margójára

[Erdélyi] Fiatalok 1937/11. 5–6. l.

Spectator cikke – a cikket nem sikerült fellelni.

81. [Láthatár szerkesztősége] A „Nem lehet” kérdésének feloldása

Láthatár 1937/6–7. 274–275.

benne van a feloldása a „nem lehet” kérdésnek – a Magyar nevelés – magyar műveltség c. kötet inkább Makkainak a Nem lehet előtti korszakára jellemző, annak egyfajta összefoglalása.

82. Hogyan látják az elmúlt esztendő magyar politikáját, kultúráját és az ifjúság útját az erdélyi magyar fiatal szellemiség kiválóságai?

Ellenzék 1938. jan. 5. 12. Venczel József nyilatkozatának teljes szövege *Egy nyilatkozat* címmel megjelent a Venczel József: *Erdélyi föld – erdélyi társadalom* (Bp., 1988) c. kötetben (81–83.).

Albrecht Dezső... a Makkai vitát határkönek jelzi – a Hitel szerkesztője Társadalmunk átalakulása c., a Vásárhelyi Találkozón elhangzott előadásában mondotta a következőket: „Mindjárt egy éve, hogy el nem múltunk hangoztatni: kisebbségi életünk új határkőhöz érkezett. Sokáig élt egy hit a magyarságban – reménység volt több benne vagy álom? –, hogy a kisebbségi kérdésnek általános, európai rendezése nemsokára el fog következni. A reménység mind kevesebb lett, s az álom is mind ritkábban tért vissza, ehelyett kopogott fejünkön a realitás, a mindinkább erősödő nemzeti irányzat kíméletet nem ismerő törekvései. Tudomásul kellett vennünk, hogy Európának nincs ideje velünk törődni. Hát tudomásul vettük. Keserves volt, de túl vagyunk rajta. Aztán Makkai megírta: nem lehet, Reményik a protestánsok máglyára menő hitével visszavágta: lehet, mert kell. Mi pedig állunk a kettő között, nem törődünk vele, hogy lehet vagy nem lehet, hanem ehelyett kutatjuk a módot, a módozatokat, az eszközt, a Módszert: hogyan lehet mégis...” (Hitel 1937/3. 178.).

83. Makkai Sándor: Nemzet és kisebbség

Budapest, 1939. A 19 lapos füzet végén a következő szöveg olvasható: „Kiadásért felelős: Makkai Sándor. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda.”

maguk a tények és események – az 1938. nov. 2-i első bécsi döntés, amelynek értelmében Magyarország visszakapta a Felvidék magyar többségű részét. Makkait ez a fejlemény készíthette tanulmánya megírására, még 38 novemberében. A Nemzet és kisebbség ugyanis – az OSZK-ban lévő példány dedikációjának dátuma (1939. II. 8.) szerint – 1939. január végén-február elején jelent meg.

*[...] – a kihagyott részben (4–13.l.) Makkai a nemzeti egzisztencia filozófiai mibenlétét foglalja össze „főleg Heidegger és Jaspers filozófiája” alapján. E részhez az alábbi lábjegyzetet fűzi: „M. Heidegger: *Sein und Zeit*. 1927; *Vom Wesen des Grundes*. 1931. – K. Jaspers filozófiai művének három része: *Philosophische Weltorientierung. Existenzerhellung. Metaphysik*. 1932. Uő: *Die geistige Situation der Zeit*. 1932. Tavaszy Sándor: *A lét és valóság. Az egzisztencializmus filozófiájának alapvonalai*. 1933. – Bartók György: *Napjaink filozófiája*. (A középkori és újkori filozófia története.) 1935. Uő: *A lét bölcséleti problémája*. 1936.*

Az összetartozás szabadsága. Utóirat a Nem lehet-vitához

Kötetünk végére érve, kötelességünknek érezzük, hogy röviden összefoglaljuk és értékeljük Makkai harmincas évek végi, negyvenes évek eleji ideológiai felfogását, amelynek fő iránya már *Nem lehet* című írásából is világosan kiolvasható. Voltak, akik nem vették észre, a legtöbben *nem akarták* észrevenni, azok pedig, akik tudtak olvasni a sorok mögött, többnyire érzelmileg reagáltak a dologra.

Makkai – mint ismeretes – a kisebbségi kérdés megoldhatatlanságát, a kisebbségi léthelyzet politikai és erkölcsi lehetetlenségét deklarálta – drasztikus, sodró erejű szavakban. Mi itt most azt próbáljuk megérteni, mit jelentett Makkai Sándor számára a tagadás mögött meghúzódó bizonyosság: „a *nemzeti öntudat* soha nem ismert újértelmű kivirágása és megteljesedése”. A „hazug” liberalizmus világkorszakának diadalmas túlhaladása. A nemzet mint politikai impérium.

Tudománnyal és fegyverrel című, 1939 február-márciusában írt könyvnek *Nemzetnevelés, politika, iskola* című bevezető fejezetében Makkai ezeket írja: „A liberális humanizmus és individualizmus nevelési szelleme tiltakozott az ellen, hogy a nevelés ügyét döntően politikumnak lehessen minősíteni. (...) Nem ismert tehát el – az általános humánumon és egyéni létérdeken felülálló – olyan parancsoló hatalmat, amely a maga egzisztenciális valóságából, egyetlen létérdekéből következőleg a nevelést a saját önmegvalósító tevékenységévé tehetné. Röviden: nem ismerte el, hogy a nevelés az öncélú nemzeti egzisztencia kizárólagos ügye.” (8–9.)

Öncélú nemzeti egzisztencia – íme a bűvszó, amelynek nevében bármire rámondható: ez egzisztenciális, azaz nemzeti ügy, s mint ilyen csakis a „létpolitika” tárgya lehet. „Az ítélet fellebbezhetetlenül áll: vagy egységes nemzeti létérdek és értékelés s ez alapon egységes nemzetnevelői célkitűzés fogja áthatni a politikát, mely véget vet minden álparlamentarizmusnak, pártharcnak és pártérdeknek, egyszóval a politizálásnak, vagy az önálló állami és nemzeti élet látszatának kínos-keserves játéka közben mind lelkileg és szellemileg, mind fajilag, gazdaságilag és jogilag szolgasorba süllyedünk és megsemmisülünk.” (10.)

Nincs mit szépíteni a dolgot: Makkai az olasz ifjúságnak „feledhetetlen gesztussal puskát és könyvet mutató” Mussolinit tekintette példaképének (14.), és „a katonai szellem és életrend uralomrajuttatása”-tól (16.), a „16. életévtől a 60. életévig tartó hadkötelezettség”-től (25.) a „polgári életforma helyébe a *katonai életformát*” (37.) állító eltökéltségtől várta a magyarság sorsának jobbrafordulását. A nyílt parancsuralmi rendszer, a diktatúra ugyan nem felel meg a „természetes meggyőződésében engedelmes és fegyelmezett magyar katonáember”-nek (38.), a gyerekeket és ifjakat minden héten 5 napig az iskola, egy napig a Hitler-Jugend és csak egy napig a család gondjaira bízó, kizárólag „a *vér*, a *faj* összetartó erejére építő” hitlerizmust „sohase lehetne magyarrá tenni” (44; 186.) – a cél mégis világos és félreérthetetlen:

egy olyan „*arányosított és irányított* társadalom”, egy olyan „nemzeti társadalom” megteremtése, amely „szükség esetén a legmesszebbmenő szankciók alkalmazásá”-tól sem riad vissza, hogy akaratát minden *egyed magyarral* szemben érvényesítse (78.). Ebben „a magyar nemzeti közösségben mint egzisztenciális valóságban benne van a világ és a humánus egész” (94.), ebben a felfogásban „a magyar történelem önmagában világtörténelem... azaz, belőle kitekintve minden emberileg fontos történés gyökeréig lehet eljutni” (135.).

Megdöböntő és – tudom, hogy egy volt püspök és aktív teológiai professzor esetében különösen súlyos a szó, mégis kimondom: – mélységesen keresztyénietlen szavak.

Keresztyénietlenek, akárcsak azok a – szinte hihetetlen – sorai, amelyek *Erdély társadalmá* című 1941-es tanulmányában olvashatók. „Romániát és benne Erdélyt is – írja Makkai – hatalmas belső forradalom rázkódtatta meg: a Vasgárda mozgalma és tevékenysége. Ez a mozgalom, melyben a román egyházak lelkészségének legjobbjai vettek részt Zelea Codreanu ifjú tábora körül, a néphez tért vissza, a román néplélekhez, éspedig annak misztikus, vallásos gyökeréhez, s abból táplálkozó nemzeti hivatástudatot akart ébreszteni és felerősíteni benne, azzal a céllal, hogy a román nép, erkölcsileg is megújulva, maga vegye kezébe sorsa intézését s önmagára ismerve alakítsa ki sajátos, öncélú állami és nemzeti jövőjét”. (Különlenyomat a Magyar Történelmi Társulat kiadásában megjelent *Erdély* c. munkából, 12. 1.)

Pilder Mária, aki keresztyéni, „syn-zygos” (a terhet együtt hordozó) szerepével csüngött Makkain, és a *Nem lehet* körüli csetepaték idején még szenvedélyes hangú levelében állt ki mellette, egy rádióelőadására reflektálva észlelte a bajt: „Tévedhetetlenül biztosan *érezem* – írta Makkainak 1938. augusztus 24-én hogy mikor *tiszta* a hangod, mikor van isteni autorizációja a bizonyágtévedésnek – s hűtlen lennék hozzád, szolgatársamhoz és hűtlen az én Uramhoz, ha meg nem mondanán neked, ha *nem* tiszta a hangod.” Pilder Mária a Barth-féle radikalitást tekintette mércének, a radikálisan Isten mellett döntő, „se jobbra, se balra nem koncedáló” attitűdöt – mely a Bonnból Baselbe távozó mestert nyílt állásfoglalásra készítette a „a hitleri Németországból kiinduló hazugság és vadállatiasság áradatá”-val szemben.

Barth 1938. március 4-i oxfordi előadásában például a XVI. századi reformátorok szavaival válaszolt a „népiségen” alapuló német „birodalmi egyház” híveinek: „»Kegyelem, és semmi más. A Szentírás, és semmi más. Dicsőség egyedül mennyben az Istennek«. Minél inkább tombolnak kívülről az eretnekek és a pogányok: »Az ember is, az ember is!«, és később, még félreérthetlenebbül: »Az ember, az ember, és semmi más!«, annál hatalmasabbul visszhangzott a némaságban ezrek és ezrek fülében: »Dicsőség egyedül mennyben az Istennek!«.”

Makkai álláspontja persze emberi nézőpontból is támadható. „Ha most már nem a mi nemzeti szempontunkból nézzük csupán a kérdést, hanem feltételezzük, hogy itt *fordított* a helyzet, *akkor* hogy áll a dolog a humánus szempontjából?” Reményik kérdése megkerülhetetlen. „Kitől, honnan, micso-

da orvostól, miféle idegen professzor »lelkiismeretétők« várod és reméled Te a mi számunkra a segítséget...” – szegezi Makkainak a kérdést ez a *valóban* „halálos beteg” ember. „Egészséget adjanak nekem, ne kitüntetést!” – kiáltott fel, amikor 1940 őszén a budapesti kórházban megtudta, hogy Corvin-láncot kapott. Decemberben pedig, amikor jött, azazhogy *ment* hazafelé, Csucsra körül, ahol Ady is látta *azokat a vonatokat*, már a bukovinai német „hazatelepülők” vonatával találkozott. „Elnyűtt ruhák és arcok – írja Áprilynak 1940. december 2-án –. De a vagonokon, fehér krétával: »Der Führer ruft, wir folgen!«,,

„... az önmaga felett való rendelkezés – írja Makkai *Nemzet és kisebbség* című fontos tanulmányában – nemcsak néhány, hanem kivétel nélkül minden nemzetet a maga teljességében megillet. Ezt az igazságot tehát nemcsak másokra, hanem önmagunkra nézve is kötelezőnek kell vallanunk, s Széchenyivel szólva »hallgatnia kell bennünk a magyarnak, ha annak vágyai az igazságos emberrel jutnak ellentétbe«.” Nem kétséges, hogyan fogta fel Makkai ezt „az önmaga felett való rendelkezés”-t. A kisebbségnek mint „embertelen kategóriának eltüntetésével”, „a fajkép elemeinek tömörítésével”-vel, ami „az emberi mivolt parancsa, s az emberi méltóság követelménye”.

Mit jelentett ez Erdély viszonylatában? Ha 1940. augusztus 30-a előtt Makkai még nyugodtan mondhatta, hogy a nemzet előtt álló feladatok gyakorlati megfogalmazása és részletezése nem lehet az ő feladata, Észak-Erdély visszakerülése után a fenti – elvi – kérdésre immár *konkrét* választ kellett adnia.

A *nemzetiségi kérdés szabályozásának lelki feltételei* című 1942. augusztus 3-i előadásában Makkai leszögezi, hogy örökre szakítani kell a kisebbségi kategória „fájdalmasan megtapasztalt, az emberi méltóságot megalázó mérenyletével, a másod-, harmad- és tizedrangú emberré süllyesztés módszerével”. Mit ajánl e helyett Makkai 1942-ben az erdélyi románságnak? Nemzetiségi státust – ami hagyományosan az adott államban érvényesülő *döntő nemzeti egzisztencián belül* megoldható problémát jelent. A nemzetiség ugyanis voltaképpen „felduzzadt szórvány, melyet eredeti nemzeti egzisztenciájának testéből nem kitéptek és leszakítottak, hanem amely saját kényszere vagy akarata folytán beleszivárgott és belevándorolt a nemzeti egzisztencia államszervezetébe”. Így aztán a nemzetiségek irányában tanúsított „igazságosság” és „nagylelkűség”, „a nemzetiségek *emberként való megbecsülése*” egyenesen következik a magyar nemzet „Kárpát-medencei, Duna-völgyi, európai hivatása”-ból, a „Kárpát-medence népeinek összetartására képes... magyar államalkotó erő” *erkölcsi felsőbbrendűségéből*. Ez a felsőbbrendűség jogosít fel bennünket arra, hogy „*egyetlen nemzetiség* külön, kollektív létérdekét” se ismerjük el „a miénktől idegen világ- és testképpen”. Biztosítani kell azt, hogy „bármelyik nemzetiség tagja *részt vehessen* a magyar nemzettest életében is, és elérhesse a *közszolgálatnak* vagy a *szellemi érvényesülésnek legmagasabb helyezéseit* is”, de – természetesen – „*nem kollektivitásának közjoga*, hanem *saját emberi értékei* alapján”.

Makkai következetlensége nyilvánvaló – mondhatnánk. Ő, aki mindenki-

nél inkább tisztában volt azzal, mit jelent „a *nemzeti öntudat* soha nem ismert újértelmű kivirágzása”, hirtelen visszamenekül a Szent István-i „nemzetiségpolitika” őselveihez, a különböző népeket és nemzetiségeket magába ölelő magyar létközösség fikciójához. Hiszen hiába minősíti ő és az egész magyar állam a milliós nagyságrendűvé felduzzadt román „szórvány”-t a magyar nemzeti egzisztenciába beilleszkedő vagy abba integrálható nemzetiségnek, ha egyszer az a román nemzeti egzisztencia eltéphetetlen részének tekinti magát.

Nem hiszem, hogy Makkai ennyire naiv lett volna. A magyarság sorsközösségébe való beilleszkedés nemcsak minket kötelez – mondja ki Makkai a lényegét –, őket is döntés elé állítja. „Nekünk a *minőség hatalma* mellett kell döntenünk, nekik pedig aközött, hogy a magyarságba való önkéntes beolvadással valószínű-e meg *jobb emberségüket*, vagy nem? Mert a magyarság *ellenére* ebben az országban ennek útját nem kereshetik, s ha emiatt lelkiismereti kétségbe esnek, nincs más hátra, mint hogy elváljanak és eltávozzanak Magyarországról.” (Láthatár 1942/10.)

*

Itt, éppen itt, ezen a „mélypontra” mutatkozik meg Makkai tegnapi tévedéseinek és tegnapi igazságainak rendkívüli aktualitása. Ma, amikor egy másfajta, nem „Szent István-i”, hanem nemzeti kommunista nemzetiségpolitika állít Erdélyben százezreket hasonló képtelen döntés elé – vagy az önkéntes beolvadást választják, vagy, ha emiatt lelkiismereti kétségbe estek, távozzatok Romániából! –, nagyon is szükségünk van arra, hogy az elmúlt negyven év romániai nemzetiségpolitikájának strukturális, lényegi tarthatatlanságát a hagyományos magyar nemzetiségpolitika tévedéseinek a fényében is megvizsgáljuk. Mert csak így érthetjük meg igazán, hogy a *nemzetiségi státus mint olyan* – történelmi-politikai anakronizmus.

A „lelkileg elviselhetetlen és emberhez méltatlan” kisebbségi kategóriával együtt. Mert amit Makkai a *Nem lehet*-ben és a *Nemzet és kisebbségben* a „levegőelvonó készülék”-nek és „levegőtlen börtön”-nek nevezett kisebbségi kategóriáról és kisebbségi léthelyzetről elmond, ahhoz ma sem tudhatunk sok újat hozzátenni.

De ha a nemzetiségi státus és a kisebbségi mivolt egyképpen elfogadhatatlan számunkra – mi marad mégis mint lehetőség? Egy olyan *európai helyzet* világos, illúziómentes körvonalazása, amelyben nemzeti mivoltunk, a Kárpát-medencei magyarság egészének nemzeti mivolta – revízió nélkül, a mindenható nemzetállam politikai impériumának mítoszáról lemondva – szabadon megélhető, amelynek legfőbb jellemzője: az országhatárok fölött átnyúló nemzeti és európai összetartozás szabadsága.

Ez a *Nem lehet*-vita és ez Makkai Sándor – tévedéseken, anakronizmusokon is átvilágító – mai igazsága.

Molnár Gusztáv

ISBN 963 02 6417 X

Kiadja a Héttorony Könyvkiadó
Felelős kiadó: Verő László
Műszaki szerkesztő: Abonyi Ferenc
Borító grafikáját Boldizsár Katalin készítette
Készült a Sylvester János Nyomdában
Szedte a Nyomdaipari Fényszedő Üzem (897289/10)